

OLJAS SÜLEYMENOV

AZ-YA

**"ŞƏRQ-QƏRB"
BAKI
2007**

*Bu kitab "Oljas Süleymenov. Az-Ya" (Bakı, Azərnaşır, 1993)
nəşri əsasında təkrar nəşrə hazırlanmışdır*

Rus dilindən tərcümə edəni:

Natiq Səfərov

Ön sözün müəllifi:

Cəlal Bəydili (Məmmədov)

ISBN13 978-9952-34-154-6

894.345-dc22

Qazax ədəbiyyatı – XX-XXI əsrlər

Oljas Süleymenov. Az-Ya.

"Şərq-Qərb", Bakı, 2007, 272 səh.

Çağdaş türk dünyasının tanınmış şəxsiyyəti, şöhrətli qazax şairi, görkəmli publisist alim, türk xalqları tarixinin dəyərli tədqiqatçısı, eyni zamanda ictimai və siyasi xadim Oljas Süleymenovun "Az-Ya"sı hadisələrə və əsərlərə yanaşma tərzilə seçilən kitabdır. Yazıldığı dövr üçün qadağa qoyulmuş mövzuların toxunulduğu əsərdə o vaxtacı türkologiyada və hind-avropa dilçiliyində söylənilənlərə bütöhtün yeni gözla baxılır. Yəni müəllifə görə, "İqor polku dastanı" nadir abidedir, burada bir çox türk sözləri öz ilkin mənalarında qalmışdır.

"Az-Ya"nın I hissəsində müəllif Dastandakı türk mənşəli sözlərə - Dastan matnına XI-XII əsrlərdə daxil olmuş və sonradan slavyan mənşəli deyo qəbul edilən türkizmlərə geniş ölçüdə aydınlıq gətirir, XI-XII yüzillərdə ruslarla poloveslər arasında sıx siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələr olduğunu açıq dəlillərlə sübuta yetirir. O.Süleymenova görə, IX-XIII əsrlərdə türk-slavyan əlaqələri bütün sahələri əhatə etdiyindən və neçə-neçə türk mənşəli söz slavyanca işlədildiyindən bu dövr slavyan-türk ikidilliliyi olaraq öyrənilməlidir.

"Az-Ya"nın "Şumernamə" adlanan II hissəsində isə türk-şumer əlaqələri, ən qədim türk dövrüylə əlaqəli bir sıra dil məsələləri, mifoloji anlayışlar və tarixi adlar araşdırılır, həmçinin türk dillərinin mənşəyi və təsnifi problemlərinin doğru-düzgün həllini tapmadığı göstərilir.

Rusca yazılmasına baxmayaraq, "Az-Ya" əsəri türk xalqlarında milli şüurun oyanışına təsir gücü baxımından ana dilində yazılan yüz-yüz kitabdan daha böyük əhəmiyyət daşımışdır.

© "ŞƏRQ-QƏRB", 2007

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

İLHAM ƏLİYEVİN

"Azərbaycan dilində latın qrafikası

ilə kütləvi nəşrlərin həyata

keçirilməsi haqqında"

12 yanvar 2004-cü il tarixli sərəncamı

ilə nəşr olunur və ölkə kitabxanalarına

hədiyyə edilir

"DAĞLARI ALÇALTMAZAN ÇÖLLƏRİ YÜKSƏLDƏN" MÜDRİK TÜRK

Planetar düşüncənin milli dəyərlər osasında formalaşdığını, rəngarəng milliliklərinə insanların düşüncə tərzlərini daha da zənginləşdirəcəyini söyləyən Oljas Süleymenov çağdaş türk dünyasının tanınmış şəxsiyyəti, qazax xalqının mərd oğlu, şöhrətli şair, görkəmli publisist alim, türk xalqları tarixinin tədqiqatçısı kimi çox dəyərli əsərlərin müəllifidir. O. Süleymenov təxminən yarım əsrdən bəridir türk dünyası poeziyasına, tarixinə və ədəbiyyatına təmənən xidmət göstərir, sözde deyil, əməldə xalqların, ilk əvvəl də mədəniyyətlərini dərinlən bildiyi türk və slavyan xalqlarının daha çox yaxınlaşması üçün çalışır.

Gözəl şair, dəyərli tarixçi alim olmaqla yanaşı, ictimai və siyasi xadim kimi də geniş dairedə tanınan Oljas Süleymenovun adı Azərbaycan üçün olduqca doğma və özizdir. O. Süleymenovun yaradıcılığında Odlar diyarı ilə bağlı bir çox həqiqətlər öz əksini tapıbdır... Oljasın Azərbaycana münasibəti – əsil dostluq və qardaşlıq etalonudur. O bizim böyük klassiklərimizin yubiley təntənələrinin daimi iştirakçısı olmuş, Moskvada N. Nərimanovun yaşadığı evdə xatirə lövhəsinin açılışından xəbər tutan an Oljas ora gəlib tədbirə qatılmış və çıxışı etmişdi... 1990-cı ilin Qanlı Yanvar hadisələri zamanı Oljasın Bakıya gəlməyini və burada gördüklərini bütün dünyaya çatdırmağını isə unutmək mümkün deyil...

O. Süleymenovun bir neçə kitabı Bakıda nəşr olunmuşdur. Müəllifin "Az-Ya" kitabının Türkiyə nəşri də Azərbaycan nəşrindən tərcümə edilə bilər...

Oljas Ömər oğlu Süleymenov 1936-cı il mayın 18-də Qazaxıstanın Almatı şəhərində herbçi ailəsində dünyaya göz açmışdır. 1959-cu ildə Qazaxıstan Dövlət Universitetinin geologiya fakültəsini, 1961-ci ildə isə Qorki adına Ədəbiyyat İnstitutunu bitirmişdir. O, 1971-81-ci illərdə Qazaxıstan Yazıçılar İttifaqı İdarə Heyətinin katibi, 1983-cü ildən birinci katibi, həmçinin 1981-83-cü illərdə Qazaxıstan Kinematografıqlar İttifaqı İdarə Heyətinin birinci katibi olmuşdur.

1980-ci illərin sonlarından etibarən fəal ictimai-siyasi həyat meydanına atılan Oljas "Nevada-Semipalatinsk nüvə əleyhinə hərəkət" in və Qazaxıstan Xalq Konqresi Partiyasının əsasını qoymuşdur. 1990-cı illərdə Türk Xalqları Konqresinin keçirilməsində Oljas Süleymenov müstəsna xidmətlər göstərmişdir. O, Dialog Avrasiya platformasının yaradıcılarından və fəal iştirakçılarındanır.

Oljas Süleymenovun əsərləri 1959-cu ildən işıq üzü görür. O. Süleymenov "Torpaq, insana təzim et!" (1961) poemasının, "Yel qanadlı atlar" (1961), "Nurlu gecələr" (1962), "Gün doğanda" (1964), "Meymun ili" (1967), "Gil kitab" (1969), "Deyirmi ulduz" (1975) və s. şeir kitablarının müəllifidir. Fəlsəfi düşüncə, vətəndaşlıq ruhu, publisistlik və emosionalıq onun xüsusi koloritiylə seçilərək, şifahi və yazılı qazax şeri ənənələri ilə dərin bağlılıqda olan poeziyasının səciyyəvi cəhətlərini təşkil edir. O. Süleymenovun eyni zamanda kinossenariləri və filologiyaya dair əsərləri də mövcuddur. 1975-ci ildə onun sonralar böyük qalmaqallar yaradacaq "Az-Ya" (Аз-Я) kitabı nəşr edilmişdi. Əsər Çölle Rus arasında münasibətlərin işıqlandırılmasında çevrilis təvəttüf etmişdi...

...Türkologiya sahəsində qazandığı böyük nailiyyətlərə görə Oljas Süleymenov 2002-ci ildə Küt-təgin mükafatına layiq görülmüşdür. Onun yaradıcılıq fəaliyyəti boyu qazandığı çoxsaylı mükafatlar sırasına Qazaxıstanın ali dövlət mükafatlarından – "Otan" ordeni, Ukraynanın yüksək dövlət mükafatlarından olan "Yaroslav Mudrı" ordeni, həmçinin Azərbaycanda layiq görüldüyü "Şöhrət" ordeni də daxildir.

Oljas Süleymenov tefəkkürü müasir poetika ilə yanaşı, eyni zamanda zəngin etnoqrafik potensiala malik olan bir şairdir. Müasir qazax ədəbi-ictimai fikrinin bu parlaq siması az qala ilahi bir idrakla bu gündə keçmiş görür, tarixin kontekstində bu gün dök elədiyi həmin böyük ölçüdə bugünü də tarixin miqyasıyla ölçür. "Köçəri", "Gəl çat", "Qarağac", "Qurd balaları", "Kuman mahnısı", "Səhrada gecə" kimi şeirlərində Oljas öz içərisində keçmiş axtarır, "çöl qanunlarıyla" poetik əxlaqı gün işığına çıxarır.

O. Süleymenovun lirik yaradıcılığı 1960-cı illərin ikinci yarısında nisbətən daha analitik məzmun daşıyır. Türkün çöl, yazı həsrətini onun qədər gözəl duyan bir başqa türk şairini təsəvvürə gətirmək olduqca çətindir. Gerçəkdən də, bu əsərlərində "Oljasın qədim türk çölləri boyu Şərqdən Qərbə çapan bir atlıya bənzəri var".

Oljas Süleymenovun poetik-bədii tefəkkürü çox eski qaynaqlardan baş alıb gəlir. O, məhz 1970-ci illərin sonu – 80-ci illərdə ümumtürk poeziyasının ən görkəmli nümayəndəsi olaraq dünya şöhrəti qazanır.

Doğrudan da, sabahın türk poeziyasını geniş fəaliyyət meydanına çıxarmaq üçün ən böyük addımı atan "Oljas Süleymenov ümumən dövrümüzün şairidir və deməli, həm keçmişin, həm də gələcəyin şairidir".

Oljasın bütün poeziyası ucsuz-bucaqsız çöllərin, yazıların nəfəsi və rayihəsiylə doludur, amma eyni zamanda o, dağların özəmətinə də heyrandır. Onun elmi araşdırmalarının mayası da elə bu ikili düsturdan yəqinlənir. "Tarixdən öncə türklər", "Yazının dili" adlı əsərləri yeni və orijinal baxışla fərqlənərək müəllifin geniş erudisiyasına, tədqiqatının dərinliyinə, mövqeyinin dəqiqliyinə yalnız qiblə doğurur.

"Köçəri" və Rus" mövzusunda etimologiyaya dair yazılarla Oljas Süleymenov hələ 1962-ci ildən çıxış etməyə başlamışdı. 1970-ci illərdə işıq üzü görən "Az-Ya" kitabını isə mühafizəkar düşüncəli top-tüfənglə qarşıladılar. Onlar türk mədəniyyətinin slavyan mənəvi dəyərlərlə bərabər tutulmasının qəti əleyhinə idilər. Yalnız bir neçə alim və onların da sırasında görkəmli etnos nəzəriyyəçisi Lev Qumilyov ənənəvi və bəsit baxışların fəvqində dayanaraq Oljasın kitabını layiqincə qiymətləndirməyi bacardılar.

Xoşməramlı oxucuya ünvanlanmış son dərəcə dəyərli "Az-Ya" əsərinin Moskvada SSRİ Elmlər Akademiyasında 1976-cı ilin fevralında aparılan müzakirələrə sonrakı yasaq olunmasının da məlum səbəbləri vardı. Müəllif tarixi hadisələrə və əsərlərə özünəməxsus yanaşma tərzilə seçilən kitabda o dövr üçün qadağa qoyulmuş mövzulara toxunmuşdu. Bundan başqa, O. Süleymenov "Az-Ya" sında həmin vaxta qədər türkologiyada və hind-avropa dilçiliyində söylənilənə bəsbütün yeni gözle baxırdı. Yeni müəllifə görə, "İqor polku dastanı" – nadir abidədir, burada bir çox türk sözləri öz ilkin mənalarında qalmışdır. Gözəgörməz türkiizmlər – XII əsr slavyan dialekti əsasında yaradılmış "İqor polku dastanı"nın həqiqətdən qədim olmasını sübut edən çox kəsərli dolidir".

İki hissədən ibarət "Az-Ya"nın birinci hissəsində rusların məşhur "İqor polku dastanı" fonunda O. Süleymenovun slavyan və türk xalqları tarixinin, mədəniyyətinin və dilinin ayrı-ayrı inkişaf mərhələlərinə dair görüşləri əksini tapır. Burada müəllif Dastandakı türk mənşəli sözlərə – Dastan mətninə XI-XII əsrlərdə daxil olmuş və sonradan slavyan mənşəli dəyə qəbul edilən türkiizmlərə geniş ölçüdə aydınlıq gətirir. Rus tarixinə dair salnamələri və dünya tarixi ilə bağlı on mühüm əsərləri diqqətlə gözədən keçirən filoloq alim "İqor polku dastanı"nın yazıya alınması ətrafındakı ziddiyyətləri də ortaya çıxarır, XI-XII yüzillərdə ruslarla poloveslər arasında sıx

siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələr olduğunu açıq dəlillərlə sübuta yetirir. O. Süleymenova görə, IX-XIII əsrlərdə türk-slavyan əlaqələri bütün sahələri əhatə etdiyindən və neçə-neçə türk mənşəli söz slavyanca işlədildiyindən bu dövr slavyan-türk ikidilliliyi olaraq öyrənilməlidir.

"Şumername" adlanan ikinci hissədə isə türk-şumer əlaqələri, ən qədim türk dövrüylə əlaqəli bir sıra dil məsələləri, mifoloji anlayışlar və tarixi adlar araşdırılır. Oljas Süleymenov burada qaynaqlar əsasında eski türk dövrüylə bağlı yanlış qənaətləri, o cümlədən Orxon-Yenisey abidələrinin iranmənşəli olduğu haqda fikirləri tənqid edir, ortaq türk mədəniyyətinin araşdırılmasında paleoqrafiya ilə yanaşı, bir sıra digər elm sahələrinə də əsaslanmağın gərəkli olduğunu vurğulayır. Orxon-Yenisey yazılarının daha çox lingvistik yøndən araşdırıldığını və Şərqi tarixinə ümumən qısqıncılıq dolu baxışın hakim olduğunu söyləyən müəllif dilin hər bir xalqın tarixinin araşdırılması baxımından mötəbər roluna diqqəti çəkir. Türk dillərinin mənşəyi məsələsinin doğru-düzgün həllini tapmadığını söyləyən O. Süleymenovun qənaətinə, Altay dil ailəsinin hind-avropa nümunəsində olduğu kimi təsnifi doğru deyil.

Əsərdə şumer və türk dillərində sözlərin qarşılaşdırılmalı cədvəli verilmişdir ki, bunların da tarixi-etimoloji təhlili şumerlərlə türklər arasındakı mədəni əlaqələrdən xəbər verir.

Rus dilində yazılmasına baxmayaraq, Oljas Süleymenovun istər "Az-Ya"sı, istərsə də başqa əsərləri türk xalqlarında milli şüurun oyanışına təsir gücü baxımından ana dilində yazılan yüz-yüz kitabdan daha böyük əhəmiyyət daşıyır.

Oljas Süleymenov 2006-cı ilin ortalarından Qazaxıstan Respublikasının YUNESKO-dakı daimi nümayəndəsidir. Ona qədər isə Oljas dünyanın iki ən gözəl şəhərində – Romada və Parisdə müstəqil Qazaxıstanın səfiri işləyibdir. Tanınmış yazıçı Anarın yazdıqlarına əsasən, o, "İtaliyada səfir olmağa etrusklara görə razı olubmuş. Etrusqlar İtaliyanın qədim sakinləridir və Oljasın fərziyyəsinə görə, genetik olaraq eski türklərlə bağlıdırlar. Yeni, diplomat işində də Oljas elmi axtarışlarının bu yönünü unutmur və yeni əsərləri üçün material toplayır".

Hələ çox gənc yaşlarında yazdığı şeirlərindən birində bəyan etdiyi "Dağları alçaltdırdan Çölləri yüksəltməli" müdrik kəlamına bu günəçən sədiq qalan ustad Oljas Süleymenovun həmin yeni əsərlərini Azərbaycan oxucusu yenə öz doğma ana dilində görmək arzusundadır. Tanrı bu yolda yardımçı olsun!..

Cəlal Baydili (Məmmədov)

BİRİNCİ HİSSƏ

“İQOR POLKU DASTANI” TARİXİNƏ DAİR

*“İqor polku dastanı” və “Zadonşina”
tarixinin qısa xülasəsi*

1791-ci ildə A.İ.Musin-Puşkin Müqəddəs Sinodun ober-prokuroru təyin edildi. Həmin il avqustun 11-də II Yekaterinanın fərmanı ilə Sinoda monastır arxivlərindən və kitabxanalardan rus tarixi üçün dəyərli olan əlyazmaları müsadirə etmək icazəsi verildi.

Bu iş A.İ.Musin-Puşkinə tapşırıldı. Təxminən 1792-ci ildə (dəqiq tarixi müəyyənləşdirilməyib) o, XVI əsrə aid bir məcmuə əldə etdi. “İqor polku dastanı”nın nüsxəsi də oradan tapıldı.

1812-ci il Moskva yanğını zamanı qrafın evi də, kitabxanası da yanıb külə döndü. XVI əsrə aid nüsxə beləcə məhv oldu. Hazırda elm aləmində Musin-Puşkinin nəşrindən və Yekaterina üçün surəti köçürülmüş nüsxədən istifadə edilir.

XVI əsr nüsxəsiylə bağlı bu maraqlı əhvalat elə həmin dövrdə rus alimlərində də, əcnəbi mütəxəssislərdə də Dastanın həqiqiliyinə şübhə oyatdı; güman edilirdi ki, əldə olan nüsxə saxtadır və bundan məqsəd keçmiş dövrlərdən alınmış dəlillərlə Yekaterinanın imperialist siyasətinə haqq qazandırmaqdır. Hətta saxta nüsxənin gümana gələn müəlliflərinin adları çəkilirdi (o cümlədən Musin-Puşkinin).

Skeptiklər çox əsaslı tarixi və linqvistik dəlillər irəli sürə bilmişdilər. Son iki əsr ərzində dastanın fasiləsiz öyrənilməsi nəticəsində toplanmış bütün ədəbiyyat əslində bir məsələyə həsr edilmişdir: “İqor polku dastanı” orijinal əsərdirmi?

Skeptiklərin və müdafiəçilərin mübahisəsi öz məgzi etibarilə Ostap Benderlə ksendzlərin mübahisəsini xatırladır.

Ostap dedi:

– Allah yoxdur.

Ksendzlər dedi:

– Var, Allah var.

Skeptiklər dastanı bütövlükdə inkar edir, məddahlar eyni bir qətiyyətlə onu öpüb gözləri üstünə qoyurlar.

XIX əsrin birinci yarısında, Rusiyada skeptiklər məktəbinin təzəcə yarandığı dövrdə, dolayı yolla da olsa, dastanın həqiqiliyini sübut edən bir çox tarixi faktlar hələ məlum deyildi.

Skeptiklər məktəbinin banisi, "Elm üçün skeptisizmdən dəyərlə şey yoxdur" şüarını irəli sürmüş M.T.Kaçenovski özünün ilk yazısı olan "Rus tarixinin mənbələri haqqında"¹ məqaləsində knyaz Oleqlə İqorun yunanlarla bağladıkları sazişi şübhə altına almışdı. "Rus salnamələrində paralellər" məqaləsində isə müəllif qədim rus xronikalarındakı bir çox məlumatların həqiqiliyinə şübhəylə yanaşmış və belə qənaətə gəlmişdir ki, bu məlumatlar sonralar, yəni XVI əsrdə əlavə edilmişdir².

M.T.Kaçenovski və onun məktəbinin nümayəndələri təkid edirdilər ki, faktlar bir-biriylə müqayisə edilməli və "tarixi inkişafın ümumi qanunları" əsasında nəticə çıxarılmalıdır. Sonralar bu məktəbin başqa bir nümayəndəsi N.İ.Nadejdin yazırdı: "Hər bir fakt inandırıcı görünməsi üçün öz-özlüyündə daxili mühitə malikdir... Bu daxili mühit faktın tarixən mümkünlüyünə şərait yaradır... Əgər hər hansı bir fakt bu qanunlara bütövlükdə ziddirsə, o vaxt ən qədim manuskript, tənqiddən bütün işgəncələrindən uğurla çıxmış ən mötəbər alim belə məni həmin faktın doğru-dürüstlüyünə inandıra bilməz"³.

Qədimliyə belə münasibət zərurətdən doğmuşdu. Milli şüurun inkişafı nəticəsində elm bir çox hallarda rəsmi, saxta vətənpərvərliyin quluna çevrilir və tarix həqiqətdən uzaqlaşmağa başlayır. Keçmiş mövcud baxışdan asılı olaraq, faktlar ya düzgün işıqlandırılır, ya da saxtalaşdırılır.

Bu hal universal xarakter daşıyır. Avropa ölkələri tarixçilərinin demək olar ki, hamısı bu mərhələdən keçmişdir. Qərbdəki skeptiklər məktəbinin banisi Avqust Şletser realiyalar əsasında tarixi mənbələrə şübhəylə yanaşmağın zəruriliyini sübut etmişdir. XVIII əsrdə və XIX əsrin əvvəllərində Rusiyada xeyli miqdarda saxta tarixi sənəd meydana gəlmişdi. Bunların çoxu skeptiklər tərəfindən ifşa edildiyinə görə, elm aləminə daxil ola bilməmişdir.

¹ "Вестник Европы", 1809, № 18.

² Yəni orada.

³ Н.И.Надеждин, Об исторической истине. СПб, 1837, т. 20, стр. 153.

Skeptiklər məktəbi (bir sıra qeyri-dəqiq praktiki nəticələrə baxmayaraq) rus tarixşünaslığının inkişafında müsbət rol oynadı. Elmdə mənəvi mühitin yaranmasına, dəqiq mənəvi meyarların təsdiqinə kömək etdi; bunlarsız elm obyektiv bilik mənbəyi kimi mövcud ola bilməz.

Skeptiklər vətənpərvər tənqiddən olmanın "işgəncələrinə" dözməli oldular. Rus tarixinə olan hədsiz şəkk-şübhəni onlara bağışlamırdılar, heç indi də bağışlamırlar. Skeptiklərin ayrı-ayrı səhvləri, bəzi hallarda ciddi səhvləri (hər bir metodun təcrübəsində belə səhvlər labüddür) rəqiblərə imkan verirdi ki, onları mühafizəkarlıqda və s. günahlarda ittiham etsinlər.

Artıq XX əsrdə Rusiyada Kaçenovskinin ardıcılıları qalmamışdı və bu məktəbin tənqidi xüsusi xarakter almışdı, yəni cavabsız hücumlar idi.

"Xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, skeptiklər məktəbinin nümayəndələri mühafizəkar, rəsmi dünyagörüşünə malik adamlar idi. Təkcə "parnas köhnəpərəsti" M.T.Kaçenovski deyil, F.Bulqarinin dostu O.İ.Senkovski, həmçinin M.İ.Katkov da öz mürtəcə baxışları ilə tanınmışdır. İ.İ.Davidov isə bununla məşhur idi ki, Baş Pedaqoji İnstitutun rektoru olduğu illərdə onunla N.A.Dobrolyubov mübarizə aparmışdır"¹.

Maraqlıdır bilmək: skeptiklər tərəfindən İ.İ.Davidovdan da kəskin çıxışlar edən K.S.Aksakov görəsən kimin dostu idi və kiminlə mübarizə aparmışdır?!

Halbuki K.S.Aksakov baltanı lap kökündən vururdu. O belə hesab edirdi ki, "İqor polku dastanı" rus vətənpərvərinin deyil, əcnəbi saxtakarın əliylə "düzəldilmişdir".

***

"İqor polku dastanı"nın öyrənilməsinin yeni mərhələsi başqa bir abidənin – "Böyük knyaz Dmitri İvanoviç haqqında dastan"ın (nüsxələrindən birinə əsasən, əksər hallarda "Zadonsina" adlandırılır) tapılması ilə bağlıdır². Fərz olunur ki, bu dastan Dmitri Dons-

¹ Д.С.Лихачев. Изучение "Слова о полку Игореве" и вопрос о его подлинности. В кн.: "Слово о полку Игореве" – памятник XII века. М.-Л., 1962, стр. 21.

² "Zadonsina"-nın bir neçə nüsxəsi məlumdur.

koyun Mamay üzərində qələbəsinə (1380) az sonra yaradılmışdı. Əsərin müəllifi Sofoni – “rezanest” hesab edilir. Belə ki, bütün nüsxələrdə bu ad və ayama qeyd olunub. Bəs bu adın altında konkret olaraq kim gizləniş? Bu sual indinin özündə də tədqiqatçılara rahatlıq vermir. Onu gah “Ryazan keşişi”, gah “Bryansk boyarı” hesab edirlər.

B.A.Rıbakov ikinci varianta üstünlük verir: “Bryansk boyarı Sofoni (əlyazmalarda “rezanets” kimi müəmmalı və heç bir məntiqə sığmayan ayama ilə qeyd edilib)”¹ məlumdur ki, axtarışı, yaxud zorla sünnət edilib müsəlmanlaşdırılan xristianları “rezanets” adlandırırlar. Volqa sahillərində indinin özündə də müsəlmanları “rezanets” deyə çağırırlar.

“Zadonşina”nın əlyazması 1852-ci ildə tapılmışdır. “Zadonşina” ilə “İqor polku dastanı” arasında oxşar cəhətlər o qədər çox idi ki, bu hal məddahları da, skeptikləri də çətin vəziyyətə saldı, həm də hər iki tərəfin əlinə güclü dəlillər vermiş oldu. Nəhayət, fransız slavisti Lui Leje 1890-cı ildə öz tarixi-ədəbi analizinin nəticələrini çap etdirdi. Onun gəldiyi qənaət bundan ibarətdir ki, “İqor polku dastanı” təqlidi və zəif əsərdir. “Zadonşina” – orijinal və poetik cəhətdən güclü dastandır. O, “Zadonşina”nın kəşfi tarixinə də tənqidi yanaşmış, belə bir fikir yürüdü ki, bu əlyazma XVIII əsrin axırlarında aşkar edilmişdir və onun əsasında naməlum saxtakarlar “İqor polku dastanı”nı yazmışlar².

Son zamanlara qədər Lui Lejenin fərziyyəsi Fransada prof. A.Mazon və onun həmfikirləri tərəfindən qətiyyətlə davam etdirilmişdi.

Professor A.Mazon yazırdı: “Bu ala-bəzək mətnə dövr və mühitdən savayı heç bir vəhdət yoxdur; dövr – XVIII əsrin axırları zəfər çalmış Rusiyada II Yekaterina dövrüdür, mühit isə ibarətdir qraf Musin-Puşkinin dərnəyi ətrafında toplanmış bir neçə savadlı adamdan, kitabxana işçilərindən, tarixi əsərlərin mütaliəsindən vəcdə gəlmiş kübarlardan, vətənpərvər olduqları qədər də yaltaq olan bir sürü şoxsədon ki, yazı-pozuları və nitqləriylə öz millətçilik hisslərinə, bir də imperatriçənin siyasətinə nökrçilik edirlər”³.

¹ Б.А.Рыбаков. “Слово о полку Игореве” и его современники. М., 1971, стр.27.

² Луи Леже. Славянская мифология. Воронеж, 1908, сәh.4-5, fransız nəşrinin tərcümə, 1900.

³ A.Mazon. Le slovo d’Igor. Paris, 1940.

İki abidənin poetika və leksikasını müqayisə edən A.Mazon bir neçə konkret sual irəli sürdü. Qeyd edək ki, Dastanın məddahları bu sualları çoxdan özlərinə verməliydilər.

Bir qrup sovet alimi A.Mazona qarşı etirazla çıxış etdi: A.S.Orlov, S.P.Obnorski, N.K.Qudziy, V.P.Adrianova-Perets və s., əcnəbi alimlərdən A.V.Solovyov, İ.N.Qolenişev-Kutuzov, A.V.İsaçenko, S.Lesnov (Paramonov), R.O.Yakobson və s. müdafiəçilərin bir neçə cild təşkil etmiş cavablarında eyni bir dəlil müxtəlif üsuli və şəkillərdə təkrar edilirdi. Bu əsas dəlil də ibarət idi Dastanın həqiqiliyinə olan sonsuz... inamdan!

Halbuki A.Mazonun bir çox sual və qeydləri onlardan ciddi əsaslandırılmış cavab tələb edirdi; məsələn, belə bir qeydi: “Xeyli xristian məzmunlu əsərdə büt-pərəstlik ünsürləri süni şəkildə gözəlməz həddə səpələnmişdir”.

Avstraliya alimi S.Lesnov (Paramonov) A.Mazonun iradəsinə hamıdan konkret cavab vermişdir. Doğrudur, o, elmi üsluba riayət etməmiş, bəzən təsvirçiliyə uyur (sübutlardan az istifadə edir), bununla belə onun cavabları bir çox hallarda digər müdafiəçilərin daha mükəmməl elmi əsaslarla təchiz edilmiş əsərlərindən həqiqətə yaxın olur. O yazır: “Professor Mazon öz təhlilində aludə olduğundan başa düşmək istəmir ki, Dastandakı bütün bu “xristianlıq” ünsürləri yazının surətini köçürən rahiblərin əlavələridir, çünki Dastanda xristianlığın üstündən sükutla keçilməsi onları narahat etməyə bilməzdi. Onların əlavələri açıq-aydın seçilir, ələlxüsus, axırda “xristianlar”dan danışıldığı səhnədə. Yeri gəlmişkən, Dastanda bu məqama qədər xristianlar haqda bircə kəlmə də deyilmir”¹.

Bir çox müdafiəçilər A.Mazonun qarşıya qoyduğu problemə tam bir etinasızlıq göstərirlər. Halbuki bu sualların cavabı qədim Rusiyanın mədəni mühitinin daha mükəmməl öyrənilməsinə kömək edə bilərdi.

Təkrar edərim ki, Dastanda süni büt-pərəstliklə süni xristianlığın qarşılıqlı əlaqəsi məsələsini müdafiəçilərin özləri ortaya qoymalıydılar.

Bu da səciyyəvidir ki, A.Mazonun mülahizələrinə cavab formasında yazılmış əsərlərdə fransız aliminin kitabından son dərəcə xəsisliklə sitatlar gətirilir və bu sitatlara elmə dəxli olmayan kənar şərh-

¹ С.Леснов. Слово о полку Игореве. Вып. 2, Париж, 1951, стр. 179.

lər verilir ki, nəbələd oxucuda A.Mazonun savadsızlığı və nadanlığına heç bir şübhə qalmasın. Bu mənada D.S.Lixaçovun redaktorluğu ilə çıxmış məqalələr toplusu diqqəti cəlb edir¹.

N.K.Qudziy məhz bu topluda öz “məşhur” tezisləriylə çıxış edərək, dastan mətnində olan bütün uyğunsuzluqları, külli miqdarda qrammatik, ədəbi və orfoqrafik səhvləri bir neçə kəlmə ilə “izah etmişdir”. Məkrli “fransızların” və “almanların” “bic” suallarından bezib usanmış möhtərəm alim sanki “əl çək” deyərək belə buyurmuşdur: “Mazona da, Unbeqauna da etiraz olaraq ən əvvəl onu göstərmək olardı ki, Dastanın dili poetik dildir; deməli, o hamı tərəfindən qəbul edilmiş dil normalarından kənara da çıxa bilərdi, elə çıxırdı da...”²

Bəzən mənə elə gəlir ki, A.S.Puşkinin “Poeziya gicbəsər olmalıdır” kəlamını bir çox alimlər hərfi mənada dərk ediblər, hər halda onların poetik dilə münasibətləri adamda bu təəssüratı oyadır.

...“İqor polku dastanı” ilə bağlı sovet elmi son on ildə dinamik sabitlik vəziyyətindədir, bunun da səbəbini elmin özündə deyil, onun ətrafında gedən proseslərdə axtarmaq lazımdır.

Riyaziyyatçılar deyir: Elmi kollektiv o vaxta qədər işləməyə qabildir ki, orada ideyalar ziddiyyəti mövcud olsun. Əgər bütün kollektiv bir nəfər kimi “bəli” söyləyirsə, bu o deməkdir ki, ya mövzunun axırına çıxıblar, ya da kollektivin öz imkanları büsbütün tükenib.

Ölkəmizdə Dastan üzrə mütəxəssislər kollektivi çoxdan fəaliyyət göstərir. Hamısı da bir ağızdan “bəli” deyir. Dastanın yaranma tarixinə olan ümumi baxışı az-çox dəyişdirmək cəhdi dərhal lənətlənir³.

Meydanda bir komanda var – hamısı da müdafiəçidir. Hücumlular çoxdan soyunma-geyinmə otağına çəkiliblər. Müdafiəçilər isə çilgün bir oyun imitasiya edir, guya hansısa gözəgörünməz, lakin vahiməli komandaya qarşı gərgin mübarizə aparırlar...

¹ Сб. “Слово о полку Игореве” – памятник XII века. М.-Л., 1962, стр.113.

² Yəni orada.

³ A.A.Ziminin ikicildlik əsərinin taleyi bu mənada ibrətamizdir. Bu yaxınlarda rotaprintdə cəmi bir neçə nüsxədə çap edilmiş bu tədqiqatda məşhur ədəbiyyatşünas Dastanın həqiqiliyini şübhə altına almağa cəhd göstərmişdir. Bu əsərin ətrafında gedən qızgın müzakirələrin materialları populyar nəşrlərdə əsərin özündən qat-qat böyük tirajla çap edilmişdir. A.A.Ziminin nəticələriylə mən özüm də razı deyiləm, lakin bu cür müzakirə üsulu da məqbul sayıla bilməz.

Müdafiəçilərin yozumları, tərcümələri, şərhləri çap olunub, geniş yayılıb və dərsliklərə daxil edilib. On illərlə yığılıb toplanmış bu bilgilərin dəyərinə şübhə ilə yanaşmaq çətindir, bəlkə də təhlükəlidir. Elm alimindən asılı vəziyyətə qoyulub.

Dastanı bütövlükdə rədd edən skeptiklərdə inam hissi, Dastanı bütövlükdə qəbul edən məddahlarda isə sağlam bir skeptik şübhəsi çatışmır.

Tək şübhə hesabına elmi irəli aparmaq mümkün olmadığı kimi, təkə inam gücünə onu inkişaf etdirmək olmaz. Əks halda tarixi tutya iki dinin – nihilizmin və vətənpərvərliyin bir atributuna çevrilir. **Mənbəni bilmək mənbədən nə almaq istədiyini bilməkdən qat-qat əhəmiyyətlidir.**

Belə bir şəraitdə elmdə ən dəyərli fiqur skeptik olur. Onu qoruyub saxlamaq elmin ömrünü uzatmaq deməkdir.

Müdafiəçilər fəhmle də olsa bunu anlayırlar, buna görə xaricdə özlərinə bir rəqib tapıblar. Mədhıyyə əsərlərində “Mazonu qoruyaq!” istəyi aydınca duyulur. Skeptik – nəşterli arıdır. Yalnız nadan bağban bu arını qoruyub sayılan gül-bağçadan qova bilər. Məhz arı gülzarlığa soxularaq çiçəkləri mayalandırır. Qiymətli çiçək şirəsini tüklicə quldurdan qorumaqla gələcək məhsulu məhv etmiş oluruq.

Əgər riyaziyyat və fizika da belə saxta vətənpərvərlik təzyiqinə məruz qalsaydı, bəşəriyyət indi də kəl arabası sürürdü. Yüz-yüz nida işarəsinin arasında tək-tənha bir sualı görmək nadir keyfiyyətdir. A.Mazonu qoruyub saxlayaq! Qəribə mənzərədir: geniş meydanda bir qoşun piyada tək-tənha bir atını qəzəb və hiddətlə təqib edir.

S.Lesnov (Paramonov) öz tənqidini müvafiq “üsluba salıb” yazır: “Professor A.Mazonla haqq-hesabı çürütmək və bir də bu məsələyə qayıtmamaq üçün qeyd edək ki, bu tənqidi heç də professor Mazonu fikrindən döndərmək üçün yazmamışıq! Onun tənqidiqur metodu və elmi materialdan istifadə üsulları göstərir ki, bu büsbütün ümitsiz işdir. Biz Mazona və onun həmfikirələrinə “Söz”ün həqiqiliyinə şübhəylə yanaşmağı əsla qadağan etmirik, belə ki, rəylər toqquşmasından həqiqət doğur. Biz yalnız buna etiraz edirik ki, professor Mazon “İqor polku dastanı”nı ortabab, əlaqəsiz, süst əsər və s. adlandırır”¹.

¹ С.Леснов. Слово о полку Игореве. Вып. 2, Париж, 1951, стр. 181.

Bu parçada "biz" elmi əvəzliyi parlaq fəaliyyət göstərir.

"Bəzi dostlarımız bizim tənqidi qeydlərimizin forma etibarilə çox kəskin olduğunu söyləyirlər. Biz onlara – "şərə müqavimət göstərmə" prinsipinə üstünlük verənlərin hamısına bildirmək istərdik ki, 1) səbir kasası daşa bilər; 2) elmdə məsuliyyət hissi olmalıdır, günahkar mütləq öz cəzasına çatmalıdır!..

Ən pisi odur ki, Dastanla bağlı məsələdə hər çeşiddən olan ruslar birləşmişlər: "ağlar", "qırmızılar", "yaşıllar" – görünür onların yekdilliyinin fikir ayrılığından da möhkəm əsası var"¹.

Maraqlı müşahidədir.

...Tarix – maraqlandırır, istorioqrafiya – maraq oyadır. Əgər mən desəydim ki, bu Dastan müxtəlif yozumlar burulğanında fırlanmasaydı da mənə bu cür özünə cəlb edərdi, yalan söyləmiş olardım. Bunlarsız o adi muzey əşyasına çevrilər, son iki yüz ildə rus ədəbiyyatı, incəsənəti və filologiya elminə belə güclü təsir göstərə bilməzdi. Bu iki yüz ildə Dastan üzrə biblioqrafiyada bir neçə yüz adda əsər, məqalə toplanıb. Hamısında da eyni dəlillər təkrarlanır, palçığa düşmüş təker kimi yerində fırlanır və bu dəlillər çox vaxt elmi olmasa da, həmişə vətənpərvər xarakter daşıyır və bu ədəbiyyata artıq heç bir yanğın qorxulu deyil.

Dastanla bağlı mübahisələrdə bəzən gerçəklik hissi itirilir, beyinlər elə qızır ki, hətta ümumbəşəri anlayışlara münasibət də kökündən dəyişilir. Abidenin yalnız təxminən anlaşılan emosional üst qatları alimlərin yozumu və səyi sayəsində ən fantastik donlara geydirilir, rənglərə boyanır, hətta zəhər rənginə düşür.

• "İqor polku dastanı" XVI əsrə aid yeganə nüsxədə bizə gəlib çatmışdır. Dastanın başqa nüsxələri olmuşdurmu? Bu barədə müxtəlif rəvayətlər gəzir. 1948-ci ildə Parisdə çıxan "Русские новости" qəzetində (№ 186) A.L. imzası ilə bir məqalə dərc edilmişdi:

"Вопросы истории" jurnalı vaxtilə nəhəng Sovetlər ölkəsinin uzaq ucqarlarında tələf olan qədim rus əlyazmalarının toplanmasını təşkil etmək haqqında akademik Tixomirovun çağırışını dərc etmişdi. Jurnal çoxlu cavab məktubu almış və son nömrəsində "əlyazmalar ardınca yürüşü" həyata keçirmək kampaniyasına başlamışdır. Məqsəd bu möhtəşəm ekspedisiyaya geniş ictimai hərəkət xarakteri vermək, mütəxəssisləri, tələbə və şagirdləri və ümumiyyətlə, ölkənin bütün mədəni qüvvələrini bu işə cəlb etməkdir.

¹ С.Леснов. Слово о полку Игореве. Вып. 2, Париж, 1951, стр. 181.

Biz öz şəxsi xatirələrimizdən bilirik ki, demək olar hər bir rus evində, ələlxüsus, qədim şəhərlərdə, malikanələrdə, yaxud monastırlardakı çardaqlarda, iri-iri sandıqlarda hər cür məktub, sənəd, fərman, əlyazma bağlamaları, əski kitablar saxlanılır. İnqilabın ilk illərində böyük arxivlərdə, kitabxanalarda toplanmış sənəd və kitablar şəhərlərə daşınmışdır. Lakin qalaq-qalaq əlyazma materialı hələ də yerlərdə qalmaqdadır və bu qiymətli, bəlkə də rus yazısına abidə olan əlyazmaları toplamaq lazımdır ki, yanğın qurbanı olmasın.

Akademik Tixomirovun məktubuna cavab olaraq, jurnal alimlərin və arxivşünasların rəylərini dərc etmişdir; onlar şimal vilayətlərində, Altayda, Pribaltikada və Qərbi Ukraynada axtarış aparmağı xüsusi tövsiyə edirlər...

Lakin ən maraqlı məktub Pskov muzeyinin əməkdaşı L.A.Tvoroqovdan gəlmişdir. "İqor polku dastanı"nın Olonetsk nüsxəsinin axtarışından bəhs edən bu məktubu həyəcənsiz oxumaq olmur. Tvaroqov bildirir ki, professor Troitski vaxtilə Olonetsk seminariyasında təhsil alarkən məşğələlərin birində müəllimin əlində bir əlyazma görmüşdür və bu müəllim bu əlyazma barədə demişdir: "Bax, bu "İqor polku dastanı"nın başqa bir nüsxəsidir. Özü də çap edilmiş nüsxədən genişdir". Lakin müəllim tezliklə vəfat etmiş və əlyazma yoxa çıxmışdır.

Sonralar Dastanın mətni üzərində işləyən Tvaroqov 1923-cü ildə Petrozavodskda gedib çıxmış və orada Olonetsk seminariyasının müəllimlərindən birilə görüşmüşdür. Həmin şəxs də əlyazmanın mövcud olduğunu və xarakteristikasını təsdiq etmişdir.

Bu əhvalatın sonluğu rus mədəniyyəti üçün kədərlidir. Professor Perets danışdı ki, onun tələbələrindən biri Həştərxan bazarında bir kəndlinin bir araba köhnə kağız-kuğuzu necə satdığını şahidi olmuşdur. Tələbə kağız qalağının içindən bir neçə qədim əlyazma aşkar edir ki, bunların arasında "İqor polku dastanı"nın nüsxəsi də var imiş. Lakin əlyazmanı almağa tələbənin pulu olmur, axırda hansısa bir qazax bütöv kağız qalağını alır, öz arabasına doldurub aparır...

Bu əfsanəvi qazaxın bir arabalıq qədim rus əlyazmasını hansı məqsədlə aldığını söyləmək çətindir. Lakin bir çox qiymətli əlyazmaların hansı möcüzə və təsadüflər sayəsində elm aləminə daxil olduğunu bildiyimiz üçün güman etmək olar ki, Həştərxan bazarında baş vermiş hadisəyə bənzər situasiyalarda neçə-neçə əvəzsiz əlyazma yoxa çıxmış, məhv olmuşdur.

Lavrentev salnaməsi kimi nadir nüsxələr müasir oxucuya gəlib çatmaya da bilərdi. Musin-Puşkin bu əlyazmanı 1792-ci ildə təsadüfən Petrovsk komissarı Krekşinin varisindən satın aldığı bir qalaq kitabın arasından tapıb əldə etmişdir.

***

Dastanın yeganə nüsxədə olması qədim rus tarixinin bir para "qeyrətkeşinə" dinclik vermirdi. Musin-Puşkin əlyazmanı çap etdikdən az sonra bir neçə saxta əlyazma peyda oldu. Ümumən dörd belə saxta nüsxə aşkar edilmişdi.

Məşhur arxeograf, qədim rus yazısının toplayıcısı və mütəxəssisi M.P.Poqodin A.İ.Bardinin ölümünə həsr etdiyi nekroloqda yazırdı:

"...Mərhum, qədim əlyazmaları, xətləri təqlid etməyin ustası idi. İndi də camaat arasında onun A.İ.Musin-Puşkin və A.F.Malinovski kimi mütəxəssislərin başına necə bir oyun açdığı barədə gülməli bir əhvalat gəzir. Deməli, qraf Musin-Puşkin tarix cəmiyyətinə gəlib heyranlıq və sevinclə bildirir: "Cənablar, misilsiz bir şey əldə etmişəm, möcüzədir, möcüzə!" Cəmiyyət üzvlərini maraq bürüyür: "Nə möcüzə?" – "Gedək bizə, göstərim".

Hamı yığışıb qrafgilə yollanır, ev sahibi o biri otaqdan saralmış, bozarıb qaralmış perqament dəftəri gətirir... "İqor polku dastanı"nın nüsxəsi. Hamı təəccüblənib sevinir. Təkcə Aleksandr Fyodoroviç (Malinovski) dinib-danışmır.

- Bəs siz niyə dinmirsiz?
- Qraf, dünən mən də buna oxşayan bir əlyazma almışam.
- Ola bilməz!
- Düz sözümdür.
- Kimdən almırsız?
- Bardindən.

Dərhal xidmətçini göndərüb Malinovskinin evindəki əlyazmanı gətirirlər. Məlum olur ki, hər iki nüsxə bir adamın işidir... Savab əməllərini yad edək, Allah ona rəhmət eləsin".

Bu cür "zarafatlar" Dastanı əhatə edən şübhələri bir az da qatılaşdırır, tündləşdirirdi.

Əgər Musin-Puşkin kimi mütəxəssis Bardin nüsxəsinin saxta-karlığını sezməmişdisə, kim zəmanət verə bilər ki, yanmış əlyazma

da kiminsə "zarafatı" deyilmiş? Əgər Bardin təkcə bir nüsxəni satmaqla kifayətlənsoydu, bunun mistifikasiya olduğu belə tez aşkar edilərdimi? O vaxtlar mürəkkəbin kimyəvi analizi hələ tətbiq edilmirdi, kağız isə doğrudan da köhnə, XVI əsrə aid ola bilərdi. Bu cür kağız ehtiyatı monastır kitabxanalarında XVIII əsrə qədər qalmaqda idi.

Haqlı suallardır. Əsas suala – "İqor polku dastanı" həqiqətən olubmu, yoxsa bu, XVIII əsrdə düzəldilmiş saxta əlyazmasıdır? – sualına isə yalnız Musin-Puşkinin çap etdirdiyi mətnini "Böyük knyaz Dmitri İvanoviçin dastanı"nın nüsxə mətnləriylə müqayisə etdikdən sonra dəqiq cavab vermək olar.

Müdafiəçilər məhz bu iki kəşifən istiqamətdə fəaliyyət göstərirlər. Heç şübhəsiz xeyli iş görülmüşdür, lakin alınmış nəticələr həttə küll halında da əsas suala konkret cavab verməyə qadir deyil.

Bir qoşunluq müdafiəçi əməyinin faydalı iş əməlinin bu qədər aşağı olmasının səbəblərini hekayətimin gedişində demişdim, indi qalır işin sırf texniki cəhətini nəzərə cərpdirmaq. Bu cəhət də ondan ibarətdir ki, bizim dövrə gəlib çatmış nüsxənin üzünü köçürmüş XVI əsr nasixinin¹ mətnə yaradıcı müdaxiləsini ya büsbütün inkar edir, ya da bu müdaxilənin payını xeyli azaldırlar. Abidənin dil, üslub və ideya eklektizmi də bundan irəli gəlir.

Nəyin bahasına olursa olsun özlərini və özgələrini Dastanın başdan-başa həqiqi olduğuna (yəni XII əsrə mənsub olduğuna) inandırmağa çalışan müdafiəçilər vəziyyəti bir az da qəlizləşdirirlər.

Mənə belə gəlir ki, heç olmasa bir faktı olduğu kimi qəbul etmək lazımdır. "İqor polku dastanı" ən azı iki zaman kəsiyinin – XII və XVI əsrlərin məhsulu, ədəbi abidəsidir. Bu abidədə protoqrafdan qalan nədir, nasixin verdiyi nədir? "Sünbülü alağ otundan" ayırmağa "Zadonşına" kömək edə bilər. Bu Dastan dahiyənə orijinalın kompozisiyasını və obrazlarını elə təfərrüatıyla təkrar edir ki, bir çox hallarda "Zadonşına"nın dəlillərinə daha çox inanırsan, nəinki Musin-Puşkin nüsxəsindəki faktlara. Bəzi poetik obrazları o daha dəqiq ifadə edir. Dastanda olduğu kimi, özbaşnalığa yol vermir, yəni obrazın leksikasını süni surətdə inkişaf etdirmir.

"Zadonşına"nın müəllifinin qarşıya qoyduğu məqsəd nasixin məqsədindən xeyli fərqlidir.

¹ Nasix – ərəbcə "nüsxə" sözündəndir, əlyazma nüsxəsini köçürən şəxs deməkdir.

Birinci yalnız formadan istifadə edir və buna görə eğer anlaşıl-maz, yaxud köhnəlmiş detallara rast gəlirsə, bunları sadəcə olaraq buraxır, yaxud müasir vasitələrlə ifadə edir.

Nasix isə məcbur idi ki, formanı da çatdırsın, məzmunu da; özü də elə çatdırsın ki, müasir oxucu bunları anlaya bilsin. Buna görə o, anla-şılmaz yerləri bildiyi kimi yozur, arxaizmləri sətirüstü sözlərlə izah edir, türkizmləri (əgər mənaları ona aydın idisə) öz dilinə çevirirdi.

O nəinki Dastanın canına bir xristian ab-havası hopdurur, ən kədərli odur ki, öz dövrünün ruhuna uyğun olaraq, bezi parçalara vətənpərvərlik donu geydirməyə cəhd edirdi.

Ola bilsin, mən müəyyən mübalığəyə yol verirəm, lakin qədim freskada rəngli malanın olması sübuta yetirilmiş faktdır. Səhvim varsa, daha mükəmməl analiz alətlərindən istifadə edən gələcək tədqiqatçılar öz düzəlişlərini verəcəklər.

Hələlikse, protoqrafi bərpa etməyin bizə məlum olan metodunu sınamaq istəyirəm. “Zadonşina” və Musin-Puşkin nüsxəsi mətnlə-rində ayrı-ayrı yerlərin bir-birinə tam uyğun gəlməsi sübut edə bilər ki, bu yerlər ya orijinala mənsubdur, ya da Dastanın daha qədim və dəqiq nüsxələrinə.

***

Müdafiəçilər bu iki dastan arasındakı formal oxşarlıqları belə izah edirlər: Sofoni-rezanets Dmitri Donskoyun qələbəsi haqqında povesti qələmə alarkən, “İqor polku dastanı” onun masası üstün-dəymiş. “Zadonşina” rusların Kulikov çölündə Kayaladakı məğlu-biyyətin əvəzini necə çıxdığından bəhs edir. Bu əsər bir növ “İqor polku dastanı”na cavab şəklində yazılmışdır.

Bu sxemin bütün suallara cavab verməyib yenilərini doğur-duğuna baxmayaraq, mən ümumən onunla razılaşırım. Bu sxemə istinad etmirəm, lakin çox mümkün bir variant kimi ona qayıdıram.

...“Zadonşina” necə yaranıb? Variantlar çoxdur. Bunlardan biri üzərində dayanaq, xəyalımıza güc verək.

“Dastan” dramında mənim fikrimcə, əsas dörd surət iştirak edir: Müəllif, Nasix, Sofoni-rezanets, Tədqiqatçı (bu ad altında müda-fiəçinin ümumiləşdirilmiş obrazını fərz edək).

Dramın birinci pərdəsini buraxaq.

II pərdə. Hadisənin cərəyan etdiyi yer – Cənubi Rusiya.

Zaman – 1240-cı il. Batı ordaları Kiyevi işğal edib. Knyaz və monastır kitabxanaları yandırılıb. Salamat qalmış kitablar şimal vilə-yətlərinə daşınır. Bunların arasında “İqor polku dastanı”nın bir neçə nüsxəsi var. XIII əsrə aid bu nüsxələr hələ ki, orijinala xeyli yaxındır. Dünyəvi məzmununda olan digər ədəbi nümunələr kimi bu nüsxələr də çox güman knyaz, yaxud boyar kitabxanalarında saxlanılırdı. Bu növ ədəbiyyatı şeytan əməli, küfr sayan kilse xadimlərində yəqin elə bir maraq oyatmırdı (Güman etmək olar ki, monqol-tatarların gəlişindən əvvəlki dövrlərdə də, kilse büt-allahların tərənnüm edildiyi, yaxud özündə xristianlıqdan öncəki dinlərin terminlərini daşıyan neçə-neçə qədim rus ədəbiyyatı nümunəsini məhv etmişdir). Onu demək kifə-yətdir ki, “veşşi” (müdrək) kimi geniş yayılmış sözə belə qadağa qoyulmuşdu, çünki bu söz bütperəst kahinlərə tətbiq edildikdə “sehrbaz”, “ovsunçu” mənasını alırdı. “Keçmiş illərin povesti”ndə tarixi Oleq Veşşi adı xüsusi bir qeydlə verilmişdir: “Və Oleqi “Veşşi” adlandırıldı, çünki bu adamlar bütperəst və cahil idilər”.

“Sehrbazların döyülməsi” dövründə bütperəstlik “iyi” gələn əsərlərin “üzü” yuyulur və perqamentdən “düzgün” əsərlərin yazı-lışı üçün istifadə edilirdi. Kilsə, qədim rus bədii ədəbiyyatına Batının yağınlardan heç də az ziyan vurmamışdır.

Beləliklə, Rusiyanın cənub şəhərlərindən, dağıdılmış knyaz kitab-xanalarından salamat çıxan əlyazmalar şimal-şərq monastırlarına aparılır və kilse nümayəndələrinin əlinə keçir. Dini kitablar üçün yazı materialının qıtlığı Dastanın bezi nüsxələrinin taleyində həlledici rol oynaya bilərdi. Onun tarixi məzmunundan və poetikasının ayrı-ayrı məqamlarından, yəqin ki, salnamələrin və dünyəvi məzmunu malik bezi əsərlərin üzünün köçürülməsi və redaktəsi zamanı isti-fadə olunurdu. Qeyd edək ki, “bitərəf”, yaxud mühüm tarixi məz-muna malik bezi ədəbiyyat nümunələri qorunub saxlanılırdı.

“İqor polku dastanı” isə az tanınmış, elə bir nüfuzu olmayan Nov-qorod-Seversk knyazının əməllərindən, özü də xeyli kədərli hadi-sələrdən bəhs edirdi. XIII əsr ruslar üçün ağır məğlubiyyətlər dövrü idi, bütün “cəbhələrdə” çölçülərə basıldıqları bir dövrdə bu cür kədərli məzmunu malik əsərlərə çətin ki, müsbət münasibət olardı. Belə əsərlər vətənpərvərlik tərbiyəsində əsaslı rol oynaya bilməzdi, deməli, lazım deyildi, bəlkə hələ ziyanlı idi. Xristian silahını

vəsf edən, “poqanı”lar üzərindəki qələbələrədən dəm vuran əsərlərə ehtiyac vardı. Bax elə bu səbəblərə görə “İqor polku dastanı” da faydasız sayıla bilərdi.

XIV əsrdə şimal-qərb monastırlarında Dastanın olsa-olsa iki-üç nüsxəsi qalmışdı.

III pərdə. Fəaliyyət yeri – Moskva monastırlarından biri. Zaman – 1380-ci ildən az sonra. İştirak edənlər – Sofoni-rezanets. Yaradıcı-istehsalat xasiyyətnaməsi: salnamələrin üzünü köçürən rahib, öz dövrünə görə kifayət qədər savadlıdır, kitab həvəskarıdır, bədii yaradıcılığa meyli var, bu meyil çoxillik məşqlər – köhnə əlyazmaları köçürmək və redaktə etmək nəticəsində yaranıb; ondakı təqlidçilik qabiliyyəti də elə bu məşğələlərin sayəsində tərbiyə edilib, lakin orijinal bədii istedadla malik deyil (dəqiq bilmirəm, ancaq yəqin ki, incəsənət aləmində “kapelmeyster musiqisi” anlayışı mövcuddur. Birisi ömrü boyu nəfəslilik orkestrə rəhbərlik edir və günlərin bir günü dizini yerə qoyub öz simfoniyasını yazır. Lakin musiqi onun qəlbindən çox qulaqlarında səsləndiyinə görə, “Amur dalğaları” və dəfn marşları parçalarından quraşdırılmış bir “hoftəbccər” alınır. Bəzi bəstəkarlar bu sahədə “kamillik” zirvəsinə yetirdilər).

Sofoni monastır kitabxanasında bütperəstlik ruhunda yazılmış köhnə əlyazma tapır. Əsərin ədəbi üslubu onun əsil söz sənəti haqqındakı təsəvvürünə tam uyğun gəlir. Lakin fabulası, ideyası və məzmunu Sofoninin dünyabaxışı, müasir hadisələr və o dövr Rusiyasının əhvali-ruhiyyəsi ilə kəskin ziddiyyət təşkil edir. Bununla da əlyazmanın taleyi həll olunur.

Sofoni savadlı, çox oxumuş bir adam kimi başa düşür ki, Dastan geniş yayılmayıb və heç yayıla da bilməzdi. O özü indiyədək bu əsər haqqında heç nə eşitməmişdir. Başa düşür ki, bu nüsxə (bəlkə də bunun orijinal olduğunu zənn edir) yandırılmış Kiyevdən gətirilmişdir. O əmindir ki, bu, yeganə nüsxədir. Anbara yığılmış və güman ki, XIII əsrdən bəri əl deyilməmiş kitab qalağında ondan savayı bu əlyazmanı seçən olmayıb, olsaydı, çoxdan üzü silinərdi. Sofoni bəlkə də anbarı belə bir praktiki məqsədlə yoxlamışdı – qeyri-dini məzmunlu kitab tapıb perqamentindən öz işi üçün istifadə etsin. Əlyazmanı oxuduqdan sonra Sofoninin ağlına gəlir ki, müasir məzmununda belə bir şey yazsın. Kulikov hadisəsi hələ də onun xəyalına qol-qanad verirdi.

Dastan Don astanalarında rusların köçəri türklərlə vuruşundan bəhs edir (bizim hekayət Don uğrunda döyüşdən olacaq).

Dastan rusların köçəri türklər tərəfindən necə basıldığını təsvir edir (bizim hekayət qələbə haqqında olacaq).

Dastan zavallı knyaz İqor haqqındadır (hekayətimiz böyük knyaz Dmitri haqqında olacaq).

Başqa iş üçün nəzərdə tutulmuş ehtiyat perqament üzərində o, “Dmitri Donskoyun dastanı”nı (“Zadonşına”) yazmağa başlayır. Yanındakı qüdrətli nümunə əsasında. Bu əlyazmanın mütləq silinəcəyinə arxayın olduğundan Sofoni-rzanets qorxusuz-hürküslü onun “dərisini” soymağa, məhvə məhkum edilmiş nəhəngin canlı toxumalarını və üzvlərini öz əsərinə köçürməyə başlayır.

...Əgər Sofoninin azacıq belə şübhəsi olsaydı ki, qarşısındakı yeganə nüsxə deyil, Dastanın rus ədəbiyyatında öz müstəqil həyatı olacaq (özü də necə!) onun poetikasından bu cür açıq-aşkar bəhrələnməyə, üstəlik, oğurluq əsərə imzasını qoymağa heç vaxt cəsarət etməzdi.

...“Zadonşına” yerinə düşdü. Sofoni-rzanetsin adını şöhrətləndirdi. Neçə-neçə nüsxəyə köçürülüb (əslə bizə çatmasa da) geniş yayıldı. Lakin Sofoni bir daha əsər yazmadı. Görünür, müvafiq nümunə olmadığına görə.

Üçüncü pərdəyə əlavə.

Sovet ədəbiyyatşünaslığında “Zadonşına”nın yaranma mənzərəsi başqa cür təsəvvür edilir: XIV əsrdə “İqor polku dastanı”nın onlarca, yüzlərcə nüsxəsi vardı. Geniş yayılmışdı, üslub gözəlliyi və yüksək amalına görə xalq tərəfindən sevilirdi. Geniş xalq kütlələri o vaxt da əsərin ədəbi dəyər və əzəmətini yaxşı dərk edirdi. Əsərin sədaqət perəstişkarlarından biri də “Bryansk boyarı Sofoni Ryazanski” idi. Abidənin gözəlliyindən ilhama gələn bu Sofoni dizini qatlayıb cavab əsərini yazır və nümunəyə bəslədiyi böyük hörmət hissəsinə görə onun poetikasını öz əsərinə köçürür.

“Zadonşına”nın oxucuları və dinləyiciləri sevilə-sevilə oxunan hər iki əsəri həyəcan içində müqayisə edir, doğma ədəbiyyatın iki əsr ərzində qət etdiyi məsafəni xəyalən gözədən keçirib qürurlənirlər...

Akademik B.A.Rıbakovun izahını oxuyanda qarşında toxminən belə bir mənzərə canlanır. O yazır:

“Dmitri Donskoyun qələbəsi Don uğrunda döyüşdən az sonra Sofoni Ryazanski tərəfindən yaradılmış “Zadonşına” əsərində vəsf

edilmişdir. Elə ilk sətirlərdən müəllif “İqor polku dastanı”ndan sitatlar gətirməyə başlayır, ondan ilhamlanaraq, özünü onun təntənəli ahənginə sazlayır. Yəqin ki, “Zadonşina”nın oxucuları da, dinləyiciləri də “İqor polku dastanı”na yaxşı bələd imişlər və Kulikov döyüşü haqqında nəgmə üçün necə bir dahiyənə nümunə seçildiyini layiqincə qiymətləndirə bilərdilər. Onun (müəllifin – O.S.) “İqor polku dastanı”ndan daim bəhrələnməyi, Dastanın poetikasına vurğunluğu seçdiyi nümunənin təntənəli möhtəşəmliyi, 1180-ci illərdə ömür sürmüş naməlum kiyevlinin dahiliyyə, onun nəcib məramına duyduğu dərin ehtiram hissiylə izah edilə bilər¹.

Toy sağlığına oxşayan belə təntənəli bəyanatlar onsuz da mürək-kəb məsələni bir az dolaşdırır.

IV pərdə. Fəaliyyət yeri – Pskov monastırılarından biri. Zaman – XV–XVI əsrlər. İştirakçılar: kitabların üzünü köçürən naməlum rahib. Yaradıcılıq xasiyyətnaməsi: əla redaktordur, şerik müəllif bacarığına malikdir (dünyəvi ədəbiyyatları köçürənlərin hamısı üçün xarakterik keyfiyyətdir). Süjetin yalnız başlanğıcı əvvəlkilərin eynidir.

...Rahib monastır kitabxanasındakı nüsxələri saf-çürük edir. Müharibə illərində cənubdan gətirilmiş əlyazmalar da burada saxlanılır. Rahib dini ədəbiyyatların üzünü köçürmək üçün perqament axtarır. Perqament isə hələ də çatışmır. Artıq Rusiyada yeni yazı materialı – kağız işlədilir. Lakin bu, dini ədəbiyyata layiq material deyil. Nisbətən ucuz olsa da, perqamentdən davamsızdır. Bununla belə kağız istehsalı qədim rus ədəbiyyatını tam məhv olmaqdan xilas etmişdi. İndi rahibi dünyəvi ədəbiyyat da maraqlandırır. Özü də təkcə onu yox. Rusiyanın hər yerində qədim ədəbiyyata maraq gündən-günə artır. İndi qeyri-dini mətnləri dərhal silmir, əvvəlcə kağıza köçürürlər.

Rusiyada savadlıların sayı durmadan artır. Hətta kağızdan hazırlanmış kitablar da yaxşı qiymətə gədir, monastırlara (o dövrün nəşriyyatları) böyük gəlir gətirir.

Anbarlarda uzun illər baxımsız qalmış kitablar araşdırılır, saf-çürük edilir, qədimi əlyazmalar, toplular, məcmuələr dünya işığına çıxarılır. Doğrudur, bu məcmuələrdə açıq-aşkar qeyri-xristian məzmununda olan yazılara da təsadüf edilir. Lakin varlığa nə darlıq, kağız ki var, azacıq redaktəylə kağıza köçürüb çoxaltmaq olar...

Perqament qıtlığının həlliylə kilsə senzurası da liberallaşır, müəyyən güzəştlərə gədir. Həm də siyasi vəziyyət dəyişib. XVI əsrdə qədim rus bütperəstliyi artıq heç bir təhlükə kəsb etmir. Bütənlilər – Perun və Beles, Striboq və Xors xalq tərəfindən büsbütün unudulub, artıq onlar İsa peyğəmbərlə rəqabətə girə bilməzlər. El mədəniyyətində bütperəstliyin bəzi elementləri qalmışsa da, ideologiyaya zidd olduğundan boşluqdan asılı kimidir. Pravoslavlığın güzləriylə yerlə yeksan edilmiş əski monolit bu miskin qalıqları kimi qorxuda bilər?! İndi mövcud ideologiya üçün qulyabanı və damdabacalar da qorxulu deyil. Axı mövhumat din deyil, maraqlı, gül-məli bir anaxronizmdir. Kilsə nümayəndələri bunu yaxşı bilirlər. Elə xristianlığın özü də indi Rusiyada hər bir din üçün labüd olan mərhələdən keçməkdir – o tədricən verdişə çevrilir, adamların canına, beyninə hopur, öz mövqeyini möhkəmlədir.

Əsas rəqibləri məhv etdikdən sonra qalib ideologiya əqidəyə, sonra da verdişə çevrilir. O, eroziyaya uğrayır, qocalır, məişət səviyyəsinə enir, kütləşir. O artıq qıcıqlandırıcı xatirələrə ehtiyac duyur. Qocalıb əldən düşmüş, piy bağlamış bu hakimi-mütləqə qədim düşmənlərin cisimsiz kölgələri daim özünü təsdiq etmək üçün gərəkdir. Beləcə, din tədricən qətilikdən azad olur. Onun sönməkdə olan ruhu yalnız küfrdən, bidət cərəyanlardan qida alır. Onlarla mübarizədə öz ömrünü uzadır. Onun diqqəti daim həmən istiqamətdədir. Çünki ortodoks kilsənin nüfuzuna qəsd edən həyatı, cəsarətli niyyət və proqramlar orada hazırlanır. Onların kitabları hələ də camaatın gözü qabağında təntənəli surətdə yandırılır. Mənasız Vələslər, heç nəyə yaramayan, nə dediyini özü də başa düşməyən Makoşlar isə heç bir proqram irəli sürmür, onlardan yalnız boş ad qalır və onlar kilsə üçün samoyedlərin taxta bütələri qədər zişansızdır.

...Və rahib “İqor polku dastanı”nın son nüsxəsini tapıb öz masası üstünə qoyur. Üzünü kağıza köçürür, bir neçə nüsxədə hazırlayır. Bu nüsxələrdən birini XVIII əsrdə Musin-Puşkin əldə edir. O biri nüsxə XX əsrdə Peçorada görünüb yox olur. Üçüncüsünü isə Həştərxan bazarından naməlum bir qazax alıb harasa aparır...

¹ Б.А.Рыбаков. “Слово о полку Игореве” и его современники. М., 1971, стр. 26.

MAVİ GÜNƏŞ

HEYVAN CİVİLTİSİ

Dastan bizə şəriyyəti öyrədir. İllər boyu onu sətir-sətir oxuyub qavradıqca poeziya savadın artır. Rus dili və poetikasının canlı dərslidir bu Dastan – elə bir dərslük ki, qaydalarını, düsturlarını özün tapıb qurursan, elə bir dərslük ki, istisnalar cansızıcı qanuna uyğunluqlardan yüksəkdə durur. Poeziya – qrammatikanın özü-nüifadəsi deyil, lakin qrammatik duyum bəzən poeziyanı anlamağa kömək edir.

...İqor və Vsevolodun qoşunları qarşılaşır. Yürüş başlanır:

Тогда выступи Игорь Князь въ златъ стремя
и поеха по чистому полю. Солнце ему
тьмою путь заступайте; *ночь стонуци*
ему грозою птиц у буди; свистъ зверинъ
*въ стазби; дивъ кличетъ врѣху древа...*¹

Musin-Puşkinin tərcüməsi: “Князь Игорь вступа въ златое стремя, поехать по чистому полю. Солнце своимъ затмениемъ преграждаетъ путь ему, грозная возставшая ночью буря пробуждаетъ птицъ; ревутъ звери стадами, кричить филинъ на вершинѣ дерева...”²

Bir çox mütərcim və tədqiqatçılar bu parçada ilk növbədə “стазби” sözünün izahını tapmağa çalışır və haqlı olaraq belə hesab edirlər ki, bu ifadələrin (qeyd etdiyim) mənası bütöv sətrin bölgüsü zamanı yaranmış bu süni birləşmənin vasitəsilə aydınlaşdırıla bilər.

V.İ.Stelletski³ “стазби” sözünün yozumu ilə bağlı əsas tədqiqatları ətrafı tədqiq etmişdir, – Maksimoviç birinci olaraq, burada

¹ Слово о полку Игореве, под редакцией и в переводе графа А.И.Мусина-Пушкина, М., 1800.

² Musin-Puşkinin izahlı tərcüməsinə görə: “Onda knyaz İqor qızıl üzəngini basdı, düzənliyə vardı. Gün tutuldu, qaranlıq yolunu kəsdi, gecədən başlamış tufan quşları oyatdı, heyvanlar nərə çəkdi, ağacın başında bayquş uladı...”

³ Слово о полку Игореве, под редакцией В.И.Стеллецкого. М., 1987, стр. 130.

“въста” (qalxmaq, durmaq) felini görmüş və “bi” hissəciyini sonrakı cümləyə aid etmişdir. Onun yozumuna əsaslanan Potebninin “узбися Дивъ” düzəlişini V.A.Yakovlev “збися Дивъ” (“збися” – diksindi, tərpendi, həyəcana gəldi və s.) formasında qəbul etmişdir. Sonralar akademik V.N.Perets də həmin nəticəyə gəlmişdir və hazırda bu variantın xeyli tərəfdarı var – D.S.Lixaçov, O.V.Tvorogov və s.

V.F.Rjiqinin “въста близъ” (qalxdı yerindən) düzəlişi paleoqrafiya mövqeyindən əsassız görünür, ədəbi baxımdan da qeyri-təbii, süni təsir bağışlayır.

V.S.Miller, A.A.Potebnya, V.N.Şepkin, V.N.Adrianova-Perets, A.S.Orlov, D.S.Lixaçov, tərcüməçilərdən A.F.Veltman, Q.P.Ştorm, N.A.Novikov, L.İ.Timofeyev və başqaları belə hesab edirlər ki, cümlə “въста” feli ilə bitir, yəni “свистъ зверинъ всталъ” (“heyvan civiltisi qalxdı”), Y.V.Barsov, S.K.Şambinaqo, F.E.Korş və V.İ.Stelletski isə “zbi”ni cümləni tamamlayan fel hesab edir və “въста” sözünü parçalayırlar və “в ста”. Bəs bu “ста” qalığı nəyi bildirir? Burada fikirlər haçalanır: Barsov və Şambinaqo “ста” hissəciyinə “стая” (dəstə, sürü, qatar), Korş isə “стадо” (sürü, naxır) sözünün qalığı kimi baxırlar. Stelletski ikinci forziyyəyə tərəfdar çıxır.

Stelletskinin tərcüməsində mətn belə şəkil alır:

ночь стонуци ему грозою
птицъ убуди,
свистъ зверинъ въ ста(да) зби,
Дивъ кличетъ врѣху древа¹.

Məncə, bu indiyə qədər edilmiş elmi və bədii tərcümələrdən ən uğurlusudur. Digər nümunələrdən söhbət açmaq zaman istəyir və maraqsızdır. Mən etimoloji üsuldan əvvəl struktural metodu sınaqdan çıxarmaq istədim və bu parçanı aşağıdakı şəkildə düzdüm:

Солнце ему тьмою путь заступаше.
Ночь стонуци ему грозою.

¹ İzahlı tərcüməsi: “Gecə onu tufan iniltisiylə qarşıladı (sanki onu təhlükədən xəbərdar etmək istəyirdi), quşlar oyandı, heyvanların civiltisi qalxdı. Div ağacın başında nərə çəkdi”.

- 1) Птиць убуди свистъ.
- 2) Зверинъ вѣста зби.
- Дивъ кличетъ върху древа...¹

Müqayisə üçün daha bir təbiət təsvirinə – döyüş ərəfəsində səhərin açılması səhnəsinə diqqət yetirək:

- Долго ночь меркнет
Заря свет запала.
Мыгля поля покрыва.
3) Щекотъ славий успе
4) Говоръ галичъ убуди²

Dastanın iki müxtəlif yerindən götürülmüş cümlələrin qrammatik qohumluğu şəxsən məndə heç bir şübhə doğurmur. Bir-birindən yalnız mübtədanın mövqeyi ilə seçilir, lakin belə inversiya mümkünür və həm Dastan dövrünə, həm də sonrakı dövrlərə aid rus ədəbi dili təcrübəsində bu cür nümunələrə çox rast gəlmək olar.

1, 2, 3, 4 konstruksiyalarının ümumi quruluş xüsusiyyətləri:

1) təyinin xəbərdən əvvəl gəlməsi (птиць убудизверинъ вѣста-славий успе-галичъ убуди);

2) xəbər felin keçmiş zamanı ilə ifadə edilir (убуди-вѣста-успе-убуди);

3) təyin sifətin qısa forması ilə ifadə edilir (птичъ-зверинъ-славий-галичъ).

Quruluş baxımından 1 və 2-ci sətirlər 3 və 4-cü sətirlər kimi bir-birinə tam uyğun gəlir.

Beləliklə, bu nəticəyə gəldim ki, птичъ – çoxlarının düşündüyü kimi isim deyil, qısa formalı sifətdir, belə bir qrammatik oxunuşda slavyan ədəbiyyatı üçün qəribə və yad səslənən “свист звериный” (heyvan cəvltisi) ifadəsi aradan qalxır. Daha dəqiq və ənənəvi – “птичий свист” ifadəsi peyda olur (hətta Musin-Puşkin də öz tərcüməsində “свист звериный” ifadəsini işlətmək istəməmiş, onu “певут звери” – nəriltili, böyürtü ilə əvəz etmişdi).

¹ Tərcüməsi: “Gün tutuldu, qaranlıq yolunu kəsdi. Elə bil gecə düşdü, tufan inildədi. 1) Quşların cəvltisi oynadı. 2) Heyvanlar təşvişə düşdü. Div ağacın başında nəre çəkdi”.

² “Gecə qurtarmaq bilmir. Dan yeri sökülərkə, çöllər qaranlığa bürünüb. 3) Bülbül cəh-cəhi susdu. 4) Dolaşalar səsləndi”.

Mən bu sübutların bir qədər ehtiyatla, tanınmış dilçilərin nüfuzu və adından çəkinə-çəkinə deyirəm. Onları da beləcə Musin-Puşkinin adı və nüfuzu ovsunlamışdır. Bu parçanın “anlaşılmazlığı” heç də sirli “вѣстазби”dən deyil, apaydın “птичъ” sözündən irəli gəlir.

...Aydın olmayan “зби” mübtədanın yerində durur və çox güman isimə aiddir. Semantik sxemə görə heyvanın çıxardığı, yaxud hərəkətdən doğan səsdir.

Qədim rus dilində oxşar söz var: “зыбъ” – həyəcan, təşviş, təlatüm. Müasir rus dilində “зыбъ” – dalğa, xəfif ləpə. Sözün kökü Ukrayna, əski slavyan, slovak, serb dillərində yayılmışdır (-зиб, -зъб, -зеб, -зайб).

Bu, mümkün axtarış istiqamətlərindən biridir.

“Зби” artıq bizə və nasixə məlum olmayan palcoqrafik, yaxud nitq nüansının ifadəsi ola bilərdi (зыби>зби). Hələlikse, mən “зби” – “həyəcan, təşviş” oxunuşunu qəbul edirəm. Kobud, hərfi tərcüməsi: “Quş cəvltisi oyandı, heyvanlar təşvişə düşdü”.

İZYASLAV ÇARPAYIDA

Dastandakı bütün anlaşılmazlıqları Musin-Puşkinin ayağına yazmaq da düzgün olmazdı. Belə dolaşlıqlar sətirlərin səhv parçalanması nəticəsində də meydana gələ bilərdi. Musin-Puşkinin “etirafına görə, əlyazmadan baş açmaq olduqca çətinidir, çünki nə yazı qaydalarına riayət olunmuşdu, nə söz bölgüsünə, istifadədən çıxmış, mənası aydın olmayan əski sözlər hədsiz çox idi”.

Bütün bunlar əlyazmanın oxunuşunu çətinləşdirirdi. Musin-Puşkin novqorodluların knyaz Yaroslava göndərdikləri fərmanı araşdıran Şerbakov kimi kobud bir səhv buraxmaqdan ehtiyat edirdi (Шербakov “заяць и Миловцы” ifadəsini “заячьими ловцами” (dovşan tutanlar) kimi oxumuşdur).

Lakin Musin-Puşkin bütün ehtiyatkarlığına baxmayaraq, bütöv sətirləri sözlərə bölərkən, Şerbakovun səhvindən heç də geri qalmayan kobud təhriflərə yol vermişdir: “Къ мети” əvəzinə “къмети”, “въ стазби” əvəzinə “вѣста зби”, “мужа имесь” əvəzinə “мужа-имься” və s.

Redaktorun anlamadığı sözlər çox vaxt böyük hərflə yazılır və şəxsi adlara çevrilirdi. Beləcə, “Кошей” – poloves adı, “Урим” – İqorun voyevodası kimi təqdim edilmişdi.

Sözlərin səhv bölgüsü üzündən qurama metaforanın yaranmasına səbəb olmuş bir halı nəzərdən keçirək. Musin-Puşkinin səhvlərini düzəltməyə çalışan tədqiqatçılar xeyli səy göstərir, lakin ondan da gülünc nəticələrə gəlib çıxırdılar. Oxucu alimlərin ədəbi duyğusuzluğu nəticəsində bəzi hallarda öz saxtılığı ilə təəccüb doğuran, dastana, ümumiyyətlə, ədəbiyyata dəxli olmayan obrazlar yaranırdı.

“Единъ же Изяславъ сынъ Васильковъ позвони своими острым мечи о шеломи Литовския, притрепа славу делу своему Всеславу, а самъ подъ чрълеными шиты на кроваве траве притрепанъ Литовскими мечи. И схотию на кровать и рекъ: “Дружину твою, Княже, птицъ крылы приоде, а звери кровь полизаша”.

Qeyd etdiyim yeri Musin-Puşkin belə tərcümə etmişdir: “На семь то одре лежа произнесъ онъ” (Yataqda uzanıb dedi). Düzəliş verənlər çox idi. Ən maraqlı düzəlişlər bunlardır: 1) “И схоти юнак рова тьи рекъ”¹. Bu serb-rus cümləsinin təklif edilmiş tərcüməsi belə idi: “И схотел юноша ямы (могилы) тот сказал” (“Və gənc ölmək istədi, dedi”). Lakin müəllifin lüğətində artıq “юноша” sözü var, deməli, “юнак” yaramır. Bununla belə tərsliklərinə davam edirlər: 2) “и схыти юнак рова...” – yəni gənci yer (qəbir) gizlədi; 3) “и схопи” – yəni uddu; 4) “и с хотию на кровать” и рекъ” – “и с любимцем на кровь, а тот сказал”, 5) “и с хотию на кровать и рекъ” – yəni “və öz istəkliyi ilə çarpayuya uzandı və dedi”.

Bu mənzərə V.İ.Stelletsini utandırdığından o, cümləni bu cür çevirməyi təklif etmişdir: “И с милою на кровать” – yəni knyaz İziaslav gənc oğlanla deyil, cavan qızla çarpayuya uzandı...

Mən “İqor polku dastanı”na illüstrasiyalar çəkməli olsaydım, tədqiqatçıların uydurduğu bütün obrazları rənglərdə əks etdirərdim. Bu epizod da rəssam fırçasına layiqdir:

Çöl, qana bulaşmış otlar. Dəbilqələri əzik-üzük litvalıların sərəli cəsədləri. Geniş çölün ortasında şişləri nikelli taxta çarpayı qoyulub. Çarpayıda ehtirasa gəlmiş İziaslav öz istəkliyiylə (hənsinin ki, cinsi əlamətləri “əncir yarpağı” ilə üsulluca pərdələnib) uzanıb. Ətrafda isə cəsədlər, cəsədlərin üstündə də qarğalar...

¹ Musin-Puşkinin yozumuna əsasən: “Токко Василконун оğlu İziaslav öz iti qılıncı ilə litvalılarla cəngə girdi, məğlub olub öz babası Vseslavin şöhrətini yerə vurdu, özü isə al-qırmızı qalxanın altında, qanlı otlar üstündə Litva qılıncıyla doğrandı. Və istəkliyi ilə çarpayuya uzandı, gənc (istəkliyi) dedi: “Knyaz, sənin drujinan quşlara yem oldu, vəhşi heyvanıarsa qanımı yaladı”.

Təklif edilmiş bölgü variantları qrammatik və ədəbi baxımdan qeyri-bitkindir.

İlk növbədə qrammatik baxımdan.

1. Musin-Puşkin bölgüsündə ən azı iki xəbər itirilib. Bunlar “fərz edilir”.

O biri bölgülərdə də bu qüsurlar aradan qaldırılmayıb.

2. Hərəkətin başlamasını bildiren “i” bağlayıcısı Dastanda bir qayda olaraq feldən qabaq gəlir. N.M.Dılevski bu əlaməti xüsusi qeyd edir: “Yalnız bir təsadüflə başlanğıc “i” feldən qabaq gəlmir – “и с хотию на кровать”¹.

Mən İziaslavla bağlı parçanı epik monolit şəklində görürəm: Mənim bölgüm:

Единъ же Изяславъ сынъ Васильковъ
позвони своими острыми мечи о шеломи Литовския,
притрепа славу делу своему Всеславу,
а самъ подъ чрълеными шиты
на кроваве траве, притрепанъ
литовскими мечи
исхоти юна кров.
А тьи рекъ: Дружину твою, княже,
птицъ крылы приоде, а звери кровь
полизаша.
Не бысь ту брата Брячаслава, ни
другаго – Всеволода².

“Исходить кровью” – bir çox slavyan dillərində sabit birləşmədir. Mənası – “qan itkisindən ölmək”. Görünür, “исхоти” (istəkli, təxminən məşuq) müəllif uydurmasıdır. Əgər orijinalda oxşar “исходи” olsaydı, nasix heç şübhəsiz ki, bu sözü tanıyar və orfoqrafiyasını saxlayardı.

Həm qrammatik, həm də ədəbi baxımdan bu oxunuş daha dəqiqdir.

¹ Н.М.Дылевский. Лексические и грамматические особенности языка “Слово о полку Игореве”. М.-Л., 1966, стр.241.

² Sətri tərcüməsi: “Təkcə Vasilkonun oğlu İziaslav öz iti qılıncıyla Litva dəbilqələrini çaldı, babası Vseslavin şöhrətini yerə vurdu, özü isə al-qırmızı qalxanın altında qana bulaşmış otların üstündə Litva qılıncılarıyla doğrandı. Öz qanına bələnmiş gənc döyüşçü dedi: “Knyaz, drujinan qurd-quşa yem oldu”.

Qanlı döyüş meydanındakı dəhşətli çarpayının və bu çarpayıda İzyaslavla “qol-boyun” olmuş gənc məşuqun əvəzinə epik mətnin obrazlar sistemə və üslubuna tam uyğun, hamının bələd olduğu sadə bir frazeologizm.

ƏLAVƏ

Adama ağır gəlir. Ötən iki yüz il ərzində Dastan üzrə külli miqdarda material toplanmışdır. Bütün bunları müntəzəm izləmək əslində mümkün də deyil. Dastan üzrə elmin əsas məcrasından kənarda qalmış köhnə, “əyalet” yazıları isə yalnız təsadüf nəticəsində oxuna bilər.

Bu məqaləni yazandan sonra bir kitabxananın kataloqunda belə bir qeyd gördüm: “N.İ.Mankovski. “İqor polku dastanı” – Boyan nəvəsinin lirik poeması. Jitomir, 1915-ci il”.

Deməli, hələ 50–60 il bundan əvvəl “çarpayıdakı məşuqdan” asanca yaxa qurtarmaq olardı. O isə indiyədək çarpayıda öz işindədir.

ŞAHİN TÜKÜN TULƏYƏNDƏ

Günlərin bir günü Böyük Kiyev knyazı Svyatoslav Vsevolodiçə xəbər çatır ki, İqorun qoşunu Kayala çayı sahillərində darmadağın edilib və poloveslər rus sərhədinə yönəliblər. Svyatoslav öz “qızıl sözünü” söyləyib, öz “doğma yuvasını” son damla qanınadək qorumaq əzmində olduğunu bildirib.

А чи диво ся, братие, стару помолодити?
Коли соколъ въ мытѣхъ бывааетъ,
высоко птиць възбиваетъ
не дастъ гнезда своего въ обиду.

Musin-Puşkinin tərcüməsi:

“Но мудрено ли, братцы, и старому помолодеть? Когда сокол перелиняетъ, тогда онъ птиць высоко загоняетъ и не дастъ в

обиду гнезда своего” (“Qardaşlar, məgər qocanın cavanlaşması çox qəribədir? Şahin tükünü dəyişəndə quşları yüksəklərə çəkib aparar, yuvasına yaxın buraxmaz”).

D.S.Lixaçov bu cümləni qrammatik cəhətdən daha dəqiq tərcümə etmişdir:

Когда сокол линяет
высоко птицъ взбиваетъ,
не дастъ гнезда своего в обиду¹.

Sonra da izahını vermişdir: “В мытѣхъ” termini tüləmə dövrünü, xüsusən cavan şahinlərin tükəndiyi dövrü bildirir. Bu, qızılquşun yetkinliyə çatdığına dəlalət edir. Belə qızılquşlar öz yuvalarını daha güclü yırtıcı quşlardan (məsələn, qartal–berkutlardan) cəsarətlə qoruyur”².

Bu da V.İ.Stelletskının izahı:

“Мытѣ”, yaxud “мыт” – tüləmə, tük tökmə, şahinlərin hər il tükünü dəyişməsidir. Tüləmə şahinin yetkinliyinə və bununla bağlı ov təcrübəsinə dəlalət edir. Müəllif tük atmış qızılquşdan danışır. Tüləmə dövründə olan şahin öz yuvasının yanından çəkilmir, onu xüsusi bir cəlğünlə qoruyur, yuvaya yaxınlaşan hər bir quşa hücum edir³.

...Alıcı quşlarla ov – ovlardan ən qədimidir.

Belə hesab olunur ki, ovun bu növü Avropaya cənub rus çöllərindən, Asiyadan gəlmişdir. Və yüz illər boyu Almaniya, Hollandiya, Fransa, İngiltərə, Macarıstan, Polşada hökmdar və əyanların bəlkə də ən sevimli əyləncəsi olmuşdur. Alıcı quşların köməyi ilə quşu, durna, ördək, leylek ovlamaq digər ov növlərindən yüksək qiymətləndirilirdi. Bu səbəbdən alıcı quşlar (ələlxusus şunqar) çox baha idi... Bir çox hallarda sülh müqaviləsi bağlayan knyaz, yaxud hökmdar belə bir tələb qoyurdu: “Bundan əvvəl on əla şunqar quşu göndərilsin...”.

Fransız kralı VI Karl Nikopol yaxınlığındakı türklərlə uğursuz döyüşdən (1386) sonra öz marşalları de-Busiko və de Iya Tremoqlyanı cəmi bir neçə şunqar quşunu əsirlikdən qurtara bilmişdi.

¹ “Şahin tükün tüləyəndə; Yüksəklərdə döyüşər, Yuvasını ayağa verməz”.

² Слово о полку Игореве. М., 1961 (tərc. və şərhlər V.İ.Stelletskınınındır).

³ Yəni orada.

Burqund hersoqu isə öz oğlunu elə həmin türklərdən bir düjün alıcı quşa azad etmişdi. İvan Qrozni ingilislərin qılığına girmək ümidiylə onlara rus şunqarlarını hədiyyə göndərmiş, lakin Stefan Batorini belə “mərhəmətdən” məhrum etmişdi: “Qabaqlar mahir şunqarlarım vardı, heyf kökü kəsildi”.

Rusiyada qızılquşa həmişə hörmətlə yanaşıblar. Hələ rüriklərin gerbindəki soy emblemi qızılquş olub. Qızılquş ovuna gəldikdə isə bu barədə ilk dəfə XI əsr salnaməsində danışılır. Yaroslav Mudrı dövlət qızılquş xidməti təsis etmişdi, bu işin bir çox mahir ustalarını qulluğa götürmüşdü. Onlar “sokolnik” (quşağası) adlanırdı. Sokolniklər saraya yaxın adamlar sayılırdılar. Onların bir çox imtiyazları vardı. Bu işlərə baş quşağası rəhbərlik edirdi. O, hökmdarı əhatə edən əyanlarla bir sırada dururdu”¹ (V.Peskov).

Bu xeyli faydalı məlumatın fonunda “İqor polku dastanı”nda qızılquş ovu ilə bağlı olan və müəllifin bu mövzuya bələdçiliyinə dəlalət edən informasiya daha asan qavranılır: “Тогда пушашеть соколовъ на стадо лебедей, который дотечаше, та преди песь пояше... Боянь же, братие, не соколовъ на стадо лебедей пушаше, нъ своя вещь пръсты на живая струны въскладаше: они же сами княземъ славу рокотаху”².

Dastanda qızılquş obrazı dönə-dönə müxtəlif metaforalarda iştirak edir. Mətnə adı çəkilən quşları müqayisə etsək, müəllifin mənsub olduğu mühitin adamlarına ən çox tanış olanı qızılquş idi. Bol və dəqiq təbiət təsvirlərindən hiss olunur ki, müəllif təbiət aləminə yaxşı bələdmiş. Buna görə inanmaq çətindir ki, xalq arasında yayılmış ənənəvi bir terminin yazılışında səhvə yol versin. Müəllif bilməliydi ki, мыт³ – xəstəlikdir. Tükünü tökən, tülənən qızılquş köməksiz olur. O nə göylərdə uça bilir, nə düşmənləriylə vuruşa bilir, yuvasındaca oturur və öz lələkli tanrısına yalvarır ki, ona təcavüz edən olmasın. Tükünü tüləmə dövründə o, büsbütün acizləşir. Ovçular vəhşi qızılquşları məhz belə bir vəziyyətdə yuvadaca tuturlar. Qədim Rusda şunqar ovçularını “помытчик” adlandırırdılar. Qızıl-

¹ “Комсомольская правда”, 16 октября 1971, “Ловчие птицы”.

² V.İ.Lixaçovun çevirməsi: “О вѣхъ къ қушѣ достосинѣ онъ қызылқушъ бурхадъ, хансы қызылқушъ өзъ шікарны тусайды, о биринци olaraq knyazların şərinə nəğmə oxuyardı”.

³ Həç şübhəsiz ki, latın dilindən alınmadır: mut – tüləmə, mutare – dəyişilmək, dəyişmək.

quş ömrü boyu bir neçə dəfə tük atır. İki-üç tüləmədən sonra güclü və döyüşkən quş olur.

İndinin özündə də “üç tüləmə” ifadəsini tez-tez işlədirlər (“üç” sayı tüləmənin miqdarını deyil, “döyüşkənlik” anlayışını bildirir). Mətnə “мыт” ifadəsi işlədilib, yeni söhbət tükünü dəyişib qurtarmış quşdan deyil, hələ ki, tüləmə dövründə olan qızılquşdan gedir.

Grammatik forma kontekstin ədəbi mənası ilə ziddiyyətə girir. Metaforada bir neçə dəfə tükünü dəyişmiş qızılquş iştirak etməlidir.

Nasixin əlyazmanın üzünü düzgün köçürdüynə istər-istəməz şübhə oyanır.

Quşların tükünü tüləməsinə aid ən qədim nümunə XVI əsrə aiddir. Həmin dövrün salnaməsində oxuyuruq: “мытятся яко истреби и понавляются яко орли” (qırğılar tükün tüləyir və qartallar tükün dəyişir).

V.P.Adrianova-Perets haqlı olaraq yazır ki, “мытиться” sözü-nün kilse öyüd-nəsihəti kimi təbiətşünaslıqdan uzaq bir janrda işlənilməsi bu terminin xalq dilində geniş yayıldığını göstərir, əks halda müqayisənin özü oxucu kütləsi üçün anlaşılmaz qalardı.

XVIII əsr Rusiyasının ali dairələrində yenidən qızılquş ovuna maraq oyanır (yəqin ki, bu, çar Aleksey Mixayloviçin həmin ova olan həvəsiylə bağlıdır) və “Урядник соколыничего пути” adlı qəzet çıxır. Elə o vaxtlar “Akira haqqında povestlər” əsərinin bir nüsxəsində deyilir: “Üç dəfə tükünü dəyişmiş qızılquş imkan verməz ki, onu yuvadan götürüb aparasan”¹.

Qızılquş ovçularının – “tükünü üç dəfə dəyişmiş qızılquş özünü ələ verməz” və qızılquşa baxanların – “üç dəfə tükün tüləmiş qızılquş ova hazırdır” kimi müşahidələri yalnız XVII əsrdə düstur halını almışdır. Knyaz saraylarında xüsusi qızılquş xidmətlərinin təsis edilməsi – yırtıcı quşların tutulması və öyrədilməsi qədim ənənə idi. Zərbi-məsəllər və atalar sözləri artıq X-XI əsrlərdə dilə daxil ola bilərdi.

Əski rus yazısında, yunan ənənəsinə görə, rəqəmlər hərflərlə göstərilirdi. Özü də kiril əlifbasında yalnız yunan əlifbasından alınmış hərflər rəqəm mənasında işlənilə bilərdi.

Belə ki, orijinal Б (буки) hərfi kiril əlifbasında rəqəm kimi işlədilmirdi. Həmçinin Ж (живете) və с. hərflər.

¹ Памятники старинной русской литературы. Вып. II, СПб, 1860, стр.368.

Qlaqolitsada bu prinsipə riayət edilmirdi. Buna görə hər bir hərfin əlifba sırası həm də onun ifadə etdiyi rəqəm idi. Аз – 1, буквы – 2, ве́ди – 3, глаго́ль – 4, добро – 5 və s. Kiril əlifbasında: аз – 1, ве́ди – 2, глаго́ль – 3, добро – 4.

Yalnız yota hərfi hər iki slavyan sistemində, yunan yazısında olduğu kimi, 10 rəqəmini bildirirdi.

Yəqin ki, “barmaqsayı” qlaqolitsa prinsipi daha rahat olduğundan kiril yazılarında da tətbiq edilirdi. Maraqlıdır ki, V.İ.Stelletski öz tərcüməsinin nəşrində “qlaqolik” səhvlərə yol vermişdir. Musin-Puşkin nəşrində rəqəmlər titlo işarəli hərflərlə verilmişdir: “Dənizdən gələn qara bulud D günəşin qabağını tutmaq istəyir”. II Yekaterina üçün nüsxəni hazırlayan nasix rəqəmin şifrini açmışdır – “dörd günəş”. Yekaterina nüsxəsinə istinad edən V.İ.Stelletski Musin-Puşkin variantında düzəliş etmişdir: “Q” günəş. Sonra öz tərcüməsində də “dörd günəş” yazmışdır. Qlaqolik “barmaqsayı” üsuluna əsasən. Kiril əlifbasında isə q – üçdür.

D.V.Aynalov da “Qədim rus ədəbiyyatı tarixinə dair” məqaləsində belə bir səhvə yol vermişdir. O, 1141-ci ilə aid Radzivil nüsxəsindən belə bir sitat getirir: “Tabut aparanda səmada bəd əlamət peyda oldu, ürəklərə qorxu saldı: Q günəş işıq saçdı”. D.V.Aynalov bu işarəni izah edərək mötərizədə yazmışdır: (“4”). Digər tədqiqatçı Q.İ.İmedaşvili onun səhvi üzərində olduqca inandırıcı fərziyyə qurmuşdur. “İqor polku dastanı”nı tərcümədə oxuyarkən, “dənizdən gələn qara buludun dörd günəşin qabağını tutmaq istədiyini” görmüş və bu “Dörd günəş”i D.V.Aynalovun eyni sayda olan günəşləriylə müqayisə etmişdir. Belə “dərin” müşahidədən sonra “müdrəkəsinə” bildirmişdir: “dörd günəş heç də... uydurma alleqoriya, rəmz, məcaz deyil, 1185-ci ildə Kayala döyüşü zamanı baş vermiş real hadisədir”.

Öz ideyasından ruhlanan Q.İ.İmedaşvili, yumşaq desək, mübahigəyə yol vermişdir: “1185-ci ildə səmada dörd günəşin peyda olması faktı rus salnamələrində qeydə alınmışdır”. Halbuki nəşr edilmiş salnamələrdən heç birində belə məlumat yoxdur.

Qlaqolitsa və kiril əlifbası qaydalarını hətta salnaməçilər də qarışıq salırdılar.

“Rəqəmlərin oxunuşunda tez-tez səhvə yol verilirdi. Hazırda məlum olmuşdur ki, qədim kiril əlyazmalarında bir sıra hallarda

orijinaldakı qlaqolitsa rəqəmləri düzgün tərcümə edilməmişdir. Belə ki, qlaqolitsa mətni köçürülərkən S işarəsi kiril əlifbasının say qaydasına zidd olaraq, “8” kimi (qlaqolitsa sayına uyğun olaraq) qeyd edilir, halbuki “6” olmalıdır.

Paleoqrafların müşahidəsinə görə, hərfi rəqəmə çevirmək üçün onun üzərində qoyulan “titlo” işarəsi əksər hallarda itirilir, yarıpozulmuş, yarıçürümüş, çirklənmiş yazılarda nasixlərin gözündən qaçırdı” (V.N.Şepkin).

Mənə belə gəlir ki, “İqor polku dastanı”nın orijinalında tədqiq etdiyimiz parça belə idi:

“Коли соколъ мытей бывает, высоко птиць възбиваетъ не дастъ гнезда своего въ обиду”¹.

Şifahi zərbi-məsəli yazıya alan müəllif “üç” sayını verərkən, qlaqolitsa qaydasından istifadə etmişdir: аз – 1, буки – 2, ве́ди – 3. Nasix isə titlonu sezməmiş, ya da əlyazma ona artıq titlosuz gəlib çatmışdır. Rəqəm yenidən hərfe çevrilmişdir: “в мытей” (tük tökmə). Nasix bu sözü yeni qrammatik situasiyaya uyğunlaşdıraraq, “веди” hərfində çatışmayan “ь” işarəsini əlavə etmiş və sözü “въ мытехъ” (tükün tüləyəndə) şəklinə salmışdır. İfade qrammatik cəhətdən kamilleşmiş, lakin mənasını dəyişmişdir.

GİZLİ MÜTƏRCİM

Onlarca yazıçı və alim “İqor polku dastanı”nı qədim rus dilindən müasir dilə çevirmişdir. Əgər XVI əsr nasixinin adı bizə məlum olsaydı, heç şübhəsiz ki, mütərcimlər siyahısının başında onun adı durardı. Dastanı öz dövrünün dilinə çevirməyə birinci o cəhd göstərmişdir.

Ədəbi əsər tarixi şəraitlə bağlıdır, təkrarsızdır. Orijinalla nüsxə arasında tam eyniyyət ola bilməz, orijinalın bütün incə çalarlarını, xüsusiyyətlərini olduğu kimi saxlamaq qeyri-mümkündür. Belə foto dəqiqliyini yalnız nüsxəçoxaldan maşından tələb etmək olar. “İqor polku dastanı”na artıq nadir bir abidə kimi yanaşan XVIII əsrin nasixləri də hələ ki, belə surət eyniliyinə nail ola bilməmişdilər.

¹ “Qızılquş tükünü üç dəfə dəyişəndən sonra, quşlarla yüksəklərdə döyüşür, onları öz yuvasına yaxın buraxmır”.

XVI əsr nasixinin qarşısında orijinalı foto dəqiqliyi, “səhvlərinin” bütün təfəssilatıyla vermək vəzifəsi durmurdu. “İqor polku dastanı” elm üçün deyil (o vaxt elm hələ yox idi), məişət mütaliəsi üçün nəzərdə tutulmuşdu. Buna görə nasixin vəzifəsi çox sadə idi – köhnə povesti XVI əsr oxucusu üçün anlaşılıqlı etmək. O eyni zamanda həm mütərcim, həm şərhçi idi. Bu da Dastandakı tipik xüsusiyyətlərin bədii yenidəndərkinə, o cümlədən anlaşılmaz obrazların başqaları ilə əvəz olunmasına, uydurma fikir və ideyaların yaranmasına gətirib çıxarırdı.

Ədəbi əsər öz məzmununu ictimai şüurdan alır və onu ünsiyyət vasitəsinin – dilin köməyi ilə həyata keçirir, belə konkretləşdirmə heç də gerçəkliyi təhrif etmir, ancaq bir şərtlə ki, müəllifin və oxucunun ictimai şüur yönü və ünsiyyət vasitələri bir-birinə uyğun gəlsin, eyni olsun.

Xalqın ictimai şüuru inkişaf etdikcə, əsərin məzmununun bəzi hissələri köhnəlir, anlaşılmaz olur və yanlış yozumlar doğurur: tarixi realiyalar, insanlar arasında münasibət xüsusiyyətləri və s. beləcə köhnəlib sıradan çıxır. Dil də inkişaf edir, əsasən stilistikası. Müəllifin işlətdiyi və müasirlərinin də eləcə qavradığı loru bir ifadə zaman keçdikcə öz xalqı xarakterini itirir, yaxud büsbütün arxaizmə çevrilir. Buna görə müasir oxucu orijinalı təhrif olunmuş şəkildə dərk edir, mütərcim isə ilkin variantı – tərcümə nəzəriyyəçisi İrji Levinin dediyi kimi, “təhrif olunmamış qavramaya əsaslanmalıdır”¹.

XVI əsrin oxucusu kimi nasix də XII yüzilliyin orijinalını təhrif olunmuş şəkildə anlayırdı. Müəllifin dialektinə xas olan spesifik ifadələr nasixin qavrayışında konkret ola bilmədiyindən onun üçün məzmunşüar bir formaya çevrilirdi. O çox vaxt formaya toxunmasa da, sərəncamında olan bütün vasitələrdən istifadə edərək, ona yeni məzmun verməyə çalışırdı.

Əski poetik mətnlərlə iş prosesində ortaya çıxan ən mürəkkəb problemlərdən biri orijinaldakı qısa, yığcam ifadələrlə tərcümə nüsxələrinə xas geniş təfsirlər arasında olan fərqdən doğur. Burada əksər hallarda eyni bir personaj, yaxud əşya ən müxtəlif “qiymətlərdə”, bəzən isə yalnız tarix və mifologiya mütəxəssislərinin anlama biləcəyi eyham və rəmzlərin vasitəsilə təqdim edilir. Onu da əlavə

edək ki, bütün bunları həzm-rəbdən keçirmək üçün paleoqrafiya əhəmiyyətini də bilmək lazım gəlir.

Mövcud nasix problemini, – təəssüf ki, tədqiqatçının bundan heç xəbəri də yoxdur, – həll edərkən, mütərcimin iş prosesində meydana çıxan bir sıra praktiki məqamlar mütləq nəzərə alınmalıdır.

Orijinal əsər yaradan sənətkardan təsvir etdiyi gerçəkliyi tam qavramaq, mütərcimdən isə çevirdiyi əsəri tam dərk etmək tələb olunur. Mahir mütərcim həm də səviyyəli oxucu olmalıdır.

...Mütərcimin əsərin ideyasına nüfuz etməsi üç mərhələdə keçir.

Birinci mərhələ mətnin hərfin, yeni filoloji dərkindən ibarətdir. Filoloji anlam mütərcimdən yalnız və yalnız xüsusi hazırlıq və peşə təcrübəsi tələb edir. Bu mərhələdə tərcümə səhvlərinin səbəbləri əsasən aşağıdakılardan ibarətdir:

A. *Omonimik səhvlər.*

1. Sözün konkret mənasını seçərkən düzgün qərarın qəbul edilməməsi.

2. Bir sözün oxşar səslənən digər sözlə qarışıq salınması.

3. Əcnəbi sözün oxşar səslənən doğma sözlə əvəz edilməsi.

B. *Kontekstin düzgün mənimsənilməməsi üzündən olan səhvlər.*

4. Hər hansı bir sözün əsərin real kontekstinə düzgün daxil edilməməsi (realiyaları anlamamaqdan irəli gəlir).

5. Hər hansı bir sözün müəllif baxışı sistemində düzgün daxil edilməməsi (əsərin ideyasını anlamamaqdan irəli gəlir).

İkinci mərhələ müəllif ideyasına nüfuz etməkdir. Mətn düzgün oxunarsa, mütərcim dilin üslub xüsusiyyətlərini, yeni əhvali-ruhiyyəsinə, kinayəli və faciəli çalarları, müəllifin fəal ahəngini, yaxud quru fakt təsdiqinə olan meylini duyub dərk etmək imkanı əldə edir.

Üçüncü mərhələ. Ayrı-ayrı dil vasitələrinin və qeyri-tipik motivlərin üslubu və məna çalarlarını öyrənməklə, mütərcim bədii vəhdətin, yeni əsərdə əks olunmuş gerçəkliyin təzahürlərini: münasibətlərin xarakterini, hadisə yerini, müəllifin ideyasını dərk edir. Mətnin belə anlam üsulu nisbətən çətindir, çünki hər bir oxucu kimi mütərcim də sözlərin və motivlərin hərfiliyinə meyil edir. Mütərcimin zəngin təxəyyülü olmalıdır ki, əsərdəki bədii gerçəkliyi bütün dolğunluğu ilə dərk edə bilsin. Bir replikanın stilistik quruluşundan baş çıxarmaq bir o qədər çətin deyil. Çətinidir ki, personajın bütün

¹ Иржи Левый. Искусство перевода. М., 1974, стр. 160.

replika və hərəkətləri əsasında onun xarakteri haqqında tam təsəvvür əldə edəsən. Rejissor kimi mütərcimdə də fantaziya hissi olmalıdır. O ilk növbədə orijinalda təsvir edilmiş mühitin realiyalarını, yeni müəllifin yaratdığı gerçəkliyi dərinlən öyrənib duymalıdır ki, onu bütün dolğunluğu, ən incə çalarları ilə birgə tərcümədə canlandırarsın.

Mütərcimin mətni başa düşməməsi bütün hallarda iki səbəbdən: əsərdə təsvir edilmiş gerçəkliyi, yaxud müəllif ideyasını təsəvvürdə canlandırmaq qabiliyyətinin olmamasından və orijinalın dilindən doğan, – istər təsadüfi omonimlər olsun, istərsə mətnin həqiqi çoxmənalılığı olsun, – aldadıcı semantik əlaqələrdən baş çıxarmamasından irəli gəlir...”¹.

Bədii tərcümə nəzəriyyəçisinin müddəalarından ona görə bəllə sitat gətirirəm ki, bunların hamısı bizim nasixin işinə aid edilə bilər. Biz onun hazırladığı nüsxədə tərcümə işinə xas səhvlərin şahidi oluruq: omonomik səhvlərin də, kontekstin yanlış mənimsənilməsindən doğan səhvlərin də. Biz görürük ki, mütərcim Dastanı bədii vəhdətdə: Müəllif, İqor, Boyan, Svyatoslav Vsevolodich obrazlarını, bu personajların qarşılıqlı əlaqəsini, həmçinin müəllifin türk probleminə olan mürəkkəb münasibətini düzgün dərk edə bilməmiş və nəticədə müəllifin əsas ideyası oxuculara təhrif olunmuş şəkildə çatdırılmışdır, – bu səhv nasixin şərh və əlavələrində xüsusilə qabarıq üzə çıxır.

Tədqiqatçılar nasixin rolunu azaltmağa çalışırlar. Onu əlyazmanı bütün dəqiqliyi ilə köçürən bir şəxs kimi təqdim etmək görünür hamı üçün sərfəlidir. Halbuki yaxşı məlumdur ki, mexaniki surətdə yalnız dini yazıların üzü çıxarıldı. Hətta əvvəlki nüsxədəki mürəkkəb ləkəsi də sonrakı nüsxələrdə təkrar edilirdi; dünyəvi əsərlər isə köçürülmür, nasixin dilinə çevrilirdi. O, orijinalı istədiyi kimi ixtisar edir, ona əlavələr yazır, adları yozur, realiyalara izahlar verirdi. Bu janrın çoxaldılmış digər nümunələri kimi “İqor polku dastanı” da belə qismətdən yaxa qurtara bilməmişdir. Və biz istəsək də, istəməsək də bu kədərli faktla razılmalıyıq. Çünki bu, tarixən şərtləndirilib. Nasixlərin “İqor polku dastanı”na qeyri-dini məzmunlu əsərlərdən fərqli şəkildə yanaşdıqlarını düşünməyə heç bir əsas yoxdur.

Biz “İqor polku dastanı”nı iki epoxanın – XII və XVI əsrlərin dil və poeziya abidəsi hesab etməliyik və nasixə düşüncəsiz nüsxə üzü çıxaran kimi deyil, yaradıcı interpretator, redaktor, bəzi hallarda isə orta müəllif kimi yanaşmağa borcluyuq.

Yalnız belə real münasibət Dastanın taleyini düzgün başa düşməyə və mətnini düzgün oxumağa imkan verir. Nasixin istifadə etdiyi üsulun mexanizmini öyrənəndən, yeni orijinalın saf toxumunu əlaqədən ayırandan sonra həqiqi mətni bərpa etməyə cəhd göstərmək olar.

Haşiyə: XVIII əsrin nasixi də (Musin-Puşkin) Dastanın mətninə bir neçə izah yazmışdır. Bunları asanlıqla ayırmaq olur. Musin-Puşkin tarixə öz sələfindən yaxşı bələd idi: o, nüsxə üzərində işlərkən, heç şübhəsiz ki, daha zəngin materialdan istifadə etmişdi. O tez-tez Dastanın personaliyalarını dəqiqləşdirir. Musin-Puşkin nüsxəsinin bir yerində belə əlavə aydınca seçilir:

Пети было песь Игореви
того (Олга) внуку.

Yeni “Oleqin nəvəsi İqorun şərəfinə nəğmə oxundu”. Bu misra da mötərizə təsadüfən salamat qalmışdır. Əgər Musin-Puşkin öz əlavəsini gözü çarpdırmaq istəməsəydi, “Olqa” izahı artıq olardı. “Oleqa” (Oleqin) yazmaq kifayətdir ki, mötərizəyə ehtiyac qalmasın: bu yazılış yeni orfoqrafik normanı bürüzə vermiş olardı.

Digər bu sayaq halların çoxunda Musin-Puşkin mötərizələri götürmüş və onun əlavələri müəllif mətninə daxil olmuşdur. Musin-Puşkin mətnə iştirakını gizlətmək istəyirdi. XVI əsr nasixi gizlətmirdi. Onların qarşısında müxtəlif məqsədlər dururdu.

¹ Иргы Левый. Искусство перевода. М., 1974, стр. 60-61.

GÖZƏGÖRÜNMƏZ TÜRKİZMLƏR

*Ulu "İqor polku dastanı"nda sıx otlar kimi
slavyan sətirlərində bitmişdi qıpçaq sözləri.*

S. Markov

Burada araşdıracağımız türkizmlər sırasına türk mətninin üst qatında olan türk sözlərini daxil etməmişəm. Yaruqa, yapança, ortma, oksamit, xoruqv, çaqa, koşsey, koqan, noqata, kotora, kramola və s. kimi mənşəyi bəlli olan dəfələrlə təhlilə çəkilmiş terminlərin izaha ehtiyacı yoxdur. Bunları sadəcə olaraq, rus dilinə tərcümə etmək lazımdır. Bu türkizmlərdən bəzilərinin tədqiqi ilə Melioranski, Korş, Rjiqa məşğul olmuşlar. Doğrudur, onlar oksamit, xoruqv, koşsey sözlərini dəqiq tərcümə etməmişlər, lakin bu tərcümələrin təhlilinə vaxt itirmək istəmirəm, baxmayaraq ki, Dastanı düzgün anlamaq üçün "koşsey" kimi türkizmin böyük əhəmiyyəti var.

QIZMIŞ KƏL MÜDAFİDƏ

Biz Dastanda bir neçə kalka hadisəsi ilə qarşılaşırıq. Bu kalkaların bəziləri nasixə məxsusdur (məndəki dolaşıqlıqların bir çoxu məhz bu kalkalarla bağlıdır), digərləri Kiyev Rusu dövrünün ədəbi dilinə aiddir və müəllif tərəfindən doğma sözlər kimi işlədilir – bu sözlər, adətən, mətn daxilində heç bir təbəddülat oyatmır. Bunlara "злат стол" (алтын taxt – qızıl taxt), "беля" – gümüş pul (акша – axça) və s. aiddir.

Rast gəlib tanıdığı hər türk sözünü tərcümə etmək meyli nasixi öz tərcüməsini qrammatik cəhətdən məndə yerləşdirmək zərurətinə gətirib çıxarır. Bəzi hallarda o buna nail olur. Lakin bunu mətnin təhrifi hesabına edir. Əsasən isə belə cəhdlər uğursuzluqla nəticələnir. Hiss olunur ki, nasix türk dilini zəif bilir. Görünür şivələrdən biri ilə ötəri tanışdır. Buna görə o, Dastan müəllifinin rus nitqinin gur yerlərində işlətdiyi bəzi türk terminlərini tanıya bilməmişdir. O yalnız topa halında olan türkizmləri görür. Məsələn, birinci döyüşdə alınan

qənimətin təsvirində və Yaroslavin hünərlərini sadalayanda olduğu kimi. Ayrılıqda təsadüf edilən "koşsey", "yaruqa" kimi sözlər isə XVI əsrin dilinə daxil olmuşdu və tərcüməyə ehtiyacı yox idi.

Vsevolodun "buytur" təxəllüsünü də mən nasixin sezə bilmədiyi türkizmlər sırasına aid edirəm. Salmələr bu knyaza rəğbətlə yanaşır, onun hərbi rəşadətini və igidliyini xüsusi qeyd edirlər. "İqor polku dastanı"nda onun əsgəri hünərlərinə az yer ayrılmaıb. Görünür müəllif onu təsadüfən "buytur" adlandırmır. Bu, bətr (batur, bootur, boqatur, boqatır) sözünün etimologiyasını başa düşməyi arzulayan türkoloqlar üçün əsil tapıntıdır. "İqor polku dastanı" XIII əsrdən sonra geniş yayılmış bu terminin praformasının əks olunduğu yeganə abidədir. X əsrin mənbələrində bu termin hələlik yoxdur. O, çox güman, XI-XII əsrlərdə qıpçaq mühitində yaranmışdır ("buy-ture" – hərfi mənası "bəy"). Volqa türklərinin dil xüsusiyyətlərini daşıyır.

...Игор ждёт мила брата Всеволода.
И рече ему буйтуръ Всеволодъ...¹

Musin-Puşkin bu qeyri-adi termini dərk və izah etməyə cəhd göstərmişdir: "Buy – vəhşi, tur isə kəl deməkdir. Beləliklə, Vsevolod öz gücünə və igidliyə görə məcazi mənada Buytur, yaxud Kəl adlanır. Yəqin ki, bu iki sözün birləşməsindən sonralar "boqatır" sözü yaranmışdı. İqorun kiçik qardaşı Vsevolod Svyatoslaviç öz zəmanəsinin digər knyazlarını təkcə boy-buxunu ilə deyil, igidliyi və mənəvi keyfiyyətləriylə kölgədə buraxmış, böyük şöhrət qazanmışdı".

Bu, "xalq etimologiyası"nın tipik nümunəsidir. Bəy – Vəhşi Kələ çevrilmişdir. XVI əsr nasixi və "Zadonşina"nın müəllifi də bu termini dərk etməmiş və onu səhv yozmuşdur.

Sonrakı tədqiqatçıların heç biri "buytur"un sabit birləşmə olduğunu görə bilməmişlər. Nasix Dastanın sonrakı yerlərində də özbaşına olaraq, "buy" terminini süni müqayisə yolu ilə aldığı "yar" sifəti ilə əvəz etmişdir. Bu onun "buy" epitetini necə yanlış başa düşdüyünü göstərir ("буй", "буйный" – qızgın, coşqundursa, deməli, "ярый" (həmin mənada) – "яръ" olmalıdır).

¹ Tərcüməsi: "İqor öz sevimli qardaşı Vsevolodu gözləyir. Buytur Vsevolod ona deyir..."

- 1) ...*Ярь туре* Всеволоде,
стоиши на борони.
- 2) ...*камо Турь* поскачяше...
- 3) ...тебе *Ярь Туре* Всеволоде¹

Kompozisiyada “bуй-ryp” sözünün tez-tez işlədilməsi, görünür, nasixin xoşuna gəlməmişdir və o, epitet sarıdan “kasad” olan müəllif təhkiyyəsini “zənginləşdirmək” xəyalına düşmüşdür. Gördüyümüz kimi, bir yerdə o, “epitetdən” büsbütün imtina etmişdir. Düşünürəm ki, orijinalda bu sətirlər belə imiş:

- 1) Буйтуре Всеволоде
стоиши на борони.
- 2) камо буйтуре поскачяше...
- 3) от тебе, буйтуре Всеволоде²...

Rus knyazının vəhşi öküzlə qeyri-adi müqayisəsi “Zadonşına” müəllifinə xoş gəlmiş və o öz əsərində bu epitetdən istifadə etmək qərarına gəlmişdir. Ola bilsin ki, bu epitet ona bir qədər kobud görünmüş və “яp ryp” epiteti daha çox ürəyinə yatırmış. Lakin o vaxt “яp ryp” hələ yox idi...

...Fransız tədqiqatçısı Mazon belə hesab edir ki, “буй ryp” və “яp ryp” ifadələri “İqor polku dastanı”nın XII əsrdə deyil, xeyli gec yarandığına dəlalət edir. Saxtakar müəllif bu obrazları Amerika və hindular haqqındakı romantik əsərlərin təsiri altında yaratmışdır: “Vsevoloda verilmiş bu epitet hindu ayamalarına oxşayır və Dastan müəllifinin ən təəccüblü uydurmalarından biridir... “Buy” ifadəsi Dastanda bol-bol işlədilir. Etiraf etməliyik ki, “буй ryp” da, “яp ryp” da olduqca saxta səslənən “kəşfidir”. Bəlkə də Amerika səyahətlərinə aid əsərlərdə bu ifadələr daha yerinə düşər və orta əsr rus poemasında göründüyü qədər qərribə görünməzdi. “Dişli” tədqiqatçı bu baxımdan sübut edə bilər ki, hindu ayamalarına oxşayan bu adlar

¹ Musin-Puşkin yozumuna əsasən:

- 1) Qızmış Kəl Vsevolod,
durmusan müdafiədə.
- 2) ... ey Kəl, hara cumursan...
- 3) ... Qızmış Kəl Vsevolod

² 1) Adı bəy Vsevolod,
durmusan müdafiədə.

- 2) adı bəy hara çapırsan...
- 3) Adı bəy Vsevolod!

XVIII əsrdə dəbdə olan iki ədəbi cərəyanın təsiri ilə yaradılmışdır. Bu mənbələrdən biri dəniz quldurları, o biri isə Amerikaya səyahətlər haqqındakı əsərlərdir...¹.

Əgər “буй ryp”-u rus dilində “буйный бык” (qızmış öküz) mənasında qəbul etsək, bu halda, slavyan poeziyası üçün yad olan ifadə doğrudan da şübhə doğura bilər.

A.Mazona etiraz edirlər: qədim rus mətnlərində ara-sıra bu cür ayamalara rast gəlmək olur. Məsələn, voyevoda “Волчий хвост” (Canavar quyruğu), heyvanat aləmindən götürülmüş şəxsi adlara da təsadüf edilir (“Ворон”, “Волк”, “Собака”, “Воробей”, “Бык” və s.).

Zəif etirazlardır. Birincisi, bunlar knyazların adları deyil, aşağı təbəqənin adamlarına verilən ayamalardır. İkincisi, “tur” termini nəinki ayama-ad halında, hətta adi söz kimi də heç vaxt təyinlə bir yerdə işlənilir. Sabit epitetlər dövründə bu cür müxtəliflik məntiqə sığmır: komon (at) həmişə “yüyrək”dir, qurd həmişə “bozdur”, qarğa həmişə “qaradır”. Dəniz – mavi, ot – yaşıl, günəş – işıqlıdır.

Bu halda çox da populyar olmayan “tur” – “öküz” hansı xidmətlərinə görə birdən-birə iki epitetə layiq görülüb, özü də belə nadir epitetlərə? Əgər müəllif “буйный” (qızgın, coşqun) sifətini qısa formada vermək istəsəydi, onda “буй” deyil, yəqin ki, “буйн”, “буйен” işlədərdi.

DƏLİQANLILAR

...Svyatoslav Kiyevski İqoru üç dəfə “buy” kimi təqdim edir. Mənə belə gəlir ki, “buy” Kiyev Rusunda titullar sırasına daxil olub, knyaz iyerarxiyasında hansısa dərəcəni ifadə etmiş.

Türk dillərində buy, biy, bay, bey, boy variantları hökmü və nüfuzu olan şəxslərlə əlaqədar işlədilir.

Svyatoslavın “qızıl” sözündə buy epitetindən orijinal tərzdə istifadə edilməsi hallarına rast gəlmək olar. Knyazlara müraciət edərək, onları rus torpağının müdafiəsinə səsləyən Svyatoslav knyazların hər biri üçün müvafiq tərifli epitet tapır. Knyazlardan yalnız dördünə nədənsə “sən”lə müraciət edir:

...*Ты буй* Рюриче и Давиде!..

...*А ты буй* Романс и Мстиславе!..

¹ A.Mazon. Le slovo d'Igor, 1940, стр. 66-67.

XVI əsr nasixi necə başa düşürsə, elə də tərcümə edir:

...Ты буйный Рюрик и Давид!
...А ты буйный Роман и Мстислав!¹

Dastanda yaman çox dəliqanlı var. Halbuki Svyatoslavdan daha nəzakətli rəftar gözləmək olardı. Müəllif kimi ona da “siz” əvəzliyi yaxşı məlum idi və bu nümunələrdə belə müraciət daha yerinə düşərdi. Mənə belə gəlir ki, məhz nasix knyaz Svyatoslavı ədəbsiz etmişdir.

Orijinalda yaqin ki, beləymiş:

...А ты буй Рюриче и Давиде!
...А ты буй Романе и Мстиславе!

Bu müraciət türk dilindən hərfən “adı yüksək” kimi tərcümə edilir:

...Adı böy Rürik və David!
...Adı böy Roman və Mstislav!

Bu nümunə nasixin və onun ardınca bütün tədqiqatçıların tətbiq etdikləri xalq etimologiyası metodunun nə ilə nəticələndiyini əyani nümayiş etdirir.

“А ты буй” türkiizmi öz gözəgörünməzliyi sayəsində qalmışdır: sadəliyi və xoş ahəngi (daha dəqiq desək, slavyan leksemalarına həmahəng olması) termini kalka üsulu ilə tərcümədən, yaxud düzəlişdən xilas etmişdir.

SƏKKİZFİKİRLİLİYİN BƏLASI

Digər türk təyinlərinin bəxti az gətirmişdir. Svyatoslav, Qaliç knyazına bu sözlərlə müraciət edir: “Osmomisl Yaroslav!”

Musin-Puşkin bu epiteti izah etmir.

“Osmomisl” epitetinin yozumları ilə V.N.Peretsin məqaləsindən tanış olmaq olar. Ən uğurlu yozumu F.İ.Pokrovski vermişdir.

¹ ...Dəliqanlı Rürik və David!
...Sən isə, dəliqanlı Roman və Mstislav!

Onun fikrincə, bu təxəllüs “knyaz Yaroslavın dövlət fəaliyyətində onu məşğul edən ən mühüm səkkiz qayğının” bir növ ümumiləşdirilmiş rəmzi idi”¹. Müasir şərhçilər V.İ.Stelletsinin izahı ilə də məmnuniyyətlə razılaşırlar: “Yaroslav görkəmli dövlət xadimi idi, öz nətiqliyi ilə ad-san qazanmışdı. “İqor polku dastanı”nın müəllifi bütün bunları digər qədim rus abidələrində təsadüf edilməyən “Osmomisl” (yəni eyni vaxtda səkkiz müxtəlif işlə məşğul olan) epitetində ifadə etmişdir”². Beləliklə, “Osmomisl” – “Səkkizfikirli” kimi başa düşülmüşdür.

...Qazax eposunda hərbdə və sevgidə, zəhmətdə və sənətdə, nətiqlikdə və elmlərdə öz bacarığı ilə ad çıxarmış igidi ən yüksək mənada tərif etmək istəyəndə onu “Сегіз кырлы” adlandırırlar. Bu epitet müasir rus dilinə hərfən “Восьмиугольный”, yaxud “Восьмигранный” (səkkizküncü) kimi tərcümə edilir.

Əski rus dilində isə “осмомыслый”, yaxud sifət formasında “осмомысль” kimi çevrilə bilərdi.

Yoxlayaq: “Осмъ” – səkkiz (qədim rus və köhnə slavyan), “мыс” – künc, tərəf (qədim rus və köhnə slavyan), “ль” – qısa sifət şəkilçisi.

Xalis kalkadır. Müəllif kalkasındımı? İnanmıram. Dastanın heç bir yerində Svyatoslava aid olan parçadakı (“Svyatoslavın yuxusu”, “Boyarların bu yuxunu yozması”, “Qızıl söz”) qədər çox türk sözlünə və frazeologizmə rast gəlməzsən.

Nasix gözünə dəyən türk sözlərini və ifadələrini cidd-cəhdlə tərcümə edərək, Kiyev knyazları və boyarlarının canlı vasitəli nitqinin xüsusi ahəngini təhrif edib axtalayır.

Əgər nasix tədqiqatçıların gördüyü mənanı ifadə etmək istəsəydi, epitet forması daha mürekkəb olardı: “Осмомыслен”.

UYDURMA GƏMİLƏR

Rus sözlərinin tərkibində olan gözəgörünməz türkiizmlər mənə də xüsusi maraq oyadır. Bu, alınma leksemanın tam mənimsənilməsinə dəlalət edən göstəricidir.

Müəllif dialektində bir neçə türk özüllü söz var – “припешали”, “потручати”, “расушась”.

¹ Ярослав Осмомысл. Сб. статей в честь акад. А.И.Соболевского. Сб. ОРЯС АН, т. 101, № 3, стр. 199-202.

² Слово о полку Игореве. М., 1967, стр. 171.

Припешали (препишали) – biçdilər, türk dilindəki “biç” sözündən yaranmışdır; расушась – səpələmək, ətrafa dağılmaq, “uş, uç” sözündədir.

Üzərində dayanmaq istədiyim bir fel isə bu yaxınlarda bərpa edilmişdir. Onun mənası kontekstdən aydın olur, lakin etimologiyası sübuta yetirilməmişdir: “река Стугна: худу струю имея, пожрыши чужи ручьи и стругы ростре на кусту...”.

Musin-Puşkinin tərcüməsi: “река Стугна: она пагубными струями пожирает чужие ручьи и разбивает струги у кустов...” – “Stuqna çayı o məhvedici axınlarıyla özgə çayları udur və mənəsbindəki gəmiləri dağıdır...”

İlk nəşrdən ötən illər ərzində tədqiqatçılar bu cümləni aşağıdakı şəkllə sala bilmişlər: “Stuqna çayı: onun öz suyu azdır, özgə çayları və gəmiləri udur, mənəsbinə yaxın enlənir...”

V.İ.Stelletsinin tərcüməsi: “Stuqna çayı: onun öz suyu azdır, özgə çayları və axınları udur, mənəsbə doğru genişlənir...”

İlk çağlarda “струги” sözü “gəmi” mənasında başa düşüldüyündən “ростре, на кусту” ifadəsi “çayın mənəsbindəki gəmilər” kimi tərcümə edilirdi. Lakin sonradan məlum oldu ki, “стругы” sözü “çay”ın sinonimidir və yazılışında bir-birini əvəz edirlər.

Mən burada bilinçə – iki sinonimin qovuşması hadisəsini görürəm.

Tərcümə edirik: “Stuqna çayı su sarıdan kasaddır, özgə çayları – struqiləri udur, mənəsbinə doğru genişlənir”. Dastanda bu cür bir neçə qoşa sinonim var: “туда – точка” (qəm), “свет – заря” (səhər), “свычай – обычай” (adət). “Ручьи” və “струги” qoşa sinonimi də bu sıraya aid edilə bilər.

Stelletski “rostrena” felinin yaxın mənasını tapa bilmişdir. Bu mənə mətnin məzmunundan aydın olur. Lakin “tren” kökünə daha heç yerdə təsadüf edilmir.

Bəlkə “rostrena”dır (itirmək)? Lakin bu mənə kontekstə bütöün yaddır.

Qazax dilində “teren” sözü var: 1) dərin, 2) məzmunlu. Teren su – dərin su. Teren oy – dərin fikir, teren maqnalı söz – dərin mənalı söz. Lakin sözün “dərin” mənası ikinci dərəcəlidir. Söz “ter” – dər, yığ kökündən yaranmışdır. Teren – feli sifətin keçmiş zamanındadır, hərfi mənada dərilmiş, yığılmış, çoxaldılmış deməkdir. Bu söz “həcmə böyüdülmüş”, “genişlənmiş” mənalarını da ifadə edir.

Mənə belə gəlir ki, ilk çağlarda bu söz birləşməsi məhz sahənin artırılması mənasını ifadə edirdi (torpağa, suya və sair obyektlərlə əlaqədar).

Tinin (tatar) dialekt forması, yəqin ki, slavyan dilindəki incələşdirilmiş “ширина” (en) sözündən öncə işlədilmiş.

Mənə belə gəlir ki, “расширена” (enlənmək) sözünün əski forması “рострена” imiş.

“İqor polku dastanı” nadir abidədir, burada bir çox türk sözləri öz ilkin mənasında qalmışdır. Gözəgörünməz türkizm – XII əsr slavyan dialekti əsasında yaradılmış “İqor polku dastanı”nın həqiqətən qədim olmasını sübut edən çox kəsərli bir dəlildir.

TMUTOROKAN DİVARLARI

Vseslav “изъ Кнева допискаше до куръ Тматороканя”.

Musin-Puşkin bu cümləni belə izah etmişdi: “Knyaz Kiyevdən çıxıb Kursk və Tmutorokana qədər çapdı”. Buna görə “куръ” sözünü böyük hərfle yazmışdı: “Куръ”.

Hazırda D.S.Lixaçovun izahı əsasında “до куръ” ifadəsi “xoruz banınadək” tərcümə edilir. Lakin bu oxunuş qrammatika ilə uzlaşmır (mən hələ saxta mənanı demirəm). Qrammatik sxemi sadələşdirməklə biz adlıq halın təkini alırıq – “кура Тматороканя”. Belə çıxır ki, Vseslav “xoruz banınadək” deyil, “toyuq banınadək” çapmışdır (“до кур” – “до кури”). Bu incə fərqi nəzərdən qaçıрмаq olmaz. D.S.Lixaçova lazım olan nəticəyə gəlmək üçün çatışmayan formanı əlavə etmək lazımdır – “до куровъ Тматороканя”.

Mən “до куръ Тматороканя” ifadəsinə başqa mövqedən yanaşmağı təklif edirəm. Belə bir türk sözü var: “kura” (qura – divar, hasar) müasir tatar dilində – kura, qazax dilində – kora). Bu sözün qədimliyi X-XI əsrlərin abidələri ilə sübut edilib. Onun mənşəyi lap üzdedir – “kur”, “qur” kökündən yaranmışdır (купран – qala, tikili; həmçinin qurma, həmçinin – qurğu, quran)¹.

Dastanda “стена” (divar) sözünə rast gəlmirik (bu alman sözü rus dilinə çox sonralar daxil olmuşdur). Onun qarşılığı “zabralo”dur. Rus şəhəri Putivlin divarları – “забрало”, poloves şəhəri Tmutorokanın divarları – “kur”.

¹ В.В.Радлов. Словарь тюркских наречий.

Beləliklə, tərcümə edirəm: “Vseslav Tmutorokan divarlarına qədər çapdı”. “Kura” – Dastanda işlədilmiş daha bir gözəgörünməz türkidir. Yəqin ki, nasix bu leksemanın əski mənasını bilmirdi, lakin tanış söz kimi səsləndiyindən bu sözün formal analogiyaları var idi. “İqor polku dastanı”nda və digər abidələrdə bu səbəbə görə başqa gözəgörünməz türkidimlər də qala bilərdi.

QORAZ QUŞU

Ни хитру, ни горазду,
ни птицю горазду
суда Божия не минути.

Musin-Puşkin: “как бы кто хитръ, какъ бы кто умень ни былъ, хотъ бы птицей летать, но суда Божия не минеть” – “nə qədər hiyləgər, ağıllı olsan, yenə Allah cəzasından qaça bilməzsən”.

Məşhur kilsə məsəlindən istifadə edilib. “Daniil Zatoçkinin duaları”nda (XIII əsr) bu zərbi-məsəl belədir: “суда де божия не хитру уму, ни горазду не минути” – “nə ağıllı, nə də sarsaq – tanrı cəzasından qurtara bilməz”.

Burada sirli “птица горазда” buraxılıb.

V.A.Jukovski və P.P.Vyazemski bu ifadəni “гораздый по птице” şəklində oxumağı təklif edirdilər, yəni quş uçuşuna əsasən fal açmağı bacaran.

Qədim insanların güclü heyvanlara – totemlərə sitayiş etməsi bu gün bizə təbii görünür. Hətta tuğlardakı qaban əksinə də haqq qazandırmaq mümkündür, hər halda qabanın da zəhmli görkəmi, iri çapaq dişləri var. Ancaq biz bitli-sirkəli, gündəyməzi qırmızı əntər meymuna sitayiş edən qədim misirliləri heç cür anlaya bilmirik – nə olsun ki, günəşin çıxmasını birinci olaraq, öz qışqırıqları ilə bu əntərlər xəbər verirdi. Nəcis kürəciyini tələsmədən yumbaladan skarabey qurdunun “nəciб” işinə mane olmamaq üçün bütöv bir ordunu yolundan saxlayan fironların hərəkəti bizdə təəccüb doğurur. Biz həya edib peyin böcəyinin hətta adını da sirt örpəyinə bürüyürük – “skarabey” kimi romantik bir ad veririk ona. İşlərin sehri o qədər güclü idi ki, peyin böcəyinin “yaratdığı” bu kiçik nəcis kürəciyi hətta günəşin özü ilə eyniləşdirilirdi. Formanın gücü mənfur meişətin əsiri olan məzmunu üstələyirdi.

Hind-Avropa xalqlarında adi xoruz doğan günəşin tanrıçası, həyat və dirilmənin rəmzi sayılırdı, yalnız ona görə ki, günəş çıxanda uca-dan banlayırdı. Xoruzun adı xalqların adına çevrilir, əksi imperiyaların gerbi olurdu. Xoruzu xalılarda, əl işlərində təsvir edirdilər, onun taxta, bürünc, qızıl surətləriylə məbədlərin, evlərin damını bəzəyir, qəbirlərə rəmzi mənə verirdilər. Sonralar xoruzu başqa sitayiş obyektinə – odun yəni rəmzi olan xaç əvəz etdi. Və xoruzun təqibi başlandı. Slavyan xristianlığının rəhbərləri xoruzla mübarizə aparmağı özlərinə ar bilmirdilər. Öz moizələrində biçarə xoruzun başına lənətlər yağdırır, yunan dilinin əsas düşmənlərindən biri kimi onu ən dəhşətli cəzalarla hədələyirdilər.

Nə hiyləgər, nə mahir
nə quş, xoruz
Allah cəzasından qurtara bilməz.

Lakin ciddi alim heç vaxt inanmaz ki, qədim rusların din rəhbərləri, o cür mötəbər şəxslər hansısa bir qanadlı məxluqla ilahiyyat mübahisəsinə girib, özlərini bu qədər alçaltdırmış olsunlar. Buna görə, “İqor polku dastanı”ndakı bu ifadə indiyədək heç cür ağılıma yerləşmir. Hind-iranlıların folkloru sayəsində məşhurlaşmış əfsanəvi Haruda quşu, ya heç olmasa Simurq quşu olsaydı dərd yarı idi, belə “hörmətli” quşlarla mübahisə etməyə də dəyər, mübarizə aparmağa da! Yoxsa bu toyuq oğlu xoruzla nə dava, nə mərəkə?!

Günəş oğlu xoruz kultu çox güman iranlılarda, İranla qonşu olan türklərdə və bəzi slavyan tayfalarında eyni idi.

Türklər xoruzun adını olduğu kimi saxladılar – koraz, qoraz, qaruz, kuraz, karuz, xorus, xoruz və s. Yəqin ki, slavyan formaları da müxtəlif idi. Dastanda günəş tanrısı – “Xors” yad edilir. Düşünürəm ki, onun quş “xoros”a dəxli varmış.

Dastanda göstərilmiş məsəli müəllif uydurmayıb. Görünür bu məsəl yüz illər boyu işlədilmiş. “Qorazdıy” (mahir, bacarıqlı, usta, zirek və s.) “koraz”dan (qoraz) xeyli aralanmışdır və bu məsələni çəkən şəxs qafiyələnən sözlər arasında bilavasitə semantik əlaqə olduğunu sezməyə də bilərdi.

Svyatoslav qarışıq yuxu gördü: “В Киеве на горахъ си ночь съ вечера одевахъте мя, – рече, – чръною паполомою на кровати тисове; чръпахуть ми синее вино съ *трудоу смешено*, съпахуть ми тыщими *тулы* поганыхъ *тльковинъ* великий женчюгъ на лоно и негують мя. Уже дъскы безъ кнеса вмоемъ тереме златовръсемъ. Всю ночь съ вечера *босуви врани* възгряху у *Плесньска* на болони беша *дебрь Кисаню* и *несошлю* къ синему морю”.

И ркоша бояре князю: “Уже, княже, тута умь полонила. Се бо два сокола слетеста съ огня стола злата поискати града Тьмutorоканя, а любо испити шеломомъ Дону...”

Musin-Puşkinin tərcüməsinə vaxt itirməyək. Çünki bu tərcümə sonrakı nümunələrdə az qala sözbəsöz təkrar edilmişdi. Yaxın dövrlərə aid və ən yaxşı tərcümələrdən birinə – L.A.Dmitriyev, D.S.Lixaçov və O.V.Tvoroqovun birgə əməyinin məhsuluna müraciət edək.

“Svyatoslav Kiyevdə dağlar başında qarışıq bir yuxu gördü. Dedi: “Bu gecə yuxuda gördüm ki, axşamdan məni qara örtüyə bürüyüb qaraçöhrə taxtın üstünə uzadıblar; mənə qəm qarışıq göy şərab süzlülər. Kafir yadellilər boş sadaqdan sinəmə iri-iri mirvarilər səpirilər, məni əzizləyirlər. Qülləsi qızıl köşkümlə taxtaları kərənsiz qalib¹. Axşamdan bütün gecəni Plesensk yaxınlığındakı çəməndə, Kisan meşəsində boz qarğalar qarışdırdılar, sonra göy dənizə tərəf uçub getdilər”.

• Boyarlar knyaza dedilər: “Knyaz, qəm ağlını çaşdırıb. İki şahin qalxıb uçub qızıl ata taxtından ki, Tmutorokan şəhərini fəth etsinlər, ya da heç olmasa, dəbilqəylə ulu Dondan su içsinlər. Lakin artıq kafir qılıncları onların qol-qanadlarını qırıb, özlərini də dəmir tora salıblar”.

O.V.Tvoroqovun yazdığı izahlarda bu parçanın bəzi yerlərinin müəyyən edilməsi sahəsində bir neçə mütəxəssis nəslinin əməyi əks olunmuşdur. Lakin təəssüf ki, O.V.Tvoroqovun şərhləri çox qısa və dəlilsizdir. Məsələn, “İri mirvari, rus inanclarına görə, yuxuda mirvari görmək göz yaşları, dərd-qəm deməkdir”².

¹ Qədim slavyan adətində görə, ölənləri evin damından çıxarırmışlar. Bunun üçün damın bir hissəsini sökmək lazım gəlirmiş.

² Слово о полку Игореве. М.-Л., 1966, стр.498.

Biz indi Svyatoslav “Kiyevski nə üçün belə yuxu görüb” sualını qarşıya da qoya bilərik, bu suala cavab da verə bilərik. Bu yuxunun simvolikası təsadüfdirmi?

***

Svyatoslav yuxuda görmüşdü ki, onu türk, tenqri adətincə dəfnə hazırlayırlar.

Siz bu mərasimlə ikinci hissədə – “Şumernamə” (“Tenqrilik” fəsl) kitabında ətraflı tanış ola bilərsiniz.

***

Əvvəlcə görək mərasimdə kimlər iştirak edir. Svyatoslavın əmisi oğlanları – İqor və Vsevolod.

“Си ночь съ вечера одевахъте мя – рече...”

Güman edirəm ki, perqament nüsxədə “сыновчъ” (qardaş oğulları, əmioğlanları) termini sətirin sonuna düşdüyündən ixtisarla yazılmışdır: “СНЧБ”.

Sonrakı sətir “съ вечера” (axşamdan) ifadəsiylə başlayırdı. Nasix titri açarkən, bu qonşuluğu nəzərə almış və üzdə olan həlli tapmışdır – “Си ночь” (Bu gecə).

***

“Qəmlə qarışdırılmış göy şərab”.

Mütərcimlər qərribə obraz yaratmışlar: “темно-голубое вино с горем смешено” – “qəmlə qarışdırılmış tünd-mavi şərab”. Qədim Misir himnlərindən bəri bütün dünya poeziyasında çətin ki, belə məcaza rast gəlmək olsun. İfadəyə lazımsız bir mücərrədlik verən sözlərin etimoloji təhlilindən sonra bu misranın sehri də itir.

“Синее вино” kifayət qədər təhlil edilib¹. “С трудом” – aydın deyil, çünki tərcüməçilər müasir “труд” (iş) sözü ilə paralel qərribə bir asanlıqla inanmışdılar.

Lakin “с работоу смешено” (“işlə qarışdırılmış”) olduqca gülüncdür, buna görə hamıya məlum olan “труд” üçün yeni məna uydurulur – qəm, kədər. Çünki bu halda həmin ifadəylə “труд”un işlədilməsinə birtəhər haqq qazandırmaq olardı.

Burada da nasix barmağı vardı.

¹ Вах: О.Сулейменов. Синие молнии и синяя мгла. “Простор”, 1968, № 5.

Mənim fikrimcə, orijinalda belə olmalıdır: “синеє вино съ тпру-
томь смешено”. Mən burada türk dillərində geniş yayılmış “torta”
sözünü işlətmisəm – torta, xılt, çöküntü (cığatay), torta (Azərbaycan),
turtu (Türkiyə türkcəsi). Məsələn, şarap turtusu – şərab tortası. “Turu”
sözündən əmələ gəlib – durmaq, durulmaq; turdu – durdu, duruldu.

“Trud” – iş sözü isə başqa türk formasından əmələ gəlib; “turt”
– 1) itələ, 2) dürt, dürtələ, 3) vur (ümumtürk). Müqayisə et: “трутить”
– itələmək, basmaq, dürtələmək (rus xalq dili), “трутити”, “тру-
чати” – itələmək, vurmaq (Ukrayna), “троутити” – itələmək (çex).

Dastanda maraqlı bir fel var: “потручати”, mənası kontekstdən
aydın olur – “vurmaq”.

Qədim slavyan quldarlıq cəmiyyətində “iş” anlayışını ifadə etmək
üçün hər bir sinif öz terminini yaradırdı. Qullar sinfi – “работа”
 (“rabiti”dəndir). Hərbçilər sinfi – трут, труд (“трудити” –
vurmaq, döyüşmək).

Mənim fikrimcə, “труд” sözünün ilkin mənası – “müharibə, hərbi
iş” olmuşdur. Dinc dövrlərdə əsgər adı – “тругень” başqa cür
mənalandırılmışdır – müftəxor, tufeyli (çox güman hələ ümumslavyan
dövrlərində sözün bu mənası geniş yayılmışdı. Müqayisə et: труд –
müftəxor (slavyan), трут (qədim çex) və s.

Cəmiyyətin müəyyən inkişaf mərhələsində “müharibə–iş” anla-
yışlarının mənacə eyniləşməsi bir çox dillər üçün səciyyəvi haldır.
Müqayisə et: türk dilindəki “is”, “iş” – 1) döyüş, müharibə; 2) iş,
əmək, zəhmət.

*...Dastan müəllifi yalnız iki omonimləşdirilmiş formaya bələd
idi: “труд” – müharibə və “трута” – çöküntü, xılt. O bunları mətn
daxilində olduqca dəqiq yerləşdirmişdir.

1) “Не лепо ли ны бяшетъ, братие, начати старыми словесы
трудных повестий о пълку Игореве”¹ (hərbi, əsgəri hekayətlər).

2) “Синеє вино съ тпрутомь смешено” (çöküntü, torta ilə
qarışdırılmış).

Nasix ikinci formanın mənasını bilmədiyindən, onu birinci
variantın təhrifi zənn etmişdir.

Kim Svyatoslavın sinəsinə mirvari səpir və onu əzizləyir? Kafir-
lərin, yəni poloveslərin ariq və dul arvadları.

¹ Sətri tərcüməsi: “Qardaşlar, bizə yaraşarmı ki, vaxtı ötmüş sözlərlə İqor
polkunun hərbi yürüşləri hekayətinə köhnə sözlərlə başlayaq?”

Тул – dul (ümumtürk). Daha bir gözəgörünməz türkizm.

Nasix də, mütərcimlər də qədim rus “tula” – sadaq sözünə tuş-
lanaraq növbəti məntiqsiz obraz yaratmışlar: “тошими (deməli, ariq,
boş) колчанами поганых язычников сыплют крупный жемчуг на
грудь мне и нежат меня” – “kafir yadellilər içi boş sadaqdan sinəmə
iri-iri mirvari səpir, məni əzizləyirlər”.

Dastanda “тули” sözünə iki dəfə təsadüf edilir:

...люди у нихъ напряжены,
тули отворены.
...лучи съпряже,
тугою имъ тули затче¹.

Mətnəndən tam aydın olur ki, burada söhbət sadaqdan, oxqabından
gedir. Bu apaydın nümunələrdən biz Svyatoslavın yuxuda gördüyü
“тулы”dan tam fərqli başqa söz görürük.

Müəllif “тулы” və “тули” sözlərinin yazılış fərqiylə yaxşı bilirdi.
Yəqin ki, orijinalda cümlə bu cür idi: “Сыпахуть ми тыщии тулы
поганых тльковинъ великий женчюгъ на лоно и негують мя”,
yəni “çölçülərin ariq və dul arvadları sinəmə göz yaşları tökür
(mirvari – göz yaşı), məni əzizləyirlər”.

Bu parça türkiizmlərlə zəngindir: 1) тльковин – “язычник”in
kalkası, 2) женчюгъ – çin dilindəki “йен-чу” qırpaqların vasitəsilə
rus dilinə keçmişdir, 3) тул – dul.

***

XII əsrin ikidilli oxucusu Svyatoslavın yuxusunu XVIII və
sonrakı əsrlərin təkdilli oxucusundan fərqli şəkildə dərk edirdi.

Svyatoslavın əmisi oğullarının ariq və dul poloves qadınları ilə
“ünsiyyəti” çox şeydən xəbər verir. Qardaşları və dul qadınlar
(poloves dərdi) onu tenqri (poloves) adəti üzrə geyindirib dəfnə
hazırlayırlar.

¹ ...Yayları dartılı,
sadaqları açıqdır.
...yayları gərili,
sadaqları oxla doludur.

“Уже дьски безъ кнеса вмоемъ тереме златовръсемъ”.

Tədqiqatçılar “дьски” sözünü “доски” (taxta) mənasında qəbul etmişlər.

“Кнес” – bir neçə yozumu var: 1) damın banı, 2) damın banı altında üst şalban. “Svyatoslavın yuxuda öz köşkünün, sarayının “kne-sinin” yoxa çıxmasını görməyi nəinki təbiidir (?!), həm də əvvəlki əlamətlərin mənasını tam aydınlaşdırır, yəni “knes” yoxa çıxıb, onun bir-birinə bərkıtdiyi taxtalar havadan asılı qalıb və artıq şübhə yoxdur ki, Svyatoslavı ölüm təhlükəsi gözləyir”¹.

Ağlabatan izahdır. Bircə şübhəli görünən odur ki, şərq rus dilləri üçün “дьски” (yəni “диски”, yaxud “дески” və “кнес” formaları qeyri-adidir və qədim rus yazılı abidələrinin heç birində bu formalara təsadüf edilmir.

Qərbi slavyan dillərində isə bu yazılış adı haldır (məsələn, qədim çex “деска”-sı – 1) masa, 2) taxta, knez-knyaz).

Birinci sözün semantik izahı var. Bu söz slavyanlara german dilləri vasitəsilə keçmişdir. German dillərində bu söz ilk çağlarda “yastı” mənasını ifadə edirdi. Bundan da konkret mənaya malik əşya adları yaranmışdır: “диск” – masa, nimçə, qədim yuxarı alman dilində: “тиск” – masa, taxta. İlk mənbə: latın sözü “дискус” – dairə, çevrə.

Bu cür mənə keçidi türk dillərindəki “taxta” sözü ilə əlaqədar da müşahidə edilir: 1) taxt-tac, 2) taxta.

* ...“Knes” sözü qərbi slavyan dilindəki “knez” (ağa, knyaz) sözünün şifahi formasıdır.

“Дьски безъ кнеса” əslində “престол без князя” deməkdir, yəni taxt-tac knyazsız qalmışdır.

Mən dövlət anlayışlarını ifadə edən bütün terminləri təhlilə çəkmək fikrindən uzağam. Bu sözlərin hamısı həmin sistemdə heç də eyni yeri tutmurlar. Bunların bir qismi əsas terminlər qrupuna aid olub dövlət leksikası sisteminin özülünü təşkil edirlər (knyaz, böyük knyaz, taxt, qızıl taxt, boyar), digərləri situasiyadan asılı olaraq, əsas terminlərin əvəzçisi rolunda çıxış edir (“когань”, “блѣван”, “буйтуп”, “блѣти” və s.)

¹ М.П.Алексеев. К “Сну Святослава” в “Слово о полку Игореве”. М.-Л., 1950, стр. 247-248.

XII əsrdə Kiyevdə yaranmış siyasi vəziyyətlə bağlı olaraq, boyar leksikonu qərbi slavyan terminləriylə zənginləşə bilərdi: “дьски” – Kiyev taxtı, “кнес” – Böyük Kiyev knyazı.

Güman edirəm ki, bu frazeoloji birləşmələr boyar diplomatik lüğətinin ən “gizli” bölməsinə daxil idi. Bu leksikonun mühüm hissəsi artıq bizə məlumdur: “Bütün Rus torpağı və qara klobuklar seni arzulayır”.

Boyarlar hər yeni knyazı bu sözlərlə taxt-taca sahib durmağa dəvət edirdilər. Ola bilsin ki, “Уже дьски безъ кнеса” (artıq taxt-tac knyazsızdır) məşum ifadə də həmin o dəvəttəmə formuluna daxil imiş. Bu o deməkdir ki, böyük knyaz taxtdan kənar edilib, yaxud kənar edilməlidir.

Yuri Dolqoruki və onun Böyük Çöllə ittifaqı saxlamağa çalışan oğlu Qleb ümidlərini Qərbə bağlayan boyarların gizli siyasətinin qurbanı olmuşlar.

“Artıq taxt-tac knyazsızdır!” – boyarlarla razılığa gəlmək istəməyən böyük knyaza xəbərdarlıqdır.

Buna görə təəccüblü deyil ki, digər məlum əlamətlərlə yanaşı bu hələ dolu ifadə də Svyatoslavın yuxusuna girmişdir. Əmioğulları tərəfindən incidilmiş Çöl, Svyatoslavı siyasi ölümə hədələyir! Məncə, Svyatoslavın yuxusunun obrazlı və leksik atributlarının mənası budur!

“Всю ночь съ вечера босуви врани възграяху у Плесньска на болони беша дебрь Кисаню и несошлю къ синему морю...”

Svyatoslavın yuxusunun ən mürekkəb hissəsidir.

O.V.Tvoroqov: “Musin-Puşkin nüsxəsində açıq-aşkar təhrif edilmiş bu parçanın bərpası üçün müxtəlif düzəlişlər təklif olunmuşdu. Tədqiqatçıların əksəriyyəti yalnız iki düzəlişi qəbul etdilər – “бусови” və bir də “не сошлю” əvəzinə “несошася”-nı. Qalan düzəlişlərlə yalnız bəzi alimlər razılaşmışdılar. Belə ki, “беша дебрь Кисаню” ifadəsini “беша дебрьски сани” kimi oxumaq təklif olunmuşdu; bunun da iki yozumu var – “cəhənnəm kirşəsi”, yaxud “meşə ilanları”. A.S.Orlovun tərcümə variantı: “Plesensk yaxınlığındakı yarıqlarda ilanlar məskən salmışlar, sonra onlar mavi dənizə üz tutdular”. Mənim fikrimcə, mətnin başqa yozumu daha düzgündür: “Plesensk yaxınlığındakı Kisan meşəsində qarğalar qarıladaşdılar, sonra göy dənizə tərəf uçub getdilər”. Əksər mütəxəssislərin fikrincə, Dastandakı “Plesensk” – Kiyev şəhəri yaxınlığında yayladır.

N.V.Şarleman Kisanyu sözünü “Kisani” kimi oxumağı təklif etmişdi, onun fikrincə, “debr Kiyan” – Kiyev yaxınlığındakı dərədə kiçik Kiyanka çayının əmələ gətirdiyi meşəlikdir. “Болонь” sözünün “dağ-ətəyi” kimi tərcüməsi bir o qədər dəqiq deyil. Bu söz hərfi mənada – “çaybasar çəmənlər, çay kənarında ovalıq” başa düşülməlidir¹.

V.İ.Stelletski: “Mətn açıq-aşkar korlandığından aydın başa düşülmür, buna görə düzəlişlərə ehtiyac var. S.K.Şambinaqo və V.F.Rjiqinin təshihlərini daha dəqiq hesab edirəm”².

Və tərcümə edir: “Axsamdan bütün gecəni görücü qarğalar Plesensk yaxınlığında çəməndə qarıladaşdılar; onlar (qarğalar) Kisan (adlı) Gözyaşları dərəsindən gəlmişdilər və uçub göy dənizə tərəf getdilər”.

V.İ.Stelletski daha sonra yazır: “Kisani” sözünə gəldikdə isə, çox güman, bu yer adıdır; “дебри” (yəni meşəli dərə) sözünə xüsusi diqqət yetirilməlidir. P.P.Vyazemskinin yozumu – “Кисани” və serb dilindəki “кисанье” (gözyaşları, ağlamaq) sözləri arasında etimoloji əlaqə olması ehtimalı maraqlı doğurur...

N.V.Şarlemanın “дебрь Киянь” (Kiyan meşəsi) düzəlişi mətnə heç bir aydınlıq gətirmir və izah etmək olmur ki, yuxunun vəqə olduğu yeri bu cür dəqiqliklə vermək Kiyev knyazının nəyinə görə imiş?

...Xülasə, Svyatoslavın sözlərini bildiyi, istədiyi kimi yozan XVI əsrin canıyanan nasixi neçə-neçə tapmaca doğurmuşdur.

Bu mənada elə Musin-Puşkinin də “əməyi” az olmamışdır. O, mətni istədiyi kimi parçalamış və aldığı leksemalar arasında toponim zənn etdiklərini böyük hərflə yazmışdır – “Плесньска”, “Кисаню”...

Afanasi Nikitinin “Üç dəniz arxasına səyahət” əsəri XVIII-XIX əsr alimlərinə az işgəncə verməyib.

Müasir yazıçılar istifadə etdikləri əcnəbi sözləri xüsusi şrifflə fərqləndirirlər. Qədim salnaməçilərin belə imkanı yox idi. “Səyahət”də türk termin və ifadələri bol-bol işlədilib. Hazırda bunların demək olar ki, hamısı “böyük müvəffəqiyyətlə” rus sözləri və ifadələriylə əvəz edilib; “yadellilərdən” yalnız hind mənşəli zənn edilən sözlər saxlanılıb, bunlar da xüsusi adlar kimi böyük hərflə təqdim olunur. Məsələn, hind heykəlinin rus adı nəyə desən deyər. “Кот Ачук”. Müasir alimlər latıncadan istifadə etdikləri kimi, Afanasi Nikitin də ayıb sayılan sözü vermək üçün türk dilindən istifadə edirdi.

Bütün natural detalları ilə birgə düzəldilmiş çalın-çılpaq bütələrin görünüşündən heyrətə gələn xristian-səyyah öz əsərinin rəsmi dilində oxucu heysiyyətinə toxunmayacaq dəqiq emosional ifadə vasitəsi tapmadığından “ehtiyat” dilə müraciət etmişdir – “Кот Ачук”.

Bu məsələyə toxunmaqda məqsədim var: mənə belə gəlir ki, hamının qarğa bildiyi canlılar *Svyatoslava türk dilində müraciət edirmişlər*. Onların nitqini nə nasix, nə də Musin-Puşkin başa düşmüşdür. Buna görə mətni elə quraşdırmışlar ki, rus sözlərinə oxşar leksemalar alınsın. Əlyazmanın bu yeri nasixə şübhəli görünmüşdür. Hərfləri yan-yana düzəndə ilk baxışda rus sözlərinə oxşar sözlər alınır. Lakin ümumi mənə yenə qaranlıq qalırdı. Aydın olmayan yeri heç olmasa oxunaqlı etməyə çalışan nasix mətnə bir qədər əl gəzdirir. “Всю ночь съ вечера” (axşamdan bütün gecəni) ifadəsi parçanın əvvəlindəki “Си ночь съ вечера” (bu gecə axşamdan) ifadəsi əsasında, lakin artıq başqa dialektə yazılıb. İki yazılış arasındakı fərqi də bununla izah edirəm. Olduqca dolaşq ifadə fonunda qrammatik və leksik baxımdan son dərəcə aydın “всю ночь с вечера” ifadəsi bizdə haqlı şübhə doğurur. Bu basmaqəlib ifadə heç şübhəsiz nasix tərəfindən, anlaşılmayan bir terminin yozumu nəticəsində alınmış “босови врани” (boz qarğalar) kompozisiyasına məntiq vermək məqsədilə yaradılmışdır.

...Slavyan xalqlarının nə folklorunda, nə yazısında qarğa heç vaxt belə təşbehə “layıq görülməyib”. Qarğanın daimi epiteti “qara”dır: “черный ворон”, “черный вран”. Dastandakı ifadəylə müqayisə et: “черный ворон, поганый половчине!” – “qara qarğadır kafir poloves!”

“Босови”ni türk dilindəki bos (boz) sözüylə əlaqədar yozmaq kimi ilk baxışda uğurlu görünən cəhd də qarğanın bozluğuna olan şübhələri aradan qaldıra bilməz. Heç şübhəsiz ki, “boz qarğalar” modernizmdir. Doğrudur, təbiətdə boz qarğa var, lakin bu quşlar “галка” – dolaşa adlanır (onu da qeyd edək ki, Dastanda “qalka” üç dəfə yad edilir). Yalnız bu yaxınlarda bu qarğaları rənginə görə fərqləndirməyə başlamışlar: “ворон” – qara rənglidir, “ворона” – boz. Qədim rus dilində isə “ворон”, “вран” hətta epitetə də qara rəngli kimi dərk edilirdi. Buna görə “boz qarğa” o dövr üçün qeyri-mümkün birləşmədir. “Босови” bədii epitet deyil. Canavarı “boz” adlandırmaq olardı, lakin həmin parçada canavarın izi-tozu da yoxdur. Bir çox tədqiqatçılar bu sözü “босый” (yalınayaq, ayaqyalın) kimi

¹ Слово о полку Игореве. Комментарии О.В.Творогова, М.-Л., 1967, стр. 499.

² Уснє орادا, səh. 157.

mənalandırmağı təklif edirlər. Lakin bu da heç bir məntiqə sığmır: bir anlıq “ayaqyalın qarğaları” təsəvvür edin. Mütərcimlər slavyan dillərində “босый” epitetindən istifadə hallarının hamısını nəzərdən keçirmişlər. Məqalələrdə, deyəsən birçə danışiq dilindəki “бусый” (sərxoş) sözü açıq-aşkar qeyri-elmiliyi üzündən təhlil edilməmişdir.

Mən belə hesab edirəm ki, nasix burada poloveslərin daha bir ümumiləşdirilmiş ayaması ilə üzləşib. Ruslar köçəri qonşularını müxtəlif cür adlandırmışlar: “половцы”, “кощей”, “поганные”, “хинове”, “бесовы дети” (şeytan övladları) və kalka variantları: “толковин”, “птиц подобие” (filan quşa oxşar). Çox vaxt epitetlə ifadə edilirdi: “черный ворон”, “поганный толковин” (kafir çölçü), “поганный кощей” (kafir köçəri). “Zadonşina”da köçərilərin bu ayamalarını bir şagird sayıla təkrarlayır: “хинове”, “половцы”, “поганные”. Lakin hərdən köçərilərlə əlaqədar “бусурман” (müsəlman) da işlədilir.

Dastanda məhz belə bir təyin çatışır.

...Ərəblər Allah-təalaya tapınanları müsəlman (müti, itaətkar) adlandırdılar. Anadolu türkləri iki sözü – “mısır” (Misir, yeni ərəb) və “müsəlmin” sözlərini kontaminasiya edərək, “müsəlman” terminini yaratmışlar. Bu termin İslama pənah gətirmiş köçəri türklərə də şamil edilmişdir. Qıpçaqlar bu sözü “busurman” şəklinə salmışlar. Ruslar qıpçaq variantını götürərək, onu öz dialektlərinə uyğunlaşdırmışlar: “бусурман”, “бесермен”, “басурман”, “босурман” və s. Cənub rus dialektlərində – “босовурман” (yazı dilində) və “босоврман” (şifahi) formalarını almışlar. Ukrayna dilində XIX əsrə qədər bu sözün “босовир” forması işlədilməkdə idi. Güman etmək olar ki, ilkin forma cəm halında daha kamil idi: “босоврмане”, yaxud “босоврамне”.

Hərgah nasix Svyatoslavın yuxusunda tanış “бусурман”a rast gəlsəydi, o vaxt biz bu sirli “босови врани” üzərində bu qədər baş sındırmazdıq.

Protoqrafda naməlum “босоврамне”lər nəşə qırıldayırlar – çox güman, “глаголахуть” (danışmaq, qırılmaq). Lakin nasix “гряхуть” (qarıldamaq) felini işlətməyi daha məqsədəuyğun hesab etmişdir.

Düşünürəm ki, orijinalda hərflərin kombinasiyası bu cür imiş: “босоврамне... плеснь скана болони беша дебрь кисан юин ес оплюксин”. Nasix rus sözlərinə oxşayanları seçib ayırır: “болони”, “дебрь” və “несош люк син...”

Sonuncu birləşmə ona yarımçıq görünür. O, üzde olan “...ему морю” ifadəsini əlavə edir. Beləliklə, təxmini bir məna alınır – “и несет люке синему морю”.

İfadə bütövlükdə bir qədər anlaşılmazdır, lakin hər söz ayrılıqda demək olar ki, ona tanışdır: onun vəzifəsi “yerli” mənanı almaqdır. Ola bilsin ki, bunun naminə o daha bir neçə hərfi dəyişdirmişdir. Saxta “Плесньск” toponimi bəlkə də belə bir redaktənin hesabına əldə edilmişdir. Türk mətni bu salnaməni döndə-döndə köçürən neçə-neçə nasixin əlində çətin ki, dəyişikliyə uğramadan “qaş-gözü” yerində çıxa biləydi. Lakin bizim dövrə gəlib çatanları da aşkar edib oxumaq mümkündür: “...бусурмане: “знаешь, как вернуть разум?” Пять железных путь омой – (инес) мстливый ты...” – “müsəlmanlar: “bilirsənmi, ağı necə qaytarmaq olar?” – Beş dəmir buxovu islağa qoy...” Ola bilsin ki, bu sözləri “kafir poloveslərin ariq və dul arvadları” deyirmişlər. Bir cümlə sonra Svyatoslavın “busurman” adlandırdığı arvadlar. O arvadlar ki, Svyatoslavın sinəsinə göz yaşı (mirvari) tökür, xəstəni əzizləyir, ona sağalmağın yolunu (dəmiri islağa qoymaq) öyrədirlər.

Bu mətnə də məni ən çox maraqlandıran “дебрь кисан” (dəmir buxov, qandal, dəmir tor) ifadəsidir.

Məlum türk mənbələrində dəmir sözünün külli miqdarda dialekt variantı var – temir, tomor, timur, temur, tamir, tebr, damir, dəmir, timar və s. Bütün türk şivə və dialektlərini əhatə edən sözlük hələ ki, yoxdur. Ola bilsin ki, müasir dialektlərin hansı birində “dəmir”in qədim qıpçaq forması indi də qalmaqdadır – debir (rus transkripsiyasında – дебрь). Bu leksema toponimlərdə də əks olunmuşdur.

XII əsrdə tatar-moңqolların güclü təzyiqi altında macar çöllərinə çəkilən qıpçaqlar orada “Дебрь-кент”, “Дебрь-кен”, “Томор-кен” (yəni Dəmir şəhər) adlı qala-şəhərlər salmışdılar.

Macarlar bu qala-şəhərləri əsasən düzgün adlandırsalar da, – “Темер-кен”, “Томор-кену”, bəzi hallarda “Дебри-сен” şəklində tələffüz edirlər. Qafqazın şərq sahillərində isə qala-şəhər – Dərbənd şöhrət qazanmışdır. Məncə, bu, “Дебр-кент”in təhrif olunmuş variantıdır. Debrkent – Debrant – Dərbənd.

Oğuz türkləri hələ neçə əsr əvvəl (VIII əsrdən) bu şəhəri dəmir qapı (Kiçik Asiyaya açılan qapı) adlandırmışlar. Orxon-Yenisey yazılarında “Темир капка” (Dəmir qapı) termininə təsadüf edilir.

Sözün qisası, dediyim odur ki, dəmirin qıpçaq forması (debir, debr) yaqın ki, bir vaxtlar geniş yayılmışdı. Eləcə də “дебрь кисан”

(debir kisan) – “dəmir buxov” ifadəsi. Müasir qazax dilindəki “temir kisan” və Kırım tatarların dilindəki “damir kisan”la müqayisə et. Sual olunur: Svyatoslavin yuxusunda “добръ кисан” – dəmir buxovun olduğunu nəyə istinadən deyirəm? Çünki boyarlar Svyatoslavin yuxusunu yozub, qızılquşları əsir etmiş “добръ кисан”dan söhbət açarkən, bu ifadədən hasil olan mənə nəzərdə tutulmuşdu. Bu assosiasiya – boyarların Svyatoslavin yuxusundakı türk mətnini hərfən tərcümə etməsi nəticəsində yaranmışdır.

Boyarlar yozumlarında yuxunun detallarına çox dəqiq istinad edirlər.

a) Boyarlar knyaza dedilər: “Knyaz, artıq qəm ağı əsir etmişdir”.

Bu, “busurmanların”: “Bilirsənmi, ağı necə qaytarmaq olar?” sualına cavabdır.

b) “İki qızılquş qalxıb uçub qızıl ata taxtından ki, Tmutorokan şəhərini fəth etsin”.

Bu, “artıq taxt-tac sahibsizdir” (knyazsızdır) xəbərinə əks-şəhadir.

c) “...dəbilqəylə Dondan su içsin”. “Bu gecə... torta qarışıq odlu şərab süzdülər” mənzərəsini izah etmək cəhdidir.

ç) “Artıq kafir qılıncları qızılquşların qanadlarını qarıb, özlərini də dəmir buxova salıblar”.

Bu, “добръ кисан” ifadəsinin yozumudur – “dəmir buxov, yaxud “dəmir tor”.

d) “Темно бо бе” – “3-cü gün” kimi oxuyurlar. Mən bu titul altında bir hərfi deyil, bütün abbreviaturanı görməyi təklif edirəm; o!la bilsin ki, bu titul “господин” (ağa) kimi oxunurdu. Onda bu, boyarların Svyatoslava müraciətidir.

“Черная паполюма” (qara örtük) qaranlıq rəmzi kimi götürülür.

e) “İki günəş qaranlığa büründü, iki al-qırmızı şüa söndü, bunlarla birgə iki təzə ay (İqor və Vsevolod) da zülmətə qər qaldı”.

Əmisi oğullarının Svyatoslavi bürüdükləri “qara örtük” mövzusunun davamıdır.

Sonrakı misralarda “qara örtük” mövzusu daha qərribə şəkildə davam etdirilir.

На реце на Каяле тьма светъ покрыва:
по Русской земли прострошася
Половици, аки пардуже гнездо,

и въ море погрузиста,
и великое буйство подасть Хинове.
Уже снесся хула на хвалу...¹

Çox qərribə mənzərə alınır: poloveslər bəbir balaları tək Rus torpağına “daraşırılar” və sonra nədənsə birdən-birə dənizə qər qolur, bununla da “xinovları”, yəni öz-özlərini bərk qəzəbləndirirlər.

Tədqiqatçılar bu məntiqsizliyi onunla izah edirdilər ki, nasix səhvə yol verib, əsərin başqa bir yerindəki misranı bu parçaya daxil edib. Buna görə, “и в море погрузиста и великое буйство подасть хинове” (“və dənizə qər qoldular, bununla da xinovları bərk qəzəbə gətirdilər”) ifadəsi çıxarılıb başqa bir parçaya daxil edilmişdir.

Mənə belə gəlir ki, “аки пардуже гнездо” ifadəsinə lazımi diqqət yetirilsəydi, o vaxt həmin əməliyyata ehtiyac qalmazdı.

Baxaq görək qədim Rus ədəbiyyatı üçün bu qeyri-adi ifadə Dastanın ən yeni və tam tərcümələrinin birində necə şərh edilir.

V.İ.Stelletski: “İqorun məğlubiyyətindən sonra poloves knyazları Qza və Konçak Rus torpağına yürüş etdilər. Dastanın tədqiqatçıları “пардусы” sözünü adətən bəbir kimi tərcümə edirdilər. Lakin bəbir dağ heyvanıdır və ona yalnız Mərkəzi Asiya dağlarında rast gəlmək olur. Qədim rus abidələrində “пардус” sözü bəzi hallarda “vaşaq”, “çöl pişiyi” kimi tərcümə edilirdi. Dastanın müəllifi burada sürü halında deyil, tək, yaxud “yuvası” (yəni balaları) ilə birgə ov edən vaşaqları nəzərdə tutur.

Burada “bəbir” deyil, gepardın nəzərdə tutulduğunu fərz etmiş İ.A.Novikov və N.V.Şarlemanla da heç cür razılaşmaq olmaz. Kiyev Rusunda qepard yaşamırdı, Kiçik Asiya ölkələrindən gətirilən gepardları knyaz ovu üçün saxlayıb əhliləşdirirdilər. Rusiyada gepardlar o qədər də çox deyildi. Gepard balalarını ova aparmırdılar, ən azı ona görə ki, hələ əhliləşməmişdilər”².

Digər şərhçilər də “pardusluğa namizədlər” haqqında belə bir ciddiyyətlə fikir yürüdükdülər.

Bu cəsarətimə görə də üzr istəməli olacağam: orijinalda “пардус” sözü yerli-dibli olmayıb. Bu söz çox-çox sonralar nasixin şəxsi təşəbbüsü sayəsində meydana çıxıb.

¹ Qəbul edilmiş izahlı tərcüməyə əsasən, “Kayala çayında zülmət işığı örtüdü; poloveslər bəbir balaları tək Rus torpağına daraşdılar və dənizə qər qoldular; xinovlar bərk qəzəbə gəldilər. Daha rüsvayçılıq şöhrəti basdı”.

² Слово о полку Игореве. М., 1967, стр.160.

Türk eposunda “ак пардажи уй” birləşməsinə rast gəlmək olur. Yəni “ağ parçalı ev” (çadır), başqa sözlə desək, xanın səyyar qərar-gahı.

Ola bilsin ki, ruslar da knyazın səfər çadırını bu cür adlandırmışlar. Sual olunur: ağ örtüklü çadırın mətləbə nə dəxli var? Məntiq nədədir? İqor və Vsevolodun ağ örtüklü çadırı Svyatoslavın üstünə salınmış Qara Örtüklə təzad yaratmaq üçün lazımdır.

Ağ parçalı çadır dənizə qərq oldu və poloveslərdə böyük qürur doğurdu.

İndi izləyək görək nasix mənası ona məlum olmayan ifadəni necə “özününküləşdirmişdir”. İlk iki sözün formal analogiyalarını rus salnamələrindən tapır, üçüncüsünü yox. Bunu türk sözü kimi qəbul etməkdən başqa əlacı qalmır və onu kalka üsulu ilə ruscaya çevirir: “Ак пардужий шатер”. Lakin cümlənin ifadə etdiyi məna onu qane etmir. Şəkilcə “уй” sözünə oxşayan “уя” (yuva) yadına düşür və müəllifin sadəcə olaraq, bir hərfi (“а”) yazmadığını düşünərək, bu hərfi “yerinə qoyur” və cümləni tərcümə edir: “аки пардужье гнездо”.

İndi bu ifadə rus knyazlarına deyil, poloveslərə aid olur və mətnin ümumi mənası əks istiqamətdə təhrif edilir.

Mətni bərpa edək:

“На реке Каяле тьма светъ покрыва: по Русской земли прострошася Половци. Ак пардажи уй в море погрузиста и великое буйство подасть Хинови”¹, yəni “Kayala çayında zülmət işığı boğdu; poloveslər Rus torpağına yayıldılar. Ağ parçalı çadır dənizə qərq oldu və şərqlilərdə (müsəlmanlarda) böyük qürur doğurdu”.

Məğlubiyyətdən sonra İqorun qoşununun “dənizdə qərq olması”nı İpatev salnaməsi də xəbər verir.

Lakin suda boğulan poloveslər haqqında orada heç nə deyilmir.

***

Nasix öz oxucusu üçün yalnız özünün mətnin içindən seçib ayıra bildiyi türk sözlərini tərcümə edirdi. Köhnə rus sözlərini (arxaizm) isə çevirmir, özü başa düşdüyü şəkildə izah edirdi.

¹ Хинови – şərqlilər, müsəlmanlar, poloveslər

Paleoqrafçılar bir çox nasixlərə xas xüsusiyyəti – köçürdükləri əsərlərin leksikasına müdaxiləsini, oxucularda sual doğura biləcək yerləri dəyişdirmək, əlavələr etmək meylini dəfələrlə qeyd etmişlər. Bir çox hallarda, hərfi tərcüməyə gəlməyən adlar və arxaik terminlərə izahlar verilir. Məsələn, Kiril-Belozersk monastırının salnaməçisi Yefrosin İosif Flavinin “Yəhudi müharibəsinin tarixi” əsərini köçürərkən tez-tez öz biliyini nümayiş etdirir. Yerusəlimin mühasirəsindən bəhs edən fəsildə Roma sərkərdəsi Titin adı çəkilir. Yevrosin bu adı oxuculara izah etməyi özünə borc bilir. Orijinalda yazılıb: “Tit isə şəhər hündəvərinə keşikçiləri düzdü”. Yefrosin bu cümləni öz şəxsi məlumatı ilə bəzəyir: “Uspasianın oğlu isə şəhər hündəvərinə keşikçiləri düzdü”.

Yaxud orijinalda yazılıb: “Qorpiya ayının 8-ci gününün səhərişi gün çıxdı”. Nasix qələmi burada da dinc durmur: “Qorpiya sentyabr ayı deməkdir. Qorpiya ayının 8-ci gününün səhərişi gün çıxdı”.

Nasixlərin əsas vəzifəsi mətni oxucular üçün anlaşılqı etməkdir. Bu məqsəd naminə onlar bəzi hallarda əsərin formasını dəyişir, hətta məzmununa da müdaxilə edirdilər.

Bizim nasix də istisna deyildi: o, qədim adlar və terminlərlə bağlı bir sıra izahlar yazmış və sonralar bu əlavələr poemanın “canına işləyərək” (bəlkə də XVIII əsr nasixlərinin təqsiri üzündən) xeyli dolaşıqlıq yaratmışdır.

Söylədiyimiz fikirlə əlaqədar daha bir halı nəzərdən keçirək: redaktor şərh müəllif mətninə keçərək, tarix baxımından onu təhrif etmişdir. Boyarlar Svyatoslavın yuxusunu yozurlar:

Уже снесся хула на хвалу,
уже тресну нужда на волю,
уже врьжеса Дивъ на землю...¹

Nasix son misranı köçürüb fikrə gedir: oxucu bu parçadakı bütün sözləri başa düşəcək, ola bilər birçə Div sözünü anlamasın. Bu sözə birinci dəfə təsadüf ediləydə, narahat olmağa dəyməzdi: mətndən aydın olur ki, bu Divə münasibətimiz necədir. Bəla orasıdır ki, bu ad ikinci dəfə yad edilir. Özü də birinci dəfə mətndən bəlli olur

¹ Qəbul edilmiş çevirməyə əsasən: “Daha rüsvayçılıq şərəfi basdı: daha zorakılıq azadlığa güc gəldi; daha Div yerə dəydi”.

ki, Div – mənfi obrazdır. Deyəsən Div orada İqorun düşmənlərini knyazın basqınından xəbərdar eləyir. İndi bu Div birdən-birə müsbət rolda çıxış etməyə başlayır: onun məhvi rus xalqının fəlakəti kimi qiymətləndirilir...

Nasixin çaşqınlığını anlamaq olar. O, törəmə “divno-divno” (qəribə, heyrətli, əcaib) sözünü xatırlayır və bu termini izah etməyə cəhd göstərir. Kiçik hərflərlə böyründən yazır – “се бор отски и”¹ (yəni bu ataların tənrisidir) və нормал, йары устав² xətlə müəllif mətnini köçürməkdə davam edir:

Красные девы въспеша на брезе
синему морю...³

XVIII əsrin nasixi (Musin-Puşkin) “се бор отски” ifadəsinin XVI əsr nasixinin izahı olduğunu sezmir və bu əlavəni də mətnə daxil edib sözləri öz bildiyi kimi hecalara bölür.

Се бо Готския красный девы въспеша на брезе
синему морю...⁴

Beləcə məşhur “qot qızları” peyda olur.

İnanmıram ki, “qot qızlarını” XVI əsr nasixi uydurmuş ola. Yəqin ki, onun bu etnonimdən heç xəbəri yoxmuş. Savadlı, məlumatlı Musin-Puşkin isə qotlara yaxşı bələddi.

...Beləliklə, XVI əsr nasixi köçürməyinə davam edir:

Красный девы
въспеша на брезе синему морю,
звоня рускымъ златомъ –
поютъ босоврамне,
лелеютъ мечь Шаруканю...⁵

¹ “Отский” – “отчески” sifətinin əski formasıdır, yəni əcdad Красные девы въспеша на брезе.

² устав – qədim yunan və slavyan rus əlyazmalarının yazıldığı iri xətt.

³ “Gözəl qızlar göy dənizin sahilində oxuyurlar...”

⁴ Təhrif olunmuş mətnin tərcüməsi: “Budur, gözəl qot qızları göy dənizin sahilində oxuyurlar...”

⁵ “Gözəl qızlar göy dənizin sahilində rus qızlarını cingildəyə oxuyurlar – bosoqramnələr (?) oxuyurlar, Şarukanın qisasını diləyirlər”.

Yenidən “босоврам”-e sözünə rast gələn nasix özünü bəsbütün itirir: bayaq bu qarğalar yalnız qarıldayırdılarsa, indi cuşa gəlib bül-bül kimi cəh-cəh vururlar. Qarğa da oxuyarmı? Özü də açıq-aşkar bildirilir ki, bu “босоврам” sözü gözəl qızlara aiddir... Nasixi şübhə bürüyür: bəlkə bu sözün altında heç də qarğalar “gizlənməyib”? Termini mənimsəmək yolunda o daha bir cəhd edir və onu “босово время” birləşməsinə çevirir. Bəs indi əvvəlki “босови” necə olsun? Geri qayıdıb əvvəlki nümunəyə bir də nəzər-diqqət yetirmək artıq qeyri-mümkündür – keçənə güzəşt!.. Nasix vəziyyətlə barışıb, saxtakarlığa əl atır: “босови время” və “босови врани” (boz qarğa) ifadələri arasında lazımsız paralellər yaranmasın deyə, o özünün son “kəşfini” inversiya edir və saitlərin yerini dəyişir – “время бусово” – “Bus çağları”.

Slavyan istorioqrafiyasında bu qədər hay-küy doğurmuş “Bus çağları” ifadəsi “Qot qızları” ilə birgə heç nədən yaranmışdır. Bu boş hay-küyün əks-sədası hələ də eşidilməkdədir.

...Rus qızlarını cingildədə-cingildədə oxuyan Konçakın babası, bir vaxtlar rus knyazlarının məğlub etdikləri Şarukanın qisasının alındığına şadlanan gözəl “busurman” (müsəlman) qızları – göz yaşı (mirvari) axıdan və Svyatoslavi əzizləyən, arıq, dul “busurman” qadınlarının əksidir.

Əks paralellər göz qabağındadır: dul – qız, mirvari – qızıl, xeyir-xahlıq – bəd xahlıq, dul qadınların xəstəyə (Svyatoslava) xeyirxah məsləhəti (“beş buxovu islağa qoy”) – gözəl qızların intiqam almaq yanğısı, şövqü.

Beləliklə, Svyatoslavin qarışıq yuxusunun bütün rəmzi obrazları boyarlar tərəfindən yozulub izah edilmişdir.

ÇAR DODON VƏ HERODOT

İndi isə canlı nümunə əsasında göstərmək istəyirəm ki, nasixin bir kobud xətası elm aləmində necə böyük əks-səda doğura bilər. Nasixin gizli qalan səhvi müasir yozumlar sayəsində şişib-böyüyərək bir danılmaz tarixi fakt qüvvəsinə minir, onun da əsasında fantastik qalalar qurulur.

V.İ.Stelletski məqalələrinin birində “поют время Бусово, лелеют мечь Шаруканю” misrasının yozumu tarixini qısaca şərh etmişdir. Bu tarixçədə mənim də adım və yerim var.

V.İ.Stelletski: "Cümlənin birinci hissəsi Dastanın anlaşılmaz yerlərindən biridir. Müxtəlif təkliflər, düzəlişlər irəli sürülmüşdür. N.Qramotin 1823-cü ildə fərz etmişdi ki, Bus poloves xanının adıdır. 30-cu illərdən başlayaraq sovet elmində E.Oqonovskinin 1876-cı ildə irəli sürdüyü fikir üstünlük qazanmışdır: "Bus" – elmdə şərti olaraq, "ant" adlandırılan qədim Şərq slavyanları başçılarından biri knyaz Bojdur. Boj 375-ci ildə qot kralı Vinitar tərəfindən məğlub edilmişdir. Knyaz Boj, onun oğulları və yetmiş nəfər adlısanlı ant əyanı əsir alınaraq edam olunmuşdur".

N.K.Qudziy tamam fərqli mövqe tutmuşdu. O yazırdı: "Bus – çox güman öz qələbələriylə şöhrət tapmış poloves xanıdır". Lakin özünün "Qədim rus ədəbiyyatı müntəxəbatı"nda o başqa fikir söyləmişdi: "Bus – ant knyazı Bos, yaxud Bousdur".

1962-ci ildə O.Süleymenov yazmışdır ki, təhlilə çekilən hər iki cümlə eyni bir hadisəylə – 1107-ci il döyüşü ilə bağlıdır; məlum olduğuna görə, həmin döyüşdə rus knyazlarının birləşmiş qüvvələri poloves xanları – Boyan və Şaruxanın ordularını endirmişdir... İqorun məğlubiyyəti nəticəsində Artuk xanın oğlu və Şaruxanın nəvəsi Konçak ata və babasının qisasını almaq imkanını əldə edir; bax, elə buna görə, "qot qızları" qıpçaqların məğlubiyyətini və rüsvaycasına qaçmasını xatırlayır və Konçakın qələbəsinə sevinirdilər. Qıpçaqların meydana qatdığı həmin döyüşdə olduğu kimi, bütöv bir tayfanın, yaxud xalqın kütləvi qaçmasının qazax dilində xüsusi adı var – "босы". "Время босы", yaxud Dastandakı konstruksiyaya əsasən – "время босыво-босыво"¹.

V.İ.Stelletski bu izahı qəbul edib, cümləni bu cür tərcümə edir: "Ötən dövrlərin fəlakətləri barədə oxuyur və Şaruxanın qisasını diləyirlər"².

O.V.Tvoroqov da həmçinin mənim mülahizələrimlə razılaşıb, ant knyazı Bojdən üz çevirmişdir³.

Mən öz qələbəmə ona görə belə əhəmiyyət verirəm ki, Boj – "vətənpərvər" istioqrafiyanın elmə sınıdığı bütün qəlp "dəyərlərin" rəmziydi. Nə üçün XIX əsrdə alimlərdən heç biri E.Oqonovskinin

fikrinə şərik çıxmaq istəmədi? Və nə üçün əsrimizin 30-cu illərində sovet alimlərinin hamısı bir nəfər kimi E.Oqonovskinin uydurmasını dahiyənə kəşf elan etdilər? Təkcə N.K.Qudziy hələ müqavimət göstərirdi, lakin 1838-ci ildə o da artıq danılmaz bir həqiqətə çevrilmiş bu uydurmanı qəbul etməli oldu.

Boja nümunəsində tarixin necə asan saxtalaşdırıldığını aydın görmək olar.

"Bus çağları" (Musin-Puşkin variantı əsasında) dövründən "qot qızları" ilə qonşuluqdan ilham alan E.Oqonovski hekayətlərinin birində "Booz" adına rast gəlidi Roma tarixçisi İordanın (VI əsr) "Qotların mənşəyi və hünərləri" əsərinə istinad etmişdir. Onun inamsız halda irəli sürdüyü fərziyyə də yalnız bu "Booz" sözüne əsaslanırdı.

Yarım əsrdən sonra onun ehtimalı gözlənilməz bir istiqamət aldı. "Booz" "Божа" çevrildi (baxmayaraq ki, latın əlifbasında "j" hərfi yoxdur və İordan heç cür bu formanı yazı bilməzdi); antlar yalnız ona görə Şərq slavyanlarının əcdadı elan edildi ki, guya "İqor polku dastanı" müəllifinin Boozdan xəbəri varmış, yəni onun obrazı slavyanların tarixi yaddaşında qalıbmış...

Ötən 40-50 ildə antlar – şərq slavyanlar düsturu heç bir dəlil-sübut olmadan tarixçilərin şüurunda özünə möhkəm yer saldı və indi Şərq slavyanlarının tarixi üzrə sanballı elmi əsərlərdə bu tezis-dən çoxdan sübuta yetirilmiş bir həqiqətdən danışılan kimi danışılır.

A.K.Yuqov isə öz tərcüməsində "Boju" xalis rusa çevirmişdir: "Rus knyazı Bojanın ölümünü yad edir, Şaruxanın qisasını alanlara alqış deyirlər".

Beləcə, XVI əsr nasixinin bir səhvi tarix elmində bütöv bir məktəb yaratmışdır.

1962-ci ildə "Ayaqyalın canavar və qot qızlarının nəğmələri"¹ məqaləmdə yazmışdım: "Nə üçün bu başabəla qızlar İqor qonşularının tarixi üçün elə bir əhəmiyyəti olmayan məğlubiyyətiylə əlaqədar olaraq, min il əvvəl olmuş eynən bu cür xırda hadisəni belə asan və adətərkəndə şəkildə yad edirlər?

Və Dastanın müəllifi nə qədər savadlı olsaydı da, öz zamanəsinin oğlu olaraq qalırdı və çətin ki, o cür uzaq dövrlərə aid faktları bilmiş olaydı, özü də buna elə bir ehtiyac olmadığı halda. Heç şübhə-

¹ Слово о полку Игореве. М., 1967, стр. 160-161 (tərcümə və şərhlər V.İ.Stelletskinindir).

² Yene orada, səh.70.

³ Слово о полку Игореве. Л.-М., 1967, səh. 503 (şərhlər O.V.Tvoroqovundur).

¹ "Простор", 1962, № 11.

siz ki, burada söhbət nədən getsə də, əfsanəvi ant sərkərdəsi Bozdan gedə bilməzdi”.

İndi mən həmin məqaləmi bir də nəzərdən keçirib, ondan imtina edirəm. Birçə sitat getirdiyim bu parçanı çıxmaq şərtiylə. Yalnız bunu əlavə etmək istəyirəm: Dastanın müəllifi üçün hətta Yaroslav Mudrı zamanəsi də uzaq bir dövr idi. Tarixi keçmiş onun təsəvvüründə XI əsrin hüdudları ilə məhdudlaşdı. XVIII əsrin ziyalıları üçün keçmişin azı iki min yaşı vardı. Müəllifin tarixi təsəvvürlərinin hüdudlarını süni şəkildə genişləndirməklə bir tarixi şüurun dialektik inkişaf mənzərəsini istər-istəməz təhrif etmiş oluruq.

Həqiqətən də tarixi adı elə-belə ötürü yad etmək üçün müəllif gərək tam əmin olaydı ki, oxucular onun eyhamını başa düşəcəklər. Hələ bu faktı necə izah edək ki, slavyan yazılı mənbələrinin heç birinin tarixi yaddaşı IX-X əsrlərdən qədimə getmir? Və hamı sübut ki, İordanın əsərlərini Rusiyada oxuyurmuşlar. Hətta əgər onu tərcümə edib scvirdilərsə də, bu heç nəyə dəlalət etmir, o cümlədən belə suala da cavab vermir: müəllif nə üçün məhz antları slavyanlara əcdad seçmişdir? İordanın əsərlərində onların dili, mədəniyyəti, yaşadıqları coğrafi ərazi barədə heç bir məlumat yoxdur. O yalnız bir neçə ad çəkir və onları hun tayfası adlandırır. Hətta indinin özündə də hunları slavyandilli xalq hesab etməyə ən vətənpərvər tarixçi belə ürək eləməz.

Mənə belə gəlir ki, Dastan müəllifinin nə hunlar, nə qotlar, nə antların varlığından xəbəri yoxmuş. Ant, çox güman latınların anti – əks, zidd, yad, özge – sözüylə əlaqədardır. Latınlar bütün rəqiblərini ümumiləşdirilmiş şəkildə bu cür adlandırırdılar.

“Amal Vinitari... hunların ağalığına güclə dözürdü. Tədricən onların hakimiyyətindən azad olub, o zərbəni göstərmək məqsədilə ordusunu antların ərazisinə yeritdi”¹. Burada “ant”, güman ki, “hunn” termininin sinonimi kimi işlədilmişdir.

Bir anlıq özümüzü elə göstərək ki, tarixçilərin bütün bəzəyib-düzdüklərinə inanırıq. Onda belə çıxır ki, “ant övladı” İqora düşmən kəsilən “qot qızları” onun əcdadı Bozun məğlubiyyətinə sevinərək oxuyur və poloves xanı Şaruxanın qisasını diləyirlər. Halbuki XII əsrin əvvəllərində türklərin məğlubiyyətini qədim german “deva”ları deyil, məhz poloves qızları özlərinə dərd edə bilirdilər.

¹ Иордан. О происхождении и деянии готов (Гетика). АН СССР, 1960, стр.115.

Qədim rus ədəbiyyatının görkəmli mütəxəssisi V.F.Sobolevskinin məqaləmə cavabı da “Prostor” jurnalında çap olunmuşdu¹.

V.F.Sobolevskinin yazısı bir məsələyə – Bojanın müdafiəsinə həsr edilmişdi. Doğrudur, möhtərəm alimimiz öz fərziyyəsi xeyrinə yeni bir delil getirə bilməmişdir; görünür o haqlı olaraq düşünürdü ki, bəzi hallarda ən kəsərli delil – qətiyyət və inamdır. O yazırdı: “O.Süleymanovun müləhizələrindəki yanlışlıq onun “Boza” və “busove” sözlərinin təsadüfi fonetik oxşarlığına istinad etməyindən irəli gəlir. Onun gəldiyi qənaət əldə olan tarixi faktlara ziddir”. Yaxud “Dastan müəllifində ant kralı Buse (artıq “booz” deyil, “Buse” – O.S.) dövrü kimi uzaq bir hadisədən danışmaq və üstəlik, “qot qızları”nı yada salmaq zərurəti nədən doğub? Bax məhz bu səhnədə Dastanın həqiqi məramı, ideyası aşkar olur – uzaq-uzaq dövrləri, ant kralı Busun qot basqınlarına necə sinə gərdiyini xatırlatmaqla rus knyazlarının vətənpərvərlik hisslərinə təsir göstərmək...”

Bilən adama xatırladılar. Rus knyazları isə o uzaq dövrlər haqda heç nə bilmirdilər. Bəlkə mən səhv edirəm? Deyirəm bəlkə XII əsrdə bütün rus knyazları “kolleclərdə” qot və ant tarixinin geniş kurslarını keçirmişlər? Özü də Booz qot basqınlarına elə uğurla “sinə gərmirdi” ki, bunu kimlərsə nümunə göstərəsən; məlumdur ki, Booz axırda məğlub edilmiş və oğullarıyla birgə çarxıxa çəkilmişdi. Bu sayaq nümunələri çox da uzağa getmədən daha yaxın dövrlərdə də tapmaq olardı.

Daha sonra V.F.Sobolevski özünün əsas dəlilini ortaya çəkir: “Şübhə etməmək olar ki, Dastan müəllifinə tarixi mənbələr məlum idi və o bunlardan istifadə edirdi”.

Halbuki belə qəti bəyanat üçün onun əlində heç bir sübut yoxdur. Beləliklə, V.F.Sobolevski məni “inandırdı” ki, Dastan müəllifi və onun oxucuları – udel knyazları, boyarları və sairələr İordanın əsərindəki on sətri az qala əzbər bilirmişlər.

...Hətta hamıya yaxşı məlum olan hadisələri, yaxud ifadələri təsvir edəndə də yazıçı, yaxud nasix adətən bəhrələndiyi mənbəyi göstərir. Məsələn, “Danilin heyat və sərgüzəştləri” bu cür bibliografik məlumatlarla zəngindir: “Bu, İncildə yazılıb”, “və sairə Paremiyadadır”, “və sairədən Məryəm ananın Jitiyesində yazılıb...”

¹ В.Ф.Соболевский. Готские деды в “Слове о полку Игореве”, “Простор”, 1963, № 5.

Əgər istinad edilən mənbə çoxlarına məlum deyilsə, o vaxt qeyd daha ətraflı olur. Dastanda isə "Bus çağları" qətiyyən şərh edilmir. Bu da onun qeyri-tarixi mənşəyini, yaxud da bu ifadənin çox geniş yayıldığını, – bu isə mümkün deyil, – sübut edir.

Türköloq-dilçilər qədim rus məmində tapılmış türk ifadələrinin oxunuşu və seyrəkləşdirməni dəqiqləşdirəcəklər. O vaxt ola bilər ki, bəzi uyğunluqların düzgün olmadığı aşkara çıxsın. Lakin "гилеснь" – "bilirsən" və "дебрь кисань" – "dəmir buxov" kompozisiyası mənə belə gəlir ki, artıq sübuta yetirilmişdir.

On il bundan əvvəl mən "гилеснь... дебрь кисань" ifadəsini beləcə də oxumuşdum. Sonralar bu yozumu dönə-dönə yoxlamışdım, özümü təkzib etməyə çalışmışdım. Yalnız indi bu tapıntıni üzə çıxarmağa cəsarət edirəm. Rusiya və Ulu Çölün dil əlaqələri tarixi üçün bu ifadənin misilsiz dəyəri var və ona lazımi diqqət və həssaslıqla yanaşılmalıdır.

Bu, XIII əsrə qədərki slavyan mənbələrində aşkar edilmiş ilk türk-dilli cümlədir.

***

Beləliklə, "Svyatoslavın yuxusu və onun boyarlar tərəfindən yozulması" mikroeposu, mənim fikrimcə, protoqrafda bu şəkildə imiş¹.

А Святъславъ мутень сонъ виде:
В Кieve на горахъ сичъ
съ вечера одевахъть мя, рече,
чръною паполомою на кровати тисове,
чръпахнуть ми *сине* вино съ трутомъ смешено.
Сыпахуть ми тыщи *тулы* поганыхъ *тльковинъ*
великийъ женцогъ на лоно и негують мя.
Уже дьскы безъ кнеса вмоемъ тереме златоврьсемъ
(Всю ночь съ вечера) *бусоврамне* (възгряху). "*Блеснь скана*
болони беша дебрь кисан ю инес ошлюкъ син (ему морю)".
И ркоша бояре Князю:
"Уже, Княже, тута умь полонила,
Се бо два сокола слетеста съ отня стола злата:
поискати града Тьмутороканя,

¹ Mötorizədə nasixlərin əlavələri verilib. Mənim izah etdiyim yerlər kursivlə yığılmışdır.

а любо испити шеломомъ Дону.
Уже соколами крыльца *припешали*
поганыхъ саблями.
а самую опустоша въ путины железны.
Темно бо бе, гдн:
два солнца померкоста,
оба багряная стльпа погасоста
и съ нимъ молодая месяца (Олегъ и Святъславъ).
тьмою ся позволокоста на рече на Каяле,
Тьма светъ покрыла: по Руской земли прострошася Половци.
Ак пардажи уй въ море погрузиста и великое буйство подасть
Хинови.
Уже снесеса хула на хвалу,
уже тресну нужда на волю,
уже врьжеса дивъ на землю
(*се бог отский*)
Красныя девы въспеша на брезе синему морю, звоня руским
златом.
Покуть бусоврамне
лелеють месть Шароканю.
А мы уже, дружина, жадни веселия¹.

¹ O.Süleymanovun yozumu əsasında: "Svyatoslav Kiyevdə, dağlar başında qarışıq bir yuxu gördü. Dedi: "Bu gecə axşamdan məni qaraya bürüyüb qaraçöhrə taxtın üstünə uzadıblar, mənə torta qarışıq odlu şərab içirdilər. Çölçülərin ariq və dul arvadları sinəmə göz yaşı axıdaraq məni əzizləyirlər. Artıq taxt-tac knyazsızdır. Müsəlmanlar dedilər: "Bilirsən ağılı necə qaytarırlar? Beş dəmir buxovu islağa qoy (yu sən)".

Boyarlar knyaza dedilər: "Knyaz, artıq qəm ağılıni əsir etmişdir. İki qızılquş qalxıb uçub qızıl ata taxtından ki, Tmutorokan şəhərini fəth etsinlər, ya da dəbilqəylə Dondan su içsinlər. Lakin artıq kafir qılıncları şahinlərin qanadlarını qırıb, özlərini də dəmir tora salıblar. Ağa, qaranlıq çöküb: iki günəş zülmətə büründü, iki al-qırmızı şüa söndü, bunlarla birgə təzə ay da zülmətə qerq oldu. Kayağa çayında zülmət işığı boğdu, poloveslər Rus torpağına yayıldılar. Ağ parçalı ev denizə qerq oldu və şərqilərdə böyük qürur doğurdu. Daha rüsvayçılıq şərəfi basdı; daha zorakılıq azadlığa güc gəldi; daha Div yerə dəydi (*canı çıxdı*), indi gözəl qızlar (*poloves qızları*) göy dənizin sahilində rus qızılını (*qənimət*) cingildədə-cingildədə oxuyurlar – müsəlmanlar oxuyurlar. Şaruxanın qisasını diləyirlər".

NAMUSLU “SÖZ”

*Mənim zəifliyim? Qeyri-ardıcılıq.
Mənim gücüm? Elə həmin şey.*

Taqor

HEYRƏT

XII əsr mənzərəsini təsvir edən çat-çat olmuş köhnə rəsm – “İqor polku dastanı” XVI əsrdə bərpa edilib yenidən rənglənmişdir.

Dastanın bərpasının ikinci mərhələsi XVIII əsrə təsadüf edir.

Orijinalı rəngbəreng mala qatı örtür.

Tədqiqatçının vəzifəsi rəng əlavə etmək deyil, sonrakı dövrlərə aid mala qatını qaşımaq, protoqrafı aşkara çıxarmaqdır.

Bu işin axırında məlum ola bilər ki, ikona divardan tərsinə asılıbmış və orada tanrı – İqor deyil, üz-gözündən iblislik yağan şöhrət-pərəst bir bəndə təsvir edilibmiş.

Yada salmaq yerinə düşər ki, muzeylərin birində Pikassonun rəsmləri bu yaxınlardək tərsinə asılıbmış və uzun illər ərzində heç kəs bunu sezməyibmiş.

Bu bölmədə sübut etmək istəyirəm ki, müəllif və tədqiqatçının dünyagörüşlərindəki fərq tədqiqatçıya poemanın ideya məzmununu düzgün anlamağa mane olmuş və nəticədə o, Dastanın ən əhəmiyyətli yerlərini düzgün oxuya bilməmiş, təhrif etmişdir.

Əldə olan nümunəyə əsasən, Dastanın ideya süjetini sxem şəklində təsəvvür edək.

Dastan ədalətsiz müharibəyə başlamış İqoru məzəmmət edir.

Onun ilk qələbəsinə *sevinir*.

İkinci döyüşdə məğlub olmuş əsgərlərinə *ağı deyir*.

Svyatoslav Vsevolodiçin sözləriylə knyazları vətənin *müdafiəsinə səsləyir*.

Keçmiş və bugünkü çekişmələri *tənqid edir*.

Köçərilər üzərində qələbə çalmış İqoru, onun knyazlarını və qoşununu *vəsf edir*.

Tədqiqatçıların əksəriyyəti bu sxemdəki aşkar ziddiyyətləri görmək istəmir. Onlar əsas diqqəti “ağı deyir”, “səsləyir”, “vəsf edir” – məqamlarına yönəldirlər.

...1964-cü ildə SSRİ Coğrafiya Cəmiyyətinin etnoqrafiya bölməsinin iclasında “XIII əsrdə monqollar və “İqor polku dastanı” məruzəsiylə tarixçi L.N.Qumilyov çıxış etdi. Bu, dastanın yaranma tarixini təkzib etmək cəhdi idi. Onun qəti əqidəsincə, Dastan heç də XII əsrdə deyil, yüz il sonra – XIII əsrdə, bəhs edilən hadisələrdən uzaq bir şəxs tərəfindən yazıya alınmışdır, buna görə o, hadisələri çox da dəqiq təsvir edə bilməmişdir. Məncə, əsaslandırılmamış fikirdir, lakin onun bəzi fərziyyələri böyük maraq doğurur. Nəzəri o da cəlb edir ki, məruzədə (o, geniş əks-soda doğurmasa da) bizim slavistikada ilk dəfə olaraq, abidənin həqiqiliyi şübhə altına alınmışdır.

“Təəccüb. Belə hesab olunur ki, 1187-ci ildə yazılmış “İqor polku dastanı” rus knyazlarını birliyə və rus xalqına yad olan köçəri mədəniyyətinin nümayəndələri – poloveslərə qarşı mübarizəyə səsləyən vətənpərvər əsərdir. Belə hesab edilir ki, bu çağırış öz ünvanına, yəni udcl knyazlarına çatmış və onlar 1197-ci ildə antipoloves ittifaqı təşkil etmişlər. Həqiqətən də, Dastanın hər fərfən anlamından belə bir konsepsiya doğur və ilk baxışda yeganə düzgün fikir kimi görünür. Lakin Dastanı yalnız bir qrup faktla deyil, həm qədim rus, həm də qonşu ərazilərdə baş vermiş real hadisələrlə birgə, kompleks halında nəzərdən keçirdikdə, oxucuda istər-istəməz çox ağır, xoşagəlməz bir hiss – acı təəccüb hissi oyanır.

İqor Svyatoslaviçin yürüşünə heç bir siyasi zərurət yox idi. Hələ 1180-1183-cü illərdə İqor poloveslərlə sıx ittifaqda idi. 1184-cü ildə o, poloveslərə qarşı yürüşdə iştirak etməkdən boyun qaçıır, baxmayaraq ki, bu əməliyyata əmisi oğlu Svyatoslav Vsevolodiç başçılıq edirdi... Və qəfildən, heç bir səbəb olmadan, o cüzi bir qüvvəylə Qara dənizdən Xəzərədək uzanan çox geniş əraziləri fəth etməyə cumur. Özü də qeyd edilir ki, İqor öz fəaliyyətini hətta Kiyev knyazı ilə də razılaşdırmamışdı. Təbii ki, hazırlıqsız hərbi yürüş fəlakətlə bitdi, lakin fəlakətin səbəbkarı canını qurtarıb Kiyevə, “Piroqoşey Məryəm anasına” dua etməyə gələrkən “bütün ölkə, bütün xalq” hiddətlənmək, faciənin səbəbkarını lənətləmək əvəzinə, nədənsə sevinib şadlanır, ona alqış söyləyir, döyüşdə həlak olanlar, əsirlikdə qalanlar heç yada da düşmür...”¹

Bu məntiqsizlik, bu təəccüb tədqiqatçıda mütləq belə bir sual doğurmalı idi: Dastanın mətni düzgün yozulub oxunubmu?

¹ Доклады отделения этнографии. Вып. II, Л., 1966, стр. 56-57.

Müəllifin mövqeyini, onun İqora münasibətini başa düşmək üçün ilk əvvəl şimal knyazlarını bu ümitsiz müharibəyə girməyə vadar etmiş səbəbləri aydınlaşdırmaq lazımdır.

Dastanın aid edildiyi dövr Kiyev Rusundakı siyasi hadisələri düzgün anlamaq üçün lap əvvəldən başlamalıyıq.

1162-ci ildə Kiyev knyazı Rostislavın hakimiyyəti güclü müttəfiq Mstislav Volınskinin təzyiqinə məruz qalır. Nə Kiyev boyarları, nə də knyazın qvardiyası – Qara klobuklar Rostislava arxa durmurlar. Knyaz öz hakimiyyətini Mstislavla bölüşdürməli olur, Belqorod, Torçesk, Kanev şəhərlərini, hətta Qara klobukların torpaqlarını onun ixtiyarına verir.

Taxt-tacının laxladığını hiss edən Rostislav ümidini Çölə bağlayır. Beluk (Bölük) xanın yanına elçi gedib, xanın qızını oğlu Rürikə istəyir. Nikah baş tutur. Poloves yardımı Rostislavın mövqeyini möhkəmləndirir.

1164-cü ildə İqorun atası, Çerniqov knyazı Svyatoslav Olqoviç ölür. Mərhum knyazın qardaşı oğlu Svyatoslav Vsevolodiç silah gücünə Çerniqov taxtına yiyələnir. Öz əmisi oğlanları Oleq və İqor Vsevolodiçləri Çerniqovdan şimal torpaqlarına qovur. Qardaşları bu zalımlığı heç vaxt ona bağışlamayacaqlar. Ömürlərinin axırına qədər təxminən iyirmi il ərzində onların fəaliyyətinə intiqam hissi yön verəcək. Onların arasında vuruş da olacaq, barışıq da, lakin daha heç vaxt bir-birlərinə səmimi münasibət bəsləməyəcəklər. Qardaşların və Svyatoslav Vsevolodiçin münasibətləri daim gah açıq, gah gizli düşmənçilik fonunda cərəyan edəcək.

Artıq iki ildən sonra şimal knyazları müharibəyə başlayacaqlar.

Svyatovslavın dəvəti və təhriki ilə poloveslər Novqorod-Severskə basqın edəcəklər.

Rostislav müharibə edən tərəfləri barışdıracaq...

1167-ci ildə Rostislav ölür və Kiyev taxt-tacı uğrunda mübarizə yeni mərhələyə qədəm qoyur. Kiyev əhli və Qara klobuklar (qaraqalpqlar) Mstislav Volınskidən kömək istəyirlər. O, taxt-tacın qanuni varislərini – Rostislavın oğullarını (Rüriki və Davidı) “kənar edir”, 1167-ci il mayın 15-də Kiyev şəhərinə təşrif buyurub taxt-taca sahib olur.

Kiyevlilər və Qara klobuklar yaqın bir də ona görə Mstislava kömək edirdilər ki, o, Qara klobukların da, torkinlərin də, berendey-

lərin də düşməni olan poloveslərlə heç vaxt ittifaqa girmirdi. Rostislavı isə ona görə sevmirdilər ki, o öz siyasətində həmişə poloveslərə arxalanırdı.

Mstislavın gəlişi ilə Rusiyada yeni siyasətin binası qoyulur. Poloveslər Kiyevə qarşı yürüşə hazırlanırlar. Böyük knyaz Mstislav güclü bir qoşun yığıb 1168-ci ilin yazında Böyük Çölə gözlənilməz zərbə endirir. Volınsk knyazlarının əksəriyyəti bu yürüşdə iştirak edir. Tündməzac Kiyev knyazı təzyiq göstərüb, Çerniqov və Şimal knyazlarını, hətta Rostislaviçləri – Rürik və Davidı öz polklarına döyüşə göndərməyə vadar edir.

Mstislav ordusunun əsas zərbə gücü Basteyin başçılıq etdiyi tork süvariləri, həmçinin, qaraqalpqlar və berendeylər idi.

Yürüş erkən baharda (martın 2-də) köçərilərin yaylağa təzəcə tərpəndiyi bir vaxtda başlanır. Quzulama dövrüdür, sürülər ləng hərəkət edir. Türklər hərblə yox, məişət qayğıları ilə məşğuldur. Buna görə onlar müdafiəni təşkil etməyə macal tapmırlar. Rus qoşunları böyük qənimət ələ keçirir...

Bu qələbə Mstislavın yürütdüyü siyasətə çoxlu tərəfdar qazandırdı. Novqorodlular Svyatoslav Rostislaviçi qovdular, Mstislavın yanına minnətçi sahib oğlu Romanı özlərinə knyaz istədilər. Böyük knyaz “azad şəhərin” xahişinə əməl elədi və aprelin 14-də Roman Novqoroda təşrif buyurdu.

Lakin müxalifət də əli qoynunda oturmamışdı. Suzdal knyazı Andrey Boqolyubski (Yuri Dolqorukinin oğlu) Mstislavın hakimiyyətinin güclənməsindən və Çöllə münasibətlərin kəskin pisləşməsindən narazı olan knyazların ittifaqını təşkil edir.

1169-cu ildə on iki knyazın qoşunu Kiyev üzərinə yürüşə başlayır. Onlarla birgə poloves alayları yürüyür.

1169-cu ilin martında Kiyev alınıb talan edilir. Taxt-taca Yuri Dolqorukinin oğlu, Andrey Boqolyubskinin doğma qardaşı Qleb Yur-yeviç sahib olur.

Mstislavın köçəri türklərlə ənənəvi münasibətləri kökündən dağıtmaq cəhdi uğursuzluqla nəticələnir.

Mstislavın devrilməsində əsas rolu poloveslərlə qan qohumluğunda olan knyazlar oynayırlar (Yuri Dolqorukinin oğulları; Olqoviçlər – Oleq və İqor; Rostislaviçlər – Rürik və Roman və s.).

1170-ci ildə Andrey Boqolyubski Svyatoslav Rostislaviçi Novqorod taxtına qaytarmağa cəhd edir. Müvəffəqiyyət qazana bilmir.

Qoşunu novqorodlular tərəfindən məğlub edilir. Svyatoslav Rostislaviç ölür. Öz qorxulu rəqibinin zəifləməsindən istifadə edən Mstislav Volinski Qara klobuklar, Qaliç və turovsk alayları ilə birgə Kiyev üzərinə yeriyir. Kiyevlilər şəhər darvazalarını döyüşsüz öz sevimli knyazlarının üzünə açırlar.

Qleb Yuryeviç poloveslərə pənah aparır və bir aydan sonra (apreldə) Konçakla qayıdıb Mstislavı Kiyevdən qovur. Başibəlalı knyaz 1170-ci ildə qısa sürən xəstəlikdən sonra öz doğma Vladimir-Volinsk şəhərində vəfat edir.

Onun oğlu Roman Novqorodu tərk edir, onun yerini Andrey Boqolyubski ilə olan sazişə əsasən Rürik Rostislaviç tutur.

Belə hesab etmək olardı ki, ənənəvi qayda bərpa olunur. Rusun əsas şəhərləri Böyük Çöl ilə əvvəlki mehriban münasibətlərin tərəfdarı olan knyazların əlindədir.

Lakin Kiyev boyarları və kilsə bir daha öz gücünü sübut edir. 1171-ci il yanvarın 20-də Qleb Yuryeviçi zəhərləyirlər. O, atasının qismətini bölüşdürür və Berestovodakı Spas kilsəsində Yuri Dolqorukinin yanında dəfn edilir.

Boyarların təkidiylə Rostislaviçlər Andrey Boqolyubskinin iradəsinə zidd olaraq, knyaz taxtına Vladimir Mstislaviçi dəvət edirlər. Lakin Vladimir atasının siyasətini davam etdirə bilmir, cəmi dörd ay knyazlıq edib naməlum xəstəlikdən ölür. Çox güman onu da zəhərləmişdilər.

1171-ci ilin iyulunda Andreyin köməyiylə Kiyev taxtına Roman Rostislaviç yiyələnir. O yaqın ki, öz sələflərinin acı taleyini nəzərə alaraq, boyarlarla sazişə girir. Bu, Andrey Boqolyubskiylə münasibətləri pozmaq deməkdir. Lakin əlac nədir?! – Andrey uzaqda – Suzdalda olduğu halda boyarlar yaxındadır, hər bir an ona xətər yetirə bilərlər.

1173-cü ildə Andrey yenidən qardaşının qatillərinin verilməsini tələb edir. Rostislaviçlər bundan boyun qaçıır və Qriqori Xotoviçlə onun əlaltılarının aradan çıxıb gizlənməyinə imkan yaradırlar.

Belə olanda, Andrey tələb edir ki, Roman taxt-tacdan əl çəksin. Rostislaviçlər əvvəl razı olurlar, lakin az sonra qasid göndərüb Andreyə müharibə elan edir və 1173-cü il martın 24-ə keçən gecə Kiyevə soxulurlar. Rostislaviçlərdən ən qətiyyətli – Rürik böyük knyaz olur.

Rürikin arvadının poloves qızı olmasına baxmayaraq, çox güman onun siyasəti Kiyev boyarlarının və Qara klobukların planlarına zidd deyildi. Kiyevə rusları birləşdirib, onu Çölün hakimiyyəti altından çıxara biləcək güclü hökmdar lazım idi. Ən əvvəl də çalışıb qüdrətli Andrey Boqolyubskinin təzyiqinə birtəhər duruş gətirmək zəruri idi.

Və Rürik belə bir addıma cəsarət edir.

İndi tarix səhnəsində Svyatoslav Vsevolodiç peyda olur. Bu vaxta qədər o öz Çerniqovunda pusub oturmuşdu, Kiyev taxt-tacı uğrunda gedən mübarizəyə, Andreyin təyin etdiyi oyuncaq knyazların yüksəlişi və devrilməsinə uzaqdan-uzağa tamaşa ediyirdi.

İndi onun da mübarizəyə qoşulmaq məqamı çatmışdı. O çox şeyi anlayıb başa düşmüşdü – boyarların gücünü, onların siyasi planlarını, bir neçə ildə onun gözləri qabağında bir-birlərini əvəz etmiş böyük knyazların zəif cəhətlərini əsaslı şəkildə öyrənə bilmişdi.

Kimin tərəfində durmaq məsələsi onu əsla düşündürmür. Bu, gün kimi aydın idi. Andrey hələ də qüdrət sahibidir, onun böyük təcrübəsi, güclü nüfuzu var. Andreyin “dədəlik” elədiyi Rostislaviçlər onun düşməninə çevrilmişlər. Belə bir vəziyyətdə ona Andrey Boqolyubskinin tərəfinə keçmək sərfəlidir. Bu ittifaq Boqolyubskiye qeyri-təbii görünməz: Olqoviçlərin köçəri türklərlə ənənəvi əlaqələri hamıya məlumdur. Axı Kiyev taxtında Andreyin siyasətini Olqoviçlərdən başqa kim davam etdirə bilər?

Lakin... Lakin Svyatoslav taxt-taca sahib olandan sonra Kiyev boyarları ilə çox tez dil tapır. O bu zümrənin gücünü, onun məramını yaxşı dərk edir. Vahid Rusiya! Bu çox nəcib məqsəddir! Lakin bu məqsədə Mstislav qədər qətiyyətli, iradəli, lakin ondan da hiyləgər hökmdarın köməyiylə yetmək mümkündür. Andrey Boqolyubski 50 minlik böyük bir ordunu Rostislaviçlərin üzərinə göndərir, Olqoviçlər – Svyatoslav Vsevolodiç və İqor Svyatoslaviç də ona qoşulur.

Kiyev knyazları Belqoroda və Vişqoroda çəkirlər. Hücüm edən ordunu ikiyə bölməli olurlar.

İyirmi iki yaşlı İqora digər kiçik knyazlarla Vişqorodu almaq tapşırıqlar. İqor bu vəzifənin öhdəsindən gələ bilmir. 1173-cü il sentyabrın 8-də Mstislav Rostislaviç tərəfindən məğlub edilir.

Vişqorodun mühasirəsi iki aydan çox çəkir. Lakin bir nəticə vermir.

Noyabrda Kiyevə Yaroslav Lutski gəlir. Vəziyyəti qiymətləndirib öyrəndikdən sonra Kiyevi ona verməyi vəd etmiş Rostislaviçlərin tərəfinə keçir. Qələbə çalınır. Yaroslav Lutski Kiyev taxtına qalxır. Lakin tez bir zamanda onu Roman Rostislaviç əvəz edir, Çerniqov knyazı Svyatoslav Vsevolodiç isə hələ də əlverişli fürsət gözləyir. Belə bir şübhə var ki, 1176-cı ilin mayında polovesləri Kiyev üzərinə məhz Svyatoslav yönəlmişdi. Roman qardaşı Rüriki və iki oğlunu poloveslərə qarşı göndərir. Rostovtsev yaxınlığındakı döyüşdə Kiyev knyazları darmadağın edilir, poloveslər berendeylərin altı şəhərini ələ keçirirlər.

Svyatoslav baş vermiş hadisədən xəbər tutub, salnaməçinin yazdığına görə, "sevindi". Poloveslərlə vuruşanda Rostislaviçlərin məğlubiyyəti onunla nəticələnir ki, Svyatoslavın hüzuruna Qara klobukların və kiyevlilərin elçiləri gəlib xəbər gətirirlər ki, Roman artıq Kiyevi tərk edib Belqorodda gizlənib.

1176-cı il iyulun 20-də Svyatoslav Böyük Kiyev knyazı olur.

Bir cəhəti xüsusi qeyd etmək istəyirik: *poloveslərin Kiyev knyazını məğlub etməsi hakimiyyətin dəyişməsinə səbəb olur.*

Başqa misallar da göstərmək olar. 1068-ci ildə rusların poloveslərlə ilk vuruşunda Kiyev knyazları İzyaslav, Svyatoslav və Vsevolodun qoşunu Alta çayı sahilində məğlubiyyətə uğramış, nəticədə Kiyev taxtına onların düşməni Vseslav yiyələnmişdi. Onu kiyevlilərin özləri dəvət etmişdilər (Dastanda qeyd edilir ki, Vseslav hiyləyə əl atmışdır).

Alta sahilindəki döyüşdən bir əsr sonra Svyatoslav Vseslavın "hiyləsindən" istifadə etməmişdirmi? Hakimiyyətə yetən yeni böyük knyaz Çölə qarşı mübarizədə "kenardan" kömək axtarır. Polşa kralı Kazimirin qızını oğlu Kürən Vsevoloda alır.

В том же 1179 году он выдает свою дочь за Владимира Глебовича Переяславского, делая его этим актом своим вассалом.

Nəticə göz qabağındadır. Konçak başda olmaqla poloveslər Pereyaslavl və Posuliye üzərinə həmlə edirlər. Heç bir şəhəri ala bilməyənlər də, obaları yandırırırlar.

1179-cu ildə Svyatoslav köhnə düşməni – əmisi oğlu Oleq Svyatoslaviç ölür və Svyatoslav Lyubeç şəhərində Olqoviçlərin qurultayını çağırır. Qurultayda udəllər yenidən bölüşdürülür. Böyük knyaz Çerniqov şəhərini öz qardaşı Yaroslava verir, İqor Novqorod-Seversk knyazı olur.

Svyatoslav hakimiyyətinin ilk illərində özünü bacarıqlı bir siyasətçi kimi göstərir: o, zahirə Çöllə ittifaqı pozmasa da, gələcək düşmənçilik üçün zəmin hazırlayır. Hələlik poloveslər ona Rusda öz hakimiyyətini möhkəmlətmək və əsas rəqibləri Rostislaviçləri susturmaq üçün lazımdır.

1180-ci ildə Rostislaviçlər qanlı döyüşdən sonra Kiyevi ələ keçirirlər. Çerniqov knyazı Yaroslav və kovuyar, həmçinin İqor Svyatoslaviç Konçak və Kobyakın poloves alayları ilə Svyatoslavın köməyinə tələsirlər.

1181-ci ildə Kiyev geri alınır. Lakin Dnepr çayı sahilindəki döyüşdə Rostislaviçlər İqora və onun qudası Konçaka güclü zərbə endirirlər. Konçakın qardaşı Yeltut Artukoviç həlak olur.

Konçakın iki oğlu əsir düşür. Poloveslərin məğlub olduğunu gören İqor qayığa minib Çerniqova qaçır.

Çox güman, o vaxtlar Svyatoslav öz qoşunu ilə Kiyevdə imiş. Lakin o öz müttəfiqlərinə heç bir köməklik göstərmir.

Lakin Rostislaviçlər də yorulublar. Danışıqlar nəticəsində Svyatoslav Kiyev taxtında qalır. Əslində isə öz hakimiyyətini Rürik Rostislaviçlə bölüşdürməli olur. Salmaməçinin yazdığına görə, Rürik Svyatoslavın boynuna minnət qoyub Kiyev taxt-tacını ona güzəşt etmək sayəsində qalan rus torpaqlarını öz hakimiyyəti altına alır.

Svyatoslav Rürikin qızını öz oğluna almaqla əslində Rostislaviçlərdən asılılığını etiraf etmiş olur.

Bundan sonra Svyatoslav və Rürik "birləşərək qohumluq və qardaşlıq şəraitində yaşayırlar".

İndi iki qüdrətli knyaz nəslə barışıb saziş bağladıqdan sonra köçərilərlə əlaqədar "Mstislav siyasətini" yeritmək olar, Kiyev boyarları və kilsə bunu səbirsizliklə gözləyirlər.

Svyatoslav Vsevolodiç gənclik illərində dəfələrlə poloveslər tərəfindən məğlub edilmiş və hətta onlara əsir də düşmüşdü, indi çölçülərdən bu "qonaqpərvərliyin" qisasını almaq imkanı vardı.

Öz miqyası ilə Mstislavın 1168-ci ildəki hərbi səfərindən heç də geri qalmayan 1184-cü il yürüşündə on bir knyazlığın orduları, torkların atlı qoşunu və Qara klobuklar iştirak edirdilər. Maraqlıdır ki, Olqoviçlər (İqor Svyatoslaviç, Vsevolod və Yaroslav Çerniqovski) müxtəlif bəhanələrlə bu yürüşdən boyun qaçırmışdılar. Salmaməçi bunu belə izah edir: "Qardaşlar (Olqoviçlər) isə getmək istəmədilər,

dedilər: "Dncpr boyu çox uzaqlara getmək lazım gələcək, yurdu-muzu başsız qoya bilmərik".

Qoşun yayda (iyulda) cəm olur və mənə belə gəlir ki, Olqoviçlər Böyük Kiyev knyazının məğlub olacağını güman edirlər. Bəlkə də bunu səbirsizliklə gözləyirlər.

Svyatoslavın məğlubiyyəti İqor və Yaroslava Kiyev taxtına yol açdı bilmirdi.

Lakin onların zəndi boş çıxır. Bu yay yürüşü poloveslər üçün gözlənilməz olur. Basılırlar. Onların 17 başçısı, 7000 kişi, qadın və uşaq əsir alınıb Rusiyaya aparılır.

İqor üçün gözlənilməz olan vəziyyətdə gələcək Dastan qəhrəmanının davranışı maraq doğurur. Qələbə xəbərini eşidən İqor qardaşı Vsevolod və qardaşı oğlu Svyatoslav Olqoviçlə birgə Mera sahillərinə cumur ki, başqalarının qələbəsindən istifadə edib, öz qənimət payını ələ keçirsin. Salmədə deyilir: "O, qardaşlarına və öz druji-nasına üz tutub dedi: "Rus knyazları polovesləri məğlub elədilər, firsətdir, poloves yurdları başsız qalıb, yürüyək, onların obalarını çapıb talayaq"¹.

Salmənin bu yerini B.A. Rıbakov çox düzgün izah etmişdir: "Knyazı gələcək 1185-ci il hərbi səfərinə bir növ məşq olan bu yürüşə sövq edən ümumrus torpaqlarını, hətta öz knyazlığının sərhədlərini qorumaq deyil, tamahkarlıq, poloves yurtlarını çapıb talamaq idi. Bu "məşqin" iştirakçıları da həmin idi: İqor, Buy-tur Vsevolod, Svyatoslav Olqoviç və İqorun əmisi oğlu Vladimir".

O, çölün dərinliyinə doğru təxminən 40-60 kilometr irəliləyir, ordan o yana getməyə ürək eləmir, qoşununu dörd dəstəyə bölərək, sahibsiz qalmış köçləri talamağa başlayır.

...1185-ci ildə poloveslər Kiyev üzərinə hücumla, cavab zərbəsi vurmağa hazırlaşır. 1185-ci ilin fevralında Konçakın ordusu qış yolu ilə sərhəd sayılan Sula çayına yaxınlaşır.

Poloveslərin gəlişi Svyatoslavın salnaməsində belə təsvir edilir: "Lənətə gəlmiş kafir Konçak öz saysız-hesabsız polovesləri ilə Rusun üzərinə yeridi.

Rus şəhərlərini qarət elədilər, adamları əsir aldılar"...

Svyatoslav öz qardaşları – Yaroslav və İqordan kömək istəyir. Lakin qardaşlar bir bəhanə ilə yardım etməkdən boyun qaçırlar.

¹ Б.А.Рыбаков. "Слово о полку Игореве" и его современники. М., 1971, стр. 211.

İqor bir daha bəxtini sınamaq qərarına gəlir: bəlkə ötən yay Kob-yakin edə bilmədiyini Konçak edəcək?

Svyatoslav və Rürük Sula çayı sahillərinə özləri yönəlirlər. Torkin atıları və Qara klobuklar Xorol çayını keçərək martın 1-də Konçakın mövqeyinə gözlənilməz zərbə endirirlər. Konçak öz "topxanası"nı ataraq geri çəkilir. Kuntuqdiyin 6000 qaraqalpaq atısından ibarət qoşunu onu daban-dabana təqib edir, lakin yazın erkən çağında qarlar əriyib düzləri sel-su basdığından Konçakın özünü ələ keçirmək mümkün olmur.

Svyatoslav öz qələbəsini möhkəmləndirməyə tələsir: "Elə həmin bahar Svyatoslav Roman Nazdiloviçi berendeylərle birgə kafir poloveslərin üzərinə göndərdi. Allahın köməyiylə aprelin 21-də poloves yurdlarında çoxlu əsir, at ilxısı ələ keçirildi". Bundan sonra Svyatoslav yeni bir yürüşə hazırlaşır; "bütün yayı Donda poloveslər üzərinə yürüşdə keçirmək" niyyətinə düşür.

Nəzərdə tutulmuş bu yürüşün marşrutu da, vaxtı da qeyri-adidir. Ondan əvvəlki knyazlar poloves hücumlarını sərhədyanı torpaqlarda dəf etməklə kifayətlənirdilər və bu yürüşlər ən uzağı bir ay çəkirdi. Bu dəfə Svyatoslav Ulu Çölün dərinliyinə, Dona tərəf, rus qoşunlarının heç vaxt olmadığı yerlərə hərəkət etmək qərarına gəlir.

Svyatoslav əvvəl şimali rus torpaqlarına yönəlir ki, yerli knyazları yürüşə qoşulmağa dilə tutsun.

Lakin Novqorod-Severskə yetişəndə məlum olur ki, lələ köçüb yurdu qalıb, əmisi oğlanları İqor və Vsevolod ondan xəlvət özləri Dona tərəf yönəliblər. Məqsədləri Don sahillərinə yetişmək, poloves yurdlarını zəbt və qarət etməkdir. Onlar düşündülər ki, keçmiş müttəfiqləri Konçak məğlubiyyətdən sonra bir daha özünə gələ bilməyəcək və onun düşdüyü ağır vəziyyətdən öz xeyirləri üçün istifadə etməmək axmaqlıq olardı.

Hadisələrin gedişatındakı qəfil dönüş (Konçakın məğlubiyyəti) İqoru da taktikasını dəyişdirməyə sövq edir. O düşünür: daha indi məğlub olub heydən düşmüş Çöldən kömək ummaq mümkün deyil. Məqsəd həmin məqsəddir – Kiyev taxtına yiyələnmək. Lakin indi bu məqsədə yetməyin yolu başqadır. Rus güclənib, türklər zəifləyib. Kiyevə girmək üçün əhalinin, boyarların, Qara klobukların məhəbbətini qazanmalıdır. Bunun üçün isə Ulu Çölün birdəfəlik nəfəsini kəsmək, onun son ucuna – Dona çatmaq, Dəsti – qıpçağın ucqar sərhədində yerləşən əfsanəvi Tmutorokan şəhərini zəbt etmək, dənizə

çıxmaq və bununla da Svyatoslavın hünərlerini kölgədə buraxaraq, daha böyük sərkərdə şöhrətinə yetmək lazımdır.

Özü də buna mümkün qədər tez, Svyatoslav öz polklarını Ulu Çölə yeritməmiş nail olmalıdır!

Bax, o vaxt...

Mənim fikrimcə, İqoru “hədsiz cəsarətli” (D.S.Lixaçovun təbiri) yürüşə sövq etmiş səbəblər bunlardır.

1184-cü ilin yazında poloves köçlərini qərar etdiyi dövrdə olduğu kimi, indi də yürüşə “uğurla” başlayır. Cümə günü o, yaylağa köç edən bir poloves qəbiləsinə rast gəlib onları məhv edir.

Dastanda bu “qələbə” belə təsvir edilib: rus döyüşçüləri “cümə günü o başdan kafir poloves tüplərini dağıtdılar. Çöllərə ox kimi səpələnərək, gözəl qıpçaq qızlarını qaçırdılar. Onlarla birgə qızıl, ipək parçalar, bahalı məxmər örtükləri, yapıncıları, kürkləri, löyün-löyün poloves bərbəzəyini döşədilər bataqlıqlara”. İqor poloveslərin sapı gümüşdən olan al bayrağı və ağ tuğunu ən böyük qənimət kimi qiymətləndirir.

Salnaməçinin yazdığına görə (Lavrentyev salnaməsi) bu qələbədən nəşələnmiş İqor təntənə keçirir: “Bizim qardaşlarımız böyük knyaz Svyatoslavla hərbə gedirdilər, onlarla (poloveslərlə) vuruşurdular. Ancaq Pereyaslavlı gözdən itirməkdən qorxurdular, onların torpağına girməyə cəsarət etmirdilər. Biz isə onların torpağına da girdik, özlərini də öldürdük, arvad-uşaqlarını da əsir alıb apardıq. İndisə Donun o tayına onların üstünə gedəcəyik, son nəfəslərini kəsəcəyik. Biz indi babalarımızın heç vaxt olmadığı Lukomoryeyə, poloveslərin üstünə gedirik ki, öz şöhrətimizi və namusumuzu özümüzə qaytaraq”.

Lakin səhəri necə bir qüvvənin onun qarşısını kəsdiyini gören knyazı heyret bürüyür!.. İqorun ağlına da gəlmirdi ki, Svyatoslavın məğlub etdiyi poloveslər ona ciddi müqavimət göstərə bilərlər. Buna görə İqorun heyreti də, basıldıqdan sonra ağı deyib tövbə etməsi də təbiiidir.

O öz lovğalığı üzündən Svyatoslava qarşı çıxdı, öz qoşunlarını güdazə verərək, böyük knyazın ideyalarını puç etdi.

Dastanın müəllifi bütün bu hadisələri bilir və bunların əhəmiyyətini yaxşı başa düşürdü. İqorun hərəkətlərinin səbəbləri də çox güman ona tam aydın idi. Faktların adı müqayisəsi də bu səbəbləri aşkar edə bilərdi. Bunlar hər bir tədqiqatçıya məlum faktlardır. Lakin

təəssüf ki, İqorun əməllərinə qiymət verərkən, alimlər bu faktları “qulaqardına” vururlar. İqora əsla xas olmayan duyğu və düşüncələri onun adına yazırlar. Əsitmək belə istəmirlər ki, İqoru irəli aparan vətənpərvərlik hissləri deyil, hədsiz şöhrətpərəstliyi idi. Tamahkar, namərd, hərbi işdən başı çıxmayan, Rusiyaya da, Çölə də münasibətdə namussuz, – İqorun salnamələrdə əksini tapmış əməlləri onu məhz bu cür səciyyələndirir.

Buna görə, Dastandakı ideoloji uyğunsuzluq – İqora ikili müəllif münasibəti – tarixçi L.N.Qumilyovun heyretinə səbəb olmuşdu.

“İqor polku dastanı”nın tarixi kosmosunu anlamadan, poemanı doğru-dürüst oxumaq qeyri-mümkündür.

Dastan üzrə ən görkəmli mütəxəssis D.S.Lixaçov İqorun “hünərlərinin” səbəblərini olduqca bəlağətlə və qeyri-dəqiq şərh edir: “İqor polku dastanı”nın qəhrəmanını, kiçik Novqorod-Seversk knyazlığının knyazını bu hədsiz cəsarətli yürüşə hərbi xadim vicdanı, namuslu knyaz vicdanı səsləmişdi. İqor irəlidə onu şəksiz məğlubiyyət gözlədiyini bilse də, əzsaylı qoşunla bu yürüşə Rus torpağına xidmət etmək naminə çıxmışdı. Öz zamanəsinin ən narahat və döyüşkən knyazlarından biri olan İqoru buna oyanmış vicdanı sövq etmişdi¹.

Səkkiz əsr sonra İqorun bu əməliyyatının acı nəticəsini bildiyimizdən, öz “şəksiz məğlubiyyətinə doğru getdiyine” görə onun basqınının “hədsiz cəsarətli yürüş” də adlandırıla bilər, lap o yana da keçerik; çünki bunun özü də kimlərinse hansısa siyasətinə xidmət edir. İndi biz onun bu “fədakarlığını” XX əsr oxucularının qulağını qabar eləmiş behanələrlə “Rus torpağına xidmət etmək naminə” kimi gurultulu sözlərlə, uydurma ideallarla izah etməyə çalışırıq. Lakin məsələ burasındadır ki, bu yüksək ideallardan İqorun heç xəberi yox idi, bilsəydi də beyninə girməzdi. O, şəksiz, qələbə çalmaq ümidilə öz şöhrətpərəst niyyətləri naminə yürüşə çıxmışdı.

D.S.Lixaçovun “Safürekli və namuslu İqor” kimi tərifləri də tam əsassızdır.

Tarixi mənbələrdə bu cür mədhiyyələrin düzgünlüyünə sübut ola biləcək heç bir fakt yoxdur.

Məsələn, Dastanda Svyatoslav Kiyevski İqorun apardığı müharibəni namussuzluq adlandırır. “Нечестно одолевше бо нечестно кровь погану пролияете”, yəni sizi namərdcəsinə məğlub etdilər

¹ Слово о полку Игореве. Л., 1967, стр.7.

(ikinci döyüşdə). Çünki siz də namərdcəsinə kafirlərin qanını axıtmışdınız (birinci döyüşdə).

D.S.Lixaçov qərribə bir inadla “нечестно” (namussuz, namərd) sözünü “бесславно” (uğursuz) kimi tərcümə edərək, müəllifin verdiyi qiyməti yumşaltmağa çalışır. Lakin müəllifin özü “честь” və “слава” sözlərinin fərqlərini yaxşı bilirdi. O bu anlayışları qarışıq salmırdı.

D.S.Lixaçov İqordan bəhs edərkən, ondan rus azadlığı mehrabında min bir işgəncəyə qatlaşmış cəfakəş cəngavər obrazı yaratmağa çalışır. “Yüksək əsgəri namus hissi, öz keçmiş siyasətinə görə peşmançılıq, yeni – ümumrus siyasətinə sonsuz sədaqət, öz rüsvayçılığının şahidlərinə – öz keçmiş müttəfiqlərinə (poloveslərə) nifrət, alçaldılmış izzəti-nəfsin əzabları – bütün bunlar onu öz günahlarını yumağa, kafirlər üzərinə hərbə səsləyirdi”¹.

Bu gurultulu, dəbdəbəli söz yığınının İqora aid olan heç bir hiss, cəhət, xasiyyət yoxdur, hamısı uydurmadır, güman ki, onun poloveslərə heç nifrəti də yox idi. Mənim fikrimcə, öz keçmiş müttəfiqlərinə basqın edərkən, İqorun keçirdiyi hisslər bunlar idi: 1) hirs-hikkə, boş çıxmış ümidlərə görə inciklik, 2) qabağında zəifi görmüş ovçu hərisliyi, 3) heyrət və qorxu (mərhələ-mərhələ sadalayıram).

D.S.Lixaçov bu parçada səbəbi nəticə ilə qarışıq salır. İqor öz keçmiş siyasətinə görə yürüşdən əvvəl deyil, yürüş zamanı da deyil, rüsvayçı məğlubiyyətdən sonra, yəni Kiyev taxt-tacını ələ keçirmək kimi fırlıdaq niyyətinin boş çıxıldığını və knyaz karyerasına heç bir ümid qalmadığını anlayıb başa düşəndən sonra peşmançılıq*çəkir.

İqorun peşmançılıq, tövbə səhnəsi güman ki, salnaməçinin öz uydurmasıdır, çünki xristianlıqda günahkar obrazı dialektikasında tövbə səhnəsi zəruri elementlərdən biridir. Axı Kayala sahilindəki məğlubiyyət də Allahın verdiyi cəzadır. Xristianlığa görə bütün günahkarlar əvvəl-axır əfv edilir – bu, İqora da aiddir.

İpatsev salnaməsi haqq yolunu azmış övladın öz günahını anladığı məqamın dəqiq vaxtını xüsusi qeyd edir: “Beləliklə, müqəddəs bazar günü Allah-təala bizi öz qəzəbinə düçar etdi, səadət bəxş etmək əvəzinə bizi ağlamağa məcbur etdi, bizə sevinc göndərmək əvəzinə, bizi Kayala sahilində dərəcə-qəmə qərxdə. Belə olanda İqor dedi: “Allah-təala önündəki günahlarım yadıma düşdü, çünki mən

xristian torpaqlarında saysız-hesabsız adam öldürmüş, çox qanlar tökmüşəm, xristianlara rəhm etməmişəm, Pereyaslavın qonşuluğundakı Qlebov şəhərini həmləylə almışam. O vaxt günahsız xristianlar çox belalara düçar oldular: ata-analar öz övladlarından ayrı düşdülər, qız anasından, bacı bacısından... Əsirlikdən və dərddən hamı təşviş içində idi. Dirilər ölümlərə həsəd aparırdı, ölümlərsə sevinirdilər ki, bu əldən uzaq güşədə müqəddəs əzabkeşlər kimi şəhid düşmüşlər; qocalar öldürülür, cavanlar zalımcasına qılıncdan keçirilir, kişilər doğram-doğram edilir, qadınların namusu tapdalanırdı. Və bütün bunları mən etmişdim, – İqor dedi, – budur indi günahlarım görə Allah-təala məni cəzalandırır...

Allah-təalanın mənə qəzəbi tutub, törətdiyim haqsızlıqlara görə məni cəzalandırır... Pərvərdigara! Cəzamı ver, amma məndən həmişəlik üz döndərmə”.

Sonra D.Lixaçovun dediği o “alçaldılmış izzəti-nəfsin əzabları” başlayır və İqor qardaşını, oğlunu, qardaşı oğlunu əsirlikdə qoyub, poloves Ovlurun köməyiylə Rusa qaçır.

Xeyr, onu doğma şəhər divarlarından bu qədər uzaqlara qovub aparan heç də Rus torpağı uğrunda şəhid düşmək yangısı deyildi, onun əməllərində nə bir vətənpərvərlik hiss olunur, nə əvvəlki siyasətinə görə peşmançılıq, nə də “yeni – ümumrus siyasətinə sədaqət”.

“Qorxunc düşmən, Rusun dəhşət və lənəti”¹, – heç də poloveslər deyil, İqor kimi knyazlardır. Salnamələr bağırır: “Rus torpaqlarına nifaq toxumu səpən” onlardır. Polovesləri Rus torpaqlarına basqına şimikləndirən də onlardır, dəvət edən də. Alimlər İqora boraət qazandıрмаqla Dastan ətrafındakı mühiti daha da mürəkkəbləşdirirlər.

Səciyyəvi haldır ki, Rus torpağının havadarı obrazını vəsf edən D.S.Lixaçov İqorun xarakteristikasında tövbəetmə səhnəsindəki əlvan tarixi boyalardan istifadə etmək istəmir.

Özümdən sitat gətirim: “İşin axırında məlum ola bilər ki, ikona divardan tərsinə asılıb və ikonada tanrı İqor deyil, üz-gözündən iblislik yağan bir bəndə təsvir edilib”.

***

Həştərxan qubernatoru Vasili Nikitiç Tatişev salnamələr əsasında “Qədim zamanların Rus tarixi”ni yazmaq xəyalına düşdü. Öz mübarək xətt ilə ona məlum olan bütün mənbələrin, o cümlədən

¹ Д.С.Лихачов. “Слово о полку Игореве”, Л., 1967, стр.10.

¹ Д.С.Лихачов. “Слово о полку Игореве”, Л., 1967, стр.7.

İpatev salnaməsinin üzünü köçürdü. Lakin o bu əsərlərin surətini çıxarmaqla kifayətlənmir, bir növ redaktor, hətta şerikli müəllif kimi fəaliyyət göstərirdi. Onun İpatev salnaməsindəki düzəlişləri XVIII əsr tarix elminin səviyyəsini əks etdirir. Bu o dövr idi ki, rus ziyalıları xalqın "mənfur" keçmişinə görə xəcalət çəkirdi. O, tarixi faktlara yenidən qiymət verir, bunları istədiyi kimi "dəqiqləşdirib", ona əlavələr edirdi. Bir sözlə, yeni təfəkkür tərzinə uyğunlaşdırırdı.

Tatişev də mənbələrdəki məlumatları öz uydurduğu faktlarla ələ genişləndirib bəzəyirdi ki, sonralar salnamələri və Tatişev toplusunu tutuşdurən tarixçilər kəskin fərqi görüb xeyli heyrlənmiş və axırda əlacları kəsildiyindən belə bir fərziyyə uydurmuşlar: Tatişevə bu salnamələrin daha geniş variantları məlum imiş və bunlar "istifadə edildikdən" sonra izsiz-soraqsız yoxa çıxmışdır. Beləliklə, qərara alınmışdır ki, Tatişev bir hərfi belə dəyişmədən yalnız və yalnız məlum mənbələrin üzünü köçürmüşdür.

Bəs nə üçün "Tatişev salnamələri" heç kəsdə şübhə doğurmayıb, şəksiz, bir həqiqət kimi qəbul olunub? Nə üçün bu geniş miqyaslı saxta məlumatlar ən nüfuzlu və ciddi mənbələr sırasına daxil edilib?

Akademik B.A. Rıbakov yazır: "V.N. Tatişevin salnamə toplusundakı məlumatlar xüsusi maraq doğurur. Bu yorulmaz tarixçinin əlindən çox əlyazma gəlib keçmiş və bunların bir qismi sonralar izsiz-soraqsız yoxa çıxmışdır. Buna görə onun "Rus tarixi"ni böyük diqqət və vicdanla toplanıb üzü köçürülmüş sonuncu salnamə məcmuəsi hesab etmək olar"¹.

• Halbuki, İpatev salnaməsi nüsxələrinin mətnləri ilə müqayisə zamanı Tatişevin əlavələri açıq-aşkar seçilir. Onun nasixliyi göz qabağındadır: o, qısa məlumatları istədiyi kimi yozub genişləndirir, "təhqiredici" yerləri malalayır, eyhamla verilmiş məlumatları kefi istəyən kimi bəzəyib-düzəyir və s.

Məsələn, İpatev salnaməsində qısaca olaraq bildirilir ki, İqorun ağır məğlubiyyətindən sonra cəmi 15 rus döyüşçüsü və bundan da az kovuylu xilas ola bilmişdi.

Bu səkkiz sözdən ibarət məlumatı Tatişev belə təqdim edir: "Son hücum zamanı yalnız 215 (?) rus döyüşçüsü poloves sıralarını yararaq Rusa qayıtdı, kovuylardan isə çoxu qaçsa da, çox azı xilas oldu".

¹ Б.А. Рыбаков. "Слово о полку Игореве" и его современники. М., 1971, стр. 31.

Salnaməyə görə, Svyatoslav Vsevolodiç baş vermiş hadisədən xəbər tutub "ah çəkdi, göz yaşlarını silib dedi: – Ey mənim sevimli qardaşlarım və övladlarım, Rus torpağının ərənləri! Allahın köməyi ilə mən kafirləri gücdən saldım, lakin siz öz cavanlığınız üzündən mənim zəhmətimi yerə vurdunuz, Rus torpağının qapılarını onların üzünə açdınız". İndi diqqət verin, görün, Tatişev bu məlumatı necə köçürmüşdür. "Ey mənim sevimli qardaşlarım və Rusun əsgərləri! Allahın köməyi ilə mən polovesləri *məğlub elədim, ürəklərinə qorxu saldım*, lakin siz cavanlığınız üzündən *bütün rus qələbələrini rüsvay elədiniz və bizdən qorxan kafirlərin dirçəlməsinə şərait yaratdınız* və Rus torpağının qapılarını onların üzünə açdınız".

Mənim qeyd etdiyim sözlər salnamədəki "притомить" (yorub əldən salmaq, gücdən salmaq) felinin yozumu nəticəsində meydana gəlmişdir. Svyatoslavın bu bəyanatında yəqin ki, onun 1184-cü ilin yürüşündəki taktikası ifadə olunmuşdur. O, polovesləri sərhəddə qarşılamış, bir neçə döyüşdə yorub əldən salmış və bununla da Rus torpaqlarını xilas etmişdi. Bir neçə əsr sonra həmin o bəxtiqara poloveslərin hürkek xələflərini idarə edən qraf Tatişev – bu imperator canişini qələminə güc verərək, XII əsr üçün gülməli görünən sözləri Svyatoslavın adına yazmışdır.

...Salnamələrdə şimal knyazları üzərində qələbə çaldıqdan sonra Rus torpaqlarına basqın etmiş poloveslərin dəqiq sayı göstərilmişdir. Lavrentev salnaməsində deyilir: "Poloveslər isə... Sula boyu bütün şəhərləri işğal etdikdən sonra Pereyaslavlı almaq uğrunda düz bir gün vuruşdular.

Daha sonra Vladimir Qleboviçin şəhər darvazalarından çıxıb poloveslərə həmlə etdiyindən və məğlub olduğundan danışılır: "O qaçıb tezədən şəhərdə gizləndi. Poloveslər isə çoxlu əsir alıb öz düşərgələrinə qayıtdılar".

İpatev salnaməsində bu hadisələr daha geniş şərh edilir. Məlumat verilir ki, Pereyaslavlı döyüşündə poloveslərə Konçak başçılıq edirmiş, kömək üçün Svyatoslav, Rürik və Davidin yanına qasidləri göndərilmiş. David Smolenski "döyüş axtarmağa" getməkdən boyun qaçırdı. Lakin Svyatoslav və Rürik köməyə tələsdilər. Bundan xəbər tutan poloveslər Pereyaslavlı şəhərini buraxıb geri çəkildilər və yolüstü Rimov şəhərini aldılar. Xeyli əsirlə öz yurdlarına döndülər. Salnaməçi bu məlumata ənənəvi sözlərlə yekun vurur: "Allah-təala bizi kafirlərin basqını ilə cəzalandırdı ki, biz ayılaq, şər yolu ilə getməyək".

Tatişev bu epizodun əsasında bütöv bir dastan uydurur. O, poloveslərin Percyaslavl önündən geri çəkilməsini özünəməxsus tərzdə izah edir: “Bu döyüşdə xeyli poloves qırıldı və onlar birgünlük məsafə qədərində şəhərdən uzaqlaşdılar, orada əlavə qoşun dəstələrini gözləməyə başladılar.

Tatişevin “yaradıcılığına” dair daha bir maraqlı fakt; bu halda o, köçürdüyü sözün mənasını başa düşməmiş və kobud təhrifə yol vermişdir. İpatev salnaməsində Rimov şəhərinin mühasirəsi və alınması epizodunda belə bir məlumat verilir: “Летеста две городницы съ людьми”, yəni “üstündə adamlar olan iki qüllə (городница) uçdu”. Bundan sonra mühasirədə olanları qorxu bürümüş və şəhər təslim olmuşdu.

Tatişev “городница”-nı öz dövrünün leksikonuna müvafiq başa düşmüş və cümləni belə köçürmüşdür: “Два городничих (?) собрав людей вышли из града...” (“İki qalabəyi (?) adamları yığib şəhərdən çıxdı...”)) Tatişev bu “qorodniçi”lərin (yaxşı ki, “qorodovoy” yazmayıb) şücaətini təsvir etdikdən sonra özündən daha bir əlavə edir: “Poloveslər əsir aldıklarından da çox az adamlarını itirib geri döndülər”.

İpatev salnaməsində deyilir: “Digər poloveslər isə Dneprin o biri sahiliylə Putivlə yönəldilər. Bu, Kzak idi, çoxsaylı bir qoşunla irəliləyirdi. Onlar vilayəti xaraba qoydular. Putivlin hündəverindəki kəndləri və şəhər divarlarını yandıraraq yurdlarına qayıtdılar”.

Tatişev bu qısa məlumatı da möhtəşəm bir mənzərəyə çevirir: “Poloves knyazı Qzya Putivli ala bilmədi və xeyli adam itirib, – çoxu da adlı-sanlı adamdır, – geri döndü. Posemyeyə 5000 əsgər göndərdi, bunların olsa-olsa 100 nəfəri canını qurtara bildi, çünki 2000-i öldürüldü, 500 nəfəri əsir alındı, Qzyanın oğlu və kürəkəni isə öldürüldü. Qzya bunu görüb qəzəb və kədər içində geri döndü. Beləcə, hər iki polovesin (Konçak və Kzak) “uğuru” bir-birinə tən oldu və biri o birinin qarşısında olsa-olsa daha böyük itki ilə öyünə bilərdi”.

Dastanın digər yerlərində də Tatişevin fantastik şişirdilmiş rəqəmlərinə rast gəlirik. Yaxşı, tutaq ki, həmin döyüşdə 2000 poloves öldürülüb, 500 əsir alınıb, cəmi 100 nəfər geri qayıdıb, bəs qalan 1400 nəfəri hanı? Yağlı əppək olub yoxa çıxıb?!

Salnamələrdə əsirləri azad etmək üçün verilmiş pul barədə heç nə deyilmir. Tatişev öz “preyskurant”-nı təqdim edir: təkcə knyaz

İqora görə poloveslər guya nə az-nə çox 2000 qriven, yəni təxminən 4 sentner saf gümüş tələb etmişlər, qalan dörd knyaza görə isə 5000 qriven, yəni bir ton gümüş. Bu məbləğ bütün Rusiyanın illik gəlirinin yarısı, yaxud altı böyük knyazlığın illik gəlirinə bərabər bir məbləğ idi. İnanmıram ki, bu məbləğ əslində mövcud olsaydı salnaməçilər ondan yan keçərdilər. Bu fakt hansısa mənbədə mütələq öz əksini tapmış olardı.

Tatişev yuvarlaq rəqəmləri çox sevir. Ələlxüsus 5000 rəqəmini. Onun fikrincə, Kayala döyüşündə məhz bu qədər rus əsgəri əsir alınmışdı. Posemye döyüşündə təkcə Kzak da bu qədər (5000) döyüşçü itirmişdir. Onun Putivldəki itkilərini, Percyaslavlın mühasirəsi və Rimov “qalabəylərinin” həmləsi zamanı həlak olmuş poloveslərini bura əlavə etsək, ümumi hesab açıq-aşkar Rusun xeyrinə olacaq.

Tatişev İpatev salnaməsinə “əl gəzdirərkən” güddüyü məqsəd də elə bu idi. Və bu əməliyyat akademik B.A.Rıbakovun dediyi kimi, “böyük dəqiqlik və vicdanla” yerinə yetirilmişdir.

Tatişevin redaktor istedadı bütün mətn boyu özünü göstərir. Hekayət boyu o, böyük bir ustalıqla özünə lazım olan İqor obrazını yazıb düzəldir. Tatişev İpatev salnaməsində təqdim olunan süjetin şərhində olduqca ardıcılıdır. O, ən xırda tarixi faktı belə gözədən qaçırmır və hətta öz yozumlarını əlavə edir. Lakin salnamə mətninin bir yeri, özü də böyük bir parçası *bütövca buraxılıb*. Məhz “dəliqanlı” İqoru mənfi səciyyələndirən parça – *döyüşdən sonrakı tövbə monoloqu*; əgər yadınızdadırsa bu monoloqda o, Qlebovu necə aldığından, rus şəhərinin dinc sakinlərinə necə qəddarcasına divan tutduğundan danışır.

Rus imperiyasının ilk tarixçisi beləcə tarix yaradırdı. O artıq dəqiq bilirdi ki, ilkin mənbədən nəyi götürmək, nəyi ixtisar etmək lazımdır. O birinci olaraq, İqordan cəfəkeş bir vətənpərvər düzəldir. O öz salnaməsini İqorun əsirlikdən qayıtması səhnəsi ilə bitirir: “Novqorodda və bütün şimal torpaqlarında təsvirəgəlməz bir şadlıq hökm sürürdü. Elə qalan Rus torpaqlarında da bundan az sevinmirdilər, çünki sabitliyinə və dinc xasiyyətinə görə bu knyazı hamı sevirdi”.

Tarix deyil, onun yozumu təəccüb doğurur. Müəllifin və tədqiqatçının vətənpərvərlik düsturlarının uyğunsuzluğu tədqiqatçıya Dastanın bir çox mühüm ifadələrini, baş qəhrəmanlarının obrazlarını, poemanın fabulasının özülünü təşkil edən hadisələrin möğzini anlamağa və düzgün yozmağa imkan verməmişdir.

XII əsrdə “özümünkü” və “özgə” anlayışları, deyək ki, XIV yaxud XVIII əsrdəki kimi hərfi mənada başa düşülmürdü. Bu ifadələrin etnik çaları yox idi.

Hətta salnameçi-rahiblər də “özümüzünkü” deyəndə təkcə rusları deyil, Qara klobukları, berendeyləri, torkları və kovuyları nəzərdə tuturlar.

“Poqanıy” ayaması irqi və mədəni mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, bütün düşmənlərə şamil edilirdi. Rostislaviçlərə hücum etmiş İqor da bir dəfə belə adlandırılmışdı.

XII əsr rusları irqçi ola bilməzdilər: türklərlə siyasi və mədəni əlaqələr hələ möhkəm idi, həm də qan qohumluğu mövcud idi. Ruslar öz köçəri qonşuları ilə qaynayıb-qarışmışdı. Hətta ən qeyri-sabit kommunikasiya hesab edilən siyasi əlaqələri pozmaq cəhdlərinin də necə faciə ilə nəticələndiyinin şahidi olduq.

Udel knyazı üçün “özününkü” – dar ayaqda ona kömək əli uzadanlar (bunlar əsasən poloveslərdi), “yad” isə onun işğalçılıq cəhdlərinə mane olanlar, yaxud onun ərazisinə qəsd edənlərdir (bunlar əsasən rus knyazları idi). XVI əsrə qədər ruslar ümumxalq, milli müharibələr aparmırdılar. Həmin dövr rus salnameçisinin dünya-baxışını qiymətləndirərkən, mütləq bu cəhət nəzərə alınmalıdır. O dövr üçün sonrakı milli və imperiya şüur formalarından fərqli olaraq, feodal şüuru xas idi. XII əsr rus yazıçısının dilində “rus” termini sonrakı dövrlərə nisbətən xeyli dar mənə daşıyırdı. Suzdal, Novqorod, Rzayan, Qaliç torpaqları, Novqorod-Seversk, Polotsk, Çerniqov və s. knyazlıqlar Rus sayılırdı. Bu termin yalnız Kiyev torpaqlarını əhatə edirdi (Varyaq dövründən baş alıb gələn ənənədir).

Ryazanlılar “rus arabalarına” basqın etdilər deyəndə kiyevlilər nəzərdə tutulurdu. İqor “rus knyazları poloveslərin üzərinə yeridilər, biz də bu vaxt başsız qalmış poloves köçlərinə basqın edərək” deyəndə yalnız Kiyev knyazlarını nəzərdə tuturdu.

Kiyevlilər növbəti knyazı taxta dəvət edəndə ənənəyə görə ona belə müraciət edirdilər: “Bütün Rus torpağı və bütün Qara klobuklar səni istəyir”, yeni Kiyev əhli və qoşun (Qara klobuklar).

Kiyevin ərazisi genişləndikcə “rus” termininin mənası da genişlənirdi, bu termin yeni-yeni torpaqlara aid edilir, Kiyevin hakimiyyətini qəbul etmiş vilayətlərin ümumiləşdirilmiş adına çevrilirdi.

Batı xan Kiyevi yerlə yeksan etdikdən sonra “Rusiya” termini artıq mövcud olmayan bu şəhərə bağlılığını həmişəlik itirir və

nasixlərin səyi nəticəsində tədricən şərq slavyanların məskən saldığı bütün ərazinin adına çevrilir.

Paytaxtın Moskvaya köçürülməsi ilə tarixi Rus – dövlətin bir vilayətinə – Ukraynaya çevrilir.

...Hərgah XII əsrdə “rus vətənpərvəri” termini mövcud olsaydı, ilk növbədə Kiyev knyazlığı vətənpərvərlərinə aid olardı. Kiyev boyarları da, Qara klobuklar da (qaraqalpaqlar), torklar və berendeylər də belə vətənpərvərlərdən idi.

İqoru məğlub etdikdən sonra Konçak və Kzakın yürüş etdiyi şəhərlər artıq o vaxt “Rus” anlayışına daxil idi.

Qədim mənbələrə yaxşı bələd olan B.A.Rıbakov da qeyd edir ki, XII əsrin Qaliç, Novqorod və Smolensk salnameçiləri (bura Kiyev salnameçilərini də əlavə edərkən) “Rus” yazanda cənub əraziləri nəzərdə tuturdular, “əgər Novqoroddan, yaxud Suzdaldan Kiyevə səfər edirlərsə, “Rusiya” getmək kimi başa düşülür; kiyevlilərlə vuruşan Qaliç qoşunu salnamədə “rus polkları” ilə döyüşən kimi qeyd edilib. Smolensk, Polotsk, Ryazan – bütün bu şəhərlər “Rusun” hüddurları kənarındadır, belə ki “Rus” dedikdə, çox vaxt yalnız Cənubi Rusiya başa düşülür”¹.

Lakin mənim fikrimcə, B.A.Rıbakovun bu müşahidədən çıxardığı nəticə o qədər də dəqiq deyil. O belə hesab edir ki, bu cür ənənə köhnə, arxaik, məhdud Rus anlayışını diriltmək cəhdidir”².

“Rus torpağı sözünün əhəmiyyətini azaldıb məhdudlaşdırmaqla Rus torpağına olan köhnəlmiş baxışı diriltmək salnameçinin nəyinə lazım idi?!”

B.A.Rıbakov öz sualına özü cavab verib izah edir ki, guya salnameçilər bununla öz şəhərlərinin müstəqilliyini, Kiyevdən asılı olmadıqlarını gözə çarpdırmaq istəyirlərmiş.

Bu nəticə kifayət qədər əsaslandırılmayıb. Bəs Kiyev salnameçiləri niyə bu ənənəyə riayət edirdilər? Kiyevin, deyək ki, Ryazandan asılı olmadığını göstərmək üçün? İnandırıcı deyil.

Mənə belə gəlir ki, “Rus” geniş coğrafi mənanı XII əsrdə deyil, çox-çox sonralar almışdır. Bu baxış Rus dövlətinin inkişafı dialektikasına da uyğun gəlir.

¹ Б.А.Рыбаков. “Слово о полку Игореве” и его современники. М., 1971, стр. 158.

² Yəni orada.

DOLAŞA, YOXSA QIZILQUŞ?

Mənim fikrimcə, “İqor polku dastanı”nın müəllif mətnini nasixin yaradıcılıq məhsulundan fərqləndirməyə kömək edən mühüm diaqnostik əlamət mətndə İqora və onun qoşununa ikili münasibətin olmasıdır.

Birinci – mənfi münasibət çox güman orijinaldan irəli gəlir, digəri – heyranlıq, həm də nisgil dolu münasibət nasix əməyinin məhsuludur.

Nasix üçün başlıcası, İqorun “hünərinin” mənəvi əsasını təşkil edən aşağıdakı aşkar faktdır: Rus knyazı “kafirlerle” mübarizə aparır və acı məğlubiyyətə uğrayır. Nasix müəllifdən vətənpərvərdir (müasir anlamda) və bu, nüsxənin üzünün köçürülməsi prosesinə öz təsirini göstərir.

İqora olan müəllif münasibətində təkamül-seyrək eyhamlar, adda-budda cümlələr qalır, – görünür nasix bunların ideoloji məzmununu dərinəndərk edə bilmədiyi üçün orijinalda olduğu kimi saxlamışdır.

Müəllifə görə, İqoru Çölü fəth etməyə sövq edən əsas səbəb – böyük sərkərdə şöhrətinə nail olmaq və bunun sayəsində Kiyev taxtacını ələ keçirməkdir. Lakin müəllif bu fikri bərbəşə söyləmir, poetik alleqoriya pərdəsinə bürüyür. Nasix bu məcazları başa düşmədiyindən olduğu kimi saxlamışdır və indi bu alleqoriyalar müasir tədqiqatçıların düşüncələrinə bir çəşməlik gətirir.

İqora qarşı neqativ münasibət bir qayda olaraq, Dastanın qəhrəmanları – XI əsrin əfsanəvi nəğməkarı Boyanın və knyaz Svyatoslavın diliylə ifadə edilir. Boyan şair kimi cyhamlara, Svyatoslav isə Böyük Kiyev knyazına xas olan bir sərtlik və amiranəliklə danışır.

O öz qardaşlarına beləcə ağı deyir: “Ey mənim oğullarım İqor və Vsevolod! *Tələsdiniz* poloves torpağında qılıncı basıb-kəsməyə, *özünüə şöhrət axtarmağa*. Lakin siz *namərdcasinə* qələbə çaldınız, *namərdcasinə* çölçü qanını tökdünüz... dediniz: “İgidlik göstərək, *qədimlərin şöhrətini* oğurlayaq, *gələcəyin şöhrətini* aramızda bölüşdürək”.

Şöhrət mövzusu Dastandan qızıl xətt kimi keçir. Vsevolod öz döyüşçülərini belə *saciyyələndirir*: “Boz qurdlar tək dolaşırlar çölləri, özlərinə şərəf, knyaza şöhrət gəzirirlər”.

O zamanlar şöhrət indiki qədər “ələgəlməz” anlayış deyildi. Şöhrət – hakimiyyət demək idi.

“Lavrenti salnaməsi”ndə 1185-ci ilə aid qeyddə İqor yürüşünün səbəbi aydın *göstərilir*: “Olqanın nəvələri poloveslərin üzünə basqın etmək xəyalına düşdülər... Dedilər: – Məgər biz özümüz knyaz deyilik? Gedək, özümüə şöhrət qazanaq”.

İndi isə Dastanın müxtəlif, özü də təəccüblü yozumlara səbəb olmuş “qaranlıq” yerlərindən birini təhlil etməyə çalışın. Müəllif özünə sual verir: Müdrik Boyan, İqorun yürüşünü necə vəsf edirdi? Sonra o, Boyan nəğməsinin başlanğıc variantlarını sadalayır:

Не буря соколы запесе чрезъ поля широкая –
Галици стады бежать къ Дону великому¹

Yaxud müdrik Boyan öz nəğməsinə belə başladı:

Комони ржутъ за Сулою –
звонить слава въ Кіевѣ².

Müəllifin İqor taktikasına münasibəti Boyan nəğməsinin birinci variantında poetik aydınlıqla ifadə olunmuşdur: “Yox, bunlar tufanın geniş çöllər boyunca qovduğu şahinlər deyil, dolaşa dəstəsidir, uçur ulu Dona sarı”.

İqor əsgərlərinin şahinlərlə deyil (hamının düşündüyü kimi), dolaşarlar qulaqbatırıcı müqayisəsi müəllifin “doğmalar” və “yadlar” probleminə olan mərd, ədalətli münasibətini çox dəqiq əks etdirir.

Həqiqətən də İqor Svyatoslavın zərbəsindən ağır yaralar almış Böyük Çölə şahin kimi uçmur, leşə cuman dolaşa tək tələsir. 1184-cü ilin yazında da o, kişisiz qalmış köçlərə, bax belə “uçurdu”. B.A.Rubakovun sözləriylə desək, “məşq edirdi”.

Müəllif ənənəvi, bəliyə paralelizmini təhkiyədə, öz adından verməyə cəsarət eləmir, poetik qılıncı uydurulmuş Boyana ötürür və o da qorxub-çəkinmədən, sərbəst şəkildə “özününkü”lərin cəzasını verir.

Çünki bu halda İqor “özününkü” deyil, rəqibdir, Svyatoslav Kiyevskinin düşmənidir, ilk baxışda “Allaha xoş gələn” iş görsə də, istər Svyatoslav və Rusa münasibətdə, istər poloveslərə münasi-

¹ Tərcüməsi: “Yox, bunlar tufanın geniş çöllər boyunca qovduğu şahinlər deyil, dolaşa dəstəsidir, uçur ulu Dona sarı”...

² “Atlar Sulanın o tayında kişənəyir, şöhrəti Kiyevdə əks-səda verir”.

bətdə bu “iş” namərdcəsinə, namussuzcasına görür. Buna görə o, şahin deyil, leşlə qidalanan mənfur bir quşdur.

Təsvir olunan hadisələrə tədqiqatçıların bəsit və ümumi baxışı ilə müəllifin dərin və konkret münasibəti arasında olan fərq bu iki məcəzin yozumunda öz real əksini tapmışdır. Tədqiqatçıların ümumi fikrinə görə, ənənəvi folklor obrazı – Şahin yalnız və yalnız İqora aid edilə bilər. Dolaşalar isə, təbii ki, poloveslərdir. Müəllif, heç şübhəsiz ki, belə bir müqayisəni nəzərdə tutmuşdur, axı o da “özümüzünküdür”, rusdur.

Yozucuların hamısı bir nəfər təkcə “karın könlündəki” prinsipiylə arzuladıqlarını həqiqət qələminə verirdilər. D.S.Lixaçov “əfkari-ümumiyyə”nin rəyini belə ifadə etmişdir: “Şahinlər – ruslardır, dolaşalar – poloveslər”¹. Halbuki bu halda misranın hərfi tərcüməsi məntiqsiz çıxır: “Tufanın çöllər boyu öz qoynunda apardığı rus əsgərləri deyil, bunlar poloveslərdir – ulu Dona can atırlar”.

Belə çıxır ki, “poloves çöllərinin sərhədlərində cida sındırıb, dəbilqəsiylə Dondan su içməyi” arzulayan öz əsgərlərini “köhlən atlara minib mavi Dona tamaşa etməyə” səsləyən İqor deyil, bir başqasıdır.

Mənbəyə subyektiv münasibətin elm üçün nəylə nəticələndiyini bu nümunədən aydın görmək olar. Belə qənaət doğur ki, “ədəbi faktı necə qiymətləndirməliyik: olduğu kimi, ya olmalı olduğu kimi?” sualı hələ də öz aktuallığını itirməyib.

...Yalnız yazıçı A.Yuqov mənfə paralelizm yozumundakı ziddiyyəti sezərək, ona müsbət mənə verməyi təklif etmişdir: “Şahinlər də ruslardır, dolaşalar da, lakin “qalitsalar” heç də quş deyil, İqorla birgə yürüşə çıxmış Qaliç² polklarıdır. Və bu heç də məcaz deyil, araşdırıcıların gözündən yayınmış real detaldır”. A.Yuqovun tərcüməsi ancaq təəccüb doğura bilər: “Tufanın geniş çöllər boyunca qovduğu şahin dəstəsi deyil, Qaliç ordusudur – ulu Dona can atır”.

Əsas məqsəd əldə edilib, şahinlər necə deyirlər, İqor tərəfdə qalıb.

Lakin bir halda ki, dolaşa dəstəsini Qaliç polkuna çevirməsən, gərək öz əməlinə davam eləyəsən, yoxsa işin üstü açılar. İ.A.Yuqov da davam eləyir. Dastanda təbiət təsviri:

Длго ночь меркнетъ,
Заря – светъ запала,
Мгла поля покрыла,
Щекоть славий успе.
Говоръ галичъ убуди¹.

Əməkdar şair və nəsir A.Yuqov orta əsr Avropa ədəbiyyatının ən gözəl təbiət təsvirlərindən birini axtalayaraq, son sətri kar və kor imiş kimi tərcümə edir:

Говор галичан умолк².

Hələ onu demirik ki, orijinaldakı “убуди” – “убудить”, yəni oyatmaq felinin qısa formasıdır, “усне” (yatmaq) felinin əks mənasıdır. İstər qədim dövrün şairi olsun, istər müasir, – mifoloji cəhətdən bu obrazlar sırasına real qalçılıqları, yaxud pskovluları yerləşdirməyə cəsarət etməzdi. Bilinə paralelizminin qanunu: quşun yanında quş, işığın yanında zülmət (şahin-dolaşa, bülbül-dolaşa) durmalıdır.

Dastanda üçüncü dəfə “qalitsalara” rast gələn A.Yuqov bu dəfə onları rahat buraxır.

“Нъ часто врани граяхуть трупиа себе деляче, а галици свою речь говоряхуть – хотят полететь не уедие”³.

Burada da qalitsa (dolaşa) quşla (qarğa ilə) qonşuluqdadır, lakin belə bir mənfə qonşuluq A.Yuqovun heç xoşuna gəlmir, buna görə o bu dəfə dolaşaları Qaliç polkuna çevirməyib, mətnin dürüstlüyinə inanmağı sərfəli bilir. Həqiqətən də “mənim gücüm – qeyri-ardıcılığımdadır”.

Boyan nəğməsinin birinci başlanğıcını başa düşmədiklərinə görə, ikinci başlanğıcı da anlaya bilmirlər. Suların o tayında kimlərin atları kişnəşir? Əksər araşdırıcıların fikrincə, bunlar poloves atlarıdır. Axı Sula – sərhəd çayıdır. Sulanın o tayında çöllər uzanıb gedir. Yəne akademik D.S.Lixaçovun şərhinə müraciət edək: “Poloves qoşunu süvarilərdən ibarət idi. Çölçülərin atlı qoşununun yaxınlaşdığını arabaların cırıltısı və at kişnərtisindən bilmək olurdu. Sula

¹ Слово о полку Игореве. М.-Л., 1961, стр. 197 (şərhlər və tərcümə D.S.Lixaçovundur).

² Qaliç – Volin knyazlığının paytaxtı.

¹ Tərcüməsi: “Gecə qurtarmaq bilmir, dan yeri sökülərkən, çöllər hələ zülmətdir. Bülbül cəh-cəhi yatıb, ala qarğa oyamıb.

² “Qalçılıqların harayı susdu”.

³ “Lakin tez-tez qarğa qarlıtısı gəlirdi – meyitləri öz aralarında bölüşdürürdülər, dolaşalar isə öz dillərində danışır, qənimət ardınca uçmaq istəyirdilər”.

(Dneprin sol qolu) Kiyevə ən yaxın və təhlükəli olan poloves sərhədi idi. Boyanın poetik üslubunda – rus silahının zəfərlərini vəsf etmək üslubunda verilmiş bu ifadədə belə bir fikir ifadə olunmuşdur: “Düşmənlər Rus sərhədlərinə yaxınlaşar–yaxınlaşmaz, rus qələbəsinin şöhrəti Kiyevdə əks-səda verdi”¹.

Lakin məsələ burasındadır ki, müəllif əks hərəkəti təsvir edir – 1185-ci il aprelin axırlarında poloveslər Rus sərhədlərinə “yaxınlaşmırlar”, əksinə, İqor “Sulanın o tayına” yürüş edir.

Mənim fikrimcə, V.İ.Stelletski və O.V.Tvoroqov bu ifadəni daha düzgün şərh etmişlər:

“Sulanın o tayında atlar (rusların) kişnəşir – şöhrəti (bu qələbənin) Kiyevdə əks-səda verir”².

Lakin onlar da bu obrazlı ifadəni İqorun yürüşü ilə əlaqələndirmir, belə bir fərziyyə yürüdürlər: “Bu, 1184-cü ildə rus knyazlarının birləşmiş qüvvələrinin poloveslər üzərinə zəfər yürüşünə eyhamdır”³.

Mənə isə belə gəlir ki, bu metaforada müəllifin İqorun strategiyasına, “şöhrət axtarmağa” yollanmış şimal knyazının şöhrətpərəst niyyətlərinə münasibəti əks olunmuşdur. Kiyev taxt-tacına yol Böyük Çöldən keçirdi. Hərgah qoşununu Sulanın o tayına yeritsə, onun çaldığı qələbə taxt-tacın ixtiyarını əllərində saxlamış, proqramlarına yaxşı bələd olduğu Kiyev əyanlarının qəlbində, ruhunda əks-səda verəcək. Poloves dövlətinin birdəfəlik darmadağın edilməsi böyük knyaz titulu uğrunda mübarizədə həlledici dəlil ola bilər.

İqoru hansı tufan, hansı qaçılmaz zərurət geniş çöllərdən keçirib aparmışdır? Həddi-hüdudu olmayan şöhrətpərəstlik, asan qənimətə hərislik, yığılmaı tapdalamaqla şöhrət tapmaq şövqü – budur həmin tufanın adı!..

Bu iki epigrafdə – İqorun niyyətinin müəllif tərəfindən açılmasında və yürüşə müəllif münasibətində (şimal knyazının taktika və strategiyasına) onun siyasi baxışları ifadə olunmuşdur.

Mən hələlik bu kristal ifadələrin bədii parlaqlığından danışmıram, – hər bir şair onun az sözlə çox şey ifadə etmək bacarığına həsəd apara bilər, – müasir oxucu və bu şəffaf (leksik və qrammatik baxımdan) söz birləşmələri arasında mövcud olan çox böyük tarixi, ideoloji və mənəvi məsafənin necə bir keçilməz uçuruma döndüyünü

göstərmək istəyirəm. Özümüz yaratdığımız uçurumun nəticəsidir ki, bu apaydın ifadələr Dastanın “qaranlıq” yerlərinə çevrilmişdir.

Təkcə elə bu bidət, ağıllara çaşqınlıq gətirən “dolaşalar” abidənin həqiqi qədimliyini layiqincə təmsil edə bilər, çünki XVIII əsr Rusiya yazıçılarının heç biri öz qəhrəman əcdadlarının ünvanına bu cür “hədyan” söyləməyi özlərinə rəva görməzdilər. Müəllif bu qeyri-tipik, qədim rus materialları nümunəsində ümumbəşəri əhəmiyyəti olan mənəvi problemə toxunmaq istəmişdir – “özümünkü haqlı deyil”.

Dünya ədəbiyyatı təcrübəsində bu cür etirafları barmaqla saymaq olar. Və belə etiraf yalnız müəllifin müasirləriylə münasibətdə mümkündür. Öz yalan “tarixi” povestini uyduran saxtakar isə hətta XVIII əsr elmi və ədəbiyyatı səviyyəsindən yüksəkdə dursa belə, İqorun həqiqi niyyətlərini açmaq istəməz və onun döyüşçülərini leşə cuman ala qarğaya oxşatmaz.

İlk vaxtlar “İqor polku dastanı”nın oxucularını o da məyus edirdi ki, Vsevolodun əsgərləri “boz qurdlar kimi çöllə qaçırdılar”.

“İqor polku dastanı”ndan sonra qələmə alınmış abidələrin heç birində xristian boz canavara oxşadılmayıb (bu müsbət obraz xristianlıqdan əvvəlki inanışlarla bağlıdır. Türk və monqol folklorunda qurd – igidlik, mərdlik rəmzidir. Az-az qəhrəman qurda oxşadılmaq şərəfinə nail olur. Qurd – ən nüfuzlu totemlərdən biridir. Bəzi genealoji əfsanələrə görə, türklər və monqollar qurddan törəmişlər. Qurdun qədim rus kultunu da yada salın).

“Zadonşına”nın reaksiyası da maraqlıdır.

Yalnız rus əsgərləri şahinlərə oxşadılır, tatarlar isə canavar, qarğa, qazdır (qaz – bılinalarda mənfi surətdir).

Yuxarıda təhlil etdiyimiz parça “Zadonşına”da belə verilib: “Bu tufan Zaleskdə bu şahinləri qoynuna alıb poloves çöllərinə gətirib: Moskvada atlar kişnəşir, rus şöhrəti bütün dünyaya səs sahib”.

“Zadonşına”nın müəllifi “İqor polku dastanı”ndakı metaforalardan istifadə edib, məzmununu (nə ədəbi, nə tarixi) isə anlamayıb.

Hadisələrin sonrakı gedişində də abidənin ideya məzmununun müərkəb dialektikası yanlış oxunuş hesabına sadələşdirilir və hər şey bəsit bir stereotiplə – “vəhşilərin təhlükəsi önündə birləşmək” çağırışı ilə qurtarır. Bu nəticədən universal kilidaçan kimi istifadə edən bir para yozucular namuslu “Söz” dünyasına aparan dəmir darvazaları zor gücünə açmağa cəhd göstərirlər.

¹ Слово о полку Игореве. М.-Л., 1961, стр. 197.

² Слово о полку Игореве. Л., 1967, стр. 478.

³ Yene orada, səh. 129.

DƏYMƏDÜŞƏR QIZ

"Уже бо, братие, невеселая година встала, уже пустыни силу прикрыла. Встала обида в силахъ Дажь-Божа внука, вступить девою на землю Трояню, всплескала лебедиными крылы на синемъ море у Дона, плещучи убуди жирня времена".

Musin-Puşkinin tərcüməsi:

"Невеселая уже, братцы, пора пришла: пала в пустыне сила многая, возсталла обида Дажь-Божымъ внукамъ. Она, вступивъ девою на землю Троянову, всплескала крылами лебедиными на Синемъ море у Дону, купаючись, разбудила времена тяжкие"¹.

Beləcə, sözlərin qeyri-düzgün bölgüsü nəticəsində daha bir "şairanə gözəllik" – slavyan mifologiyasına xas olmayan obraz – Deva-Obida (Qız-İnciklik) yaranmışdır. Sonrakı araşdırıcılar bu bölgüylə razılaşmış, yalnız iki qrammatik düzəliş etdilər: "вступила" ("qədəm basdı" – qadın cinsi) əvəzinə "вступил" (kişi cinsi) və "упуди" – "qorxutdu" əvəzinə "убуди" – doğurdu.

Ümumiyyətlə, Dastanda bu başabələ qızlarla bağlı müəmmalar yaman çoxdur. Bu yandan da daha biri peyda olub. Özü də necəsi! M. V. Şepkin bu obrazı belə şərh edir: "Deva-Obida – qarşısızalmaz dalğa kimi ölkəni bürümüş fəlakətin rəmzidir. Bu obraz təkcə öz təsir gücü ilə deyil, öz misilsiz gözəlliyi ilə bizi valeh edir. Bu qeyri-adilik onu qədim dövr heykəltəraşlığının görkəmli nümunəsi – Samofrakiya Nikası ilə bir sıraya qoyur"².

P. P. Vyazemski isə bizi inandırmağa çalışır ki, Dastandakı Troyan – Qədim Troyanın hökmdarıdır və Dastan müəllifi "Deva-Obida" obrazı altında Gözəl Yelenanı nəzərdə tutmuş.

Bu parça ilə bağlı külli miqdarda material toplanmışdır. Araşdırıcıların ümumi səyi aşağıdakı oxunuşla başa çatmışdır: "Уже, братья, невеселое время наступило, уже пустыня силу русскую прикрыла. Встала Обида в войсках Дажь-Божа внука (то есть русских), вступила она Девою на землю Трояновую (то есть русскую

землю), всплескала лебедиными крыльями на синем море у Дона и плещущи распугала счастливые времена"¹.

Dastanın son nəşrlərinin hamısında bu yozum verilmişdir.

* * *

Bununla da məndəki məna lap dolaşığa düşmüşdür.

Musin-Puşkin bölgüsünə nəzər salaraq. Bu parçadakı bir hərf kombinasiyasını şübhə altına alsaq, mənəcə, bizim abidəylə bağlı biliklərimizə elə bir xələl gəlməz, qrammatik düzəlişlərə də ehtiyac qalmaz. Əminəm ki, XVI əsr nasixi də bu yeri başqa cür oxumuşdur:

"...Встала обида в силахъ Дажь-Божа внука: "вступить, де, вою на землю Трояню", всплескала лебедиными крылы на синемъ море у Дона; плещучи убуди жирня времена"².

Deməli, "inciklik" "девою" (qız) cildində deyil, "де, вою" – müharibə şəklində, Rus torpağına deyil, poloves torpağına qədəm basmışdı. Bu bölgü ("де, вою") kişi cinsində olan "вступить" fəlinə haqq qazandırır, çünki bu fel "obida"ya (inciklik) yox, müharibə niyyətiylə Troyan torpağına qədəm basmış İqora aiddir.

Dajd-boqun nəvəsi İqordan incik düşüb. Bu onun incikliyi ki, Don sahilində, yeni İqorun müharibə gətirdiyi yerdə qanad çalıb. Bu onun incikliyi ki, ağır zamanları doğurub. Müəllif sanki bu çarpışmadan yüksəkdə durub və obyektivliyi itirmədən poloveslərin Rusa cavab hücumlarının səbəbini izah edir. O bu səbəbi İqor tərəfindən incidilmiş Dajd-boqun nəvəsinin sözləriylə ifadə edir: "Müharibə ilə qədəm basdın" və bu kontekstdə poloves terminindən istifadə edilməsi heç də qeyri-təbii görünür.

Biz yenə "къ" birləşməsinin "я" çevrilməsi hadisəsi ilə qarşılaşırıq (türkcə "жирикъ" – cırıq, yarıq; hərfi mənada – çəkişmə, ixtilaf, nifaq. Mənşəyi üzdedir: жирт – cır, ырт, жира – cırıq yeri, жирикъ – çəkişmə, ixtilaf).

¹ Tərcüməsi: "Qardaşlar, kədərli günlər yetişdi: çöllərdə qoşunlar qurıldı. Dajd-boq nəvələrinin qolbində inciklik baş qaldırdı. Bu inciklik qız cildində Troyan torpağına gəldi, Don səmtində Göy dənizdə qaz qanadlarını çırpdı, çimib-silkinib ağır zamanları oyatdı".

² М.В.Щепкина. К вопросу о неясных местах "Слова о полку Игореве". В сборнике статей под ред. Адриановой-Перетц. М.-Л., 1950, стр. 194.

¹ "Qardaşlar, kədərli günlər yetişdi, artıq səhra rus qoşununu uddu. Dajd-boq nəvələrinin qoşununda (yəni rus) inciklik baş qaldırdı. Qız cildində Troyan torpağına (yəni Rus torpağına) qədəm qoydu. Don səmtində göy dənizdə qaz qanadlarını çırpdı və çimib-silkinib səadət çağlarını hürkütüdü".

² "...Dajd-boq qoşununda inciklik baş qaldırdı: müharibə cildində Troyan torpağına (poloves) qədəm basdı, öz qaz qanadlarını çırpıb, ağır zamanları oyatdı".

Əlyazmalarda “j” və “n” hərfləri qrafik oxşarlığı üzündən tez-tez qarışıq salınır. Paleograflar кѣ/я hərfl əvəzlənməsinə aid xeyli nümunə tapa bilərdilər. Bu halı ən çox nasixlərin mənasını başa düşmədikləri leksemaların yazılışında müşahidə etmək olar.

“Жирными временами” (nifaq günləri) ifadəsinin ardınca gələn sətirlər də təklif etdiyim variantın düzgünlüyünə dəlalət edir; bu parçadakı məna o qədər aydındır ki, heç istəsən də onu təhrif edə bilməzsən:

“Knyazların poloveslərlə müharibəsi fəlakət gətirir, qardaş qardaşa deyir: “O mənimdir, bu da mənimdir və knyazlar başlayırlar xırda bir şeyə “böyük” deməyə, bununla da öz başlarına fəlakət açırlar. Burada ittiham edilən tərəf knyazlardır. Onlar özününkünü müdafiə etmək adı altında özgəninkinə qəsd edirlər. Kiçik knyaz-cıqlar lovğalanıb özlərini qüdrət sahibi sayırlar. Polovesləri cavab zərbəsinə təhrik edirlər: “Çölçülərsə hər tərəfdən axışıb Rus üzərində qələbə çalırlar”. Bu parçadakı ümumiləşdirici sözlər kinayə və kədərlə doludur: “Şahin o biri quşları döyə-döyə dənizədən gedib çıxdı, İqorun igid polkları bir daha dirilməz”.

Müəllif bəlinə stereotipini ifşa etməkdə davam edir: burada şahin bir növ dırnaqarası səslənir.

Öz yuvasını qoruyan şahin – budur müsbət knyaz obrazı. Svyatoslav Kiyevski belə bir şahindir – dönə-dönə tük dəyişmiş, “yuvasını darda qoymaz” zorba şahin. Dənizə sarı “quşları döyməyə” uçan şahin isə müəllifdə etiraz hissi doğurur, çünki bu cür knyaz “ovu”, poemada rəğbətlə təsvir edilmiş sadə adamların məhvi ilə nəticələnir.

Poloveslər Rus torpağına bir qayda olaraq, knyazların dəvətiylə gəlirdilər.

1184-cü ilin yazında Konçakı Kiyev üzərinə çox güman İqor göndərmişdi. Konçakın ən müasir yaraqla – “odlu oxlarla” silahlanmış çoxsaylı ordusunun sərhəd Sula çayının sahilində uzun müddət boş-boşuna dayanıb durmasının yalnız bir izahı ola bilər – Konçak şimal knyazları və Yaroslav Çerniqovskinin onunla birgə yürüşə çıxacağı məqamı gözləyirmiş. Təsədüfi deyil ki, Svyatoslav dərhal İqorun və Yaroslavın yanına elçi göndərir. Onlar yola gətirilir və öz əvvəlki niyyətlərindən əl çəkirlər. Lakin Svyatoslavın qoşunları Konçakın üstünə yerimək təklifini qəbul etmirlər. Konçak isə Olqoviçlərin arasında danışmaq getdiyi müddətdə hələ də Sulanın o tayında səbirle müttəfiqlərinin işarəsini gözləyir.

Konçakın heç vaxt belə böyük ordusu olmamışdı. Əgər o, qarşısına məqsəd qoysaydı, təkbaşına da qəfil hücumla Kiyevi asanlıqla ala bilərdi. Lakin o yerindən tərpənmir, sərhədi keçmir, öz müttəfiqlərini gözləyir.

Svyatoslav digər rus knyazlarını bir-bir dilə tutub böyük qüvvə toplayır. Nə qədər qərribə görünərsə də, məhz o qəfil hücum taktikəsindən istifadə edir. Onun atlıları, – berendeylər və qaraqalpaqlar gizlicə Sula çayını keçir və Konçakın mövqeyinə gözlənilməz zərbə endirirlər.

İqor və Yaroslav öz müttəfiqlərinə xəyanət edir, onu çıxılmaz vəziyyətdə qoyurlar.

Bir həftədən sonra “quda” İqor Yaroslavın qaraqalpaqları ilə birgə Konçakın kişisiz, baxımsız qalmış dinc köçlərinə xaincəsinə basqın edir.

Və poloves qoşununda “inciklik baş qaldırır” və “nifaq zamanlarını oyadır”. “Jirik” zamanları deyəndə, yəqin ki, qonşuluğun ilk illəri nəzərdə tutulurdu. O vaxtlar peçeneqləri sıxışdıran poloveslər istər-istəməz rusla toqquşmalı olurdular.

Və indi udel knyazlarının “Troyan torpağı” ilə bağlı işğalçılıq siyasəti ulu Çölle olan “elçilik”, “qardaşlıq” münasibətlərinə son qoydu. Uzun illərdən bəri poloveslər ilk dəfəydi ki, dövlətsiz Rusa hücum edirlər. “İqor polku dastanı” müəllifinin fikrincə, buna səbəb inciklik idi.

Nə üçün poloves incikliyi qaz qanadlarını çırpır?

Qazlar və qu quşları – qədim rus folkloru və yazısının mənfə surətləridir. Poeziyada rustarı şahin, çölçüləri qazla müqayisə edirdilər. “Zadonşina”da: “Meçi çayında qazlar qaqqıldadı, qu quşları qanad çırpdı. Demə, bu qaz qaqqıltısı deyil, çölçü Mamaydı, gəlmişdi Rus torpağına, balalarını da gətirmişdi” (Nüsxə I-1). “Artıq şahinlər və qırğılar sürətlə Donun o tayına keçib, qu dəstələriylə toqquşdular. Bunlar rus knyazları idi – tatar gücünə rast gəlmişdilər” (U).

Biz yuxarıda “İqor polku dastanı” müəllifinin “şahin-knyaz” düsturunun sabitliyinə necə “qəsd” etdiyinin şahidi olduq. O hətta bir dəfə Boyana imkan verir ki, şimal knyazlarını şahinə yox, dolaşaya oxşatsın. “Poloves-qaz” paraleli isə onda heç bir etiraz doğurmur. Poemada poloveslərə aid nə varsa, “qaza” oxşadılır. Şair “qaz” mövzusunda qeyri-adi obrazlar yarada bilmişdir. Hətta poloves arabaları da “hürkmüş qazlar kimi qışqırır”. Müasir – daha kamil və incə poeziyada da bu cür güclü canlandırmaya rast gəlmək çətindir.

İqor alaylarının yaxınlaşdığını gören köçlər gecə ikən vahimə içində baş götürüb qaçır: "Arabalar gecəyarı hürkmüş qazlar kimi qışqırır".

Müəllif Suzdal kendlilərinin qaçaqaçını bir neçə sözle təsvir etmək üçün yəqin ki, yağlanmamış təkərlərin cırlıtısına başqa müqayisə tapardı və o vaxt arabalar belkə də "qırğılar tək qışqırdı..."

Mənə belə gəlir ki, bu bənzətmənin yaranmasında türk dilindəki "kazak" etnoniminin əsaslı rolu olmuşdur. Xalqın adını daşıyan bu etnonim asanlıqla ikiyə bölünür: "KAZAK" (qaz ağ – ağ qaz), yəni Qu quşu.

Xalq adı anlamı sayəsində Qu quşu və Qaz, qazaxların özünə-məxsus poetik toteminə çevrilmişdir. Ağ Qazlar xalqı bu quşa sitayişlə yanaşırdı. Qazı, yaxud qu quşunu öldürmək indi də böyük günah sayılır.

Qədim qazaxların estetik baxışları ilə məşğul olan tədqiqatçısı Ağ Qazı diqqətdən kənarda qoymamalıdır: insanlar öz totemlərindən çox şey götürürdülər. Bu quşlar canlı gözəllik timsalıydı.

"Er-Tarqın" eposundakı bezi misralar başqa poetik bənzətmələr sisteminə alışıb Avropa oxucusunun belkə xoşuna gəlməyə də bilər. Akşa-xanın qızı özü üçün ən gözəl, ən uğurlu bənzətmə tapır:

Атам менен апамның асыранда қазы едим.

(Atamla anamın yanında əl qazı kimi böyüyürdüm).

Bir kitabda bu misraların şərhli ilə tanış ola bildim, elə bir şərhə ki, poeziyaya vulqar-sosioloji yanaşma metodunun necə gülünc nəticələrə gəlib çıxdığını əyani nümayiş etdirir: "Mənə belə gəlir ki, Ak-Junusun ev qazı ilə müqayisəsi təsadüfi xarakter daşımır. (!) Görünür o, oturaq həyat keçirib, ev qazı yetişdirən (?) Kırım xanlarından birinin qızı olmuşdur"¹.

Qazax xalq poeziyasında qazların bolluğu çətin ki, iqtisadi səbəblərlə izah edilə bilsin.

Qazax gənci öz sevgilisi haqqında oxuyur:

Ауеде ұшып журген қаз баласы...

(Göydə uçan qaz balası)

Öz sevgilisinin boynunu qaz boğazına ("каз мойын"), qollarını qaz qanadlarına ("каз канат"), səsini qaz qaqqıltısına ("каз даусты") oxşadır. Sənətlərin ən hörmətli natiqlik sənətiydi ("Өнер алды –

¹ С.Е.Толыбсков. Кочевое общество казахов. Алма-ата, 1971, стр. 209.

кызыл тіл", yəni "hünərlərin öncəsidir – qızıl dil"). Ən mahir natiqlər "каздаусты" ("qaz boğazlı") adına layiq görülürdü.

Qədimlərin görkəmli natiqi Kazdaustı Kazbeki hansı qazax tanıdır? Qazaxlar qazı quş ferması saxladıkları üçün deyil, öz milli adlarında onun adını gördüklərinə görə vəsf və təqlid edirdilər. Qədim insan üçün bu o deməkdir ki, Ağ Qaz onun əcdadıdır, ulu babasıdır. Köçəri türklərin etiqadlarının əsasında əcdada sitayiş durur.

...Hər bir xalq öz milli adını dərk etməyə çalışır. Onu mənimseyir, özünüküləşdirir, lazım gəlsə, etnonimin formasını doğma ləkəyə uyğunlaşdırır. "Qazak" sözü yozuma asan gəldiyi üçün şübhə doğurur. Lakin indi bizi etnonimin praforması deyil, haçandan Ağ Qaz kimi anlandığı maraqlandırır.

Mənə belə gəlir ki, ruslar "İqor polku dastanı" dövründən qabaqlar bu termini həmin mənada başa düşürdülər. Əgər etnonimin mənası təxminən məlum idisə, onu kalka üsulu ilə tərcümə edirdilər. Beləcə "qaraqalpaq" çox populyar "черный колбак"ə çevrilmişdir.

Düşünürəm ki, "казакъ" sözü də belə bir yol keçmişdir. Lakin "лебед" sözünün kalkası rəsmi rus salnamələrində müstəqil etnonim kimi işlədilir. Poetik dildə isə "лебедь" çölçünün əsas bəlinə obrazlarından biri kimi qələmə alınmışdır.

X-XI əsrlərin dastan ustaları çölçüləri bu rəmz altında dərk etmək sayəsində öz pəhləvanları üçün xoşagəlməli poetik obraz tapa bilmişlər. Təbiətdə qazların və qu quşlarının sürəti və yırtıcı quş – Şahindən qorxunc düşməni yoxdur. Çox güman ki, Şahin öz poetik yaranışı üçün Qaz-Qu quşuna borcludur.

...Rus incikliyi qaz qanadlarını çırpma bilməzdi. Şahin qanadları olsaydı, başqa məsələ. Bəlinə poetikasının qanunu.

Altayda, kuman tayfasının köç yerlərində Kumandı adlı bir neçə çay var. Altayın köhnə rus sakinləri bu çayları "Лебединый", bu yerlərin türkdilli əhalisini isə "лебединец" adlandırırlar. "Kuman" termini, yəqin ki, "Ku-man" kimi yozula bilər. Bir çox türk dillərində "Qu" haqqında danışdığımız quşun adını bildirir. Mən (man) – cənub türk dillərinin mürəkkəb ləkəmələri tərkibinə "insan" mənasında çıxış edir (müqayisə et: türkmən – türk insan və s.). Çox güman, bu formant hind-avropa dillərindən alınmışdır.

Ola bilsin ki, "kuman" etnonimi də "kazak" təsviri terminin təsiriylə yaranmış və qırpaq federasiyasına daxil olan tayfalardan birinin adına çevrilmişdir. Bizanslılar polovesləri bu ad altında tanıyırdılar.

Elə rus salnameçiləri də əksər hallarda bu etnonimləri eyni mənada işlədirdilər – “кумане пекше половцы”.

Deməli, “poloveslər – qu quşları – qazlardır” metaforası təsadüfən yaranmayıb. Ruslar “kazak” və “kuman” milli adlarının xelqi tərcüməsini bilirmişlər.

Nə üçün çölçüləri Dajd-boqun nəvələri adlandırırlar? “İqor polku dastanı”nda bu ad daha bir dəfə xatırlanır: “Onda, Oleq Qorislaviç zamanında ixtilaflar toxum kimi səpilirdi – cücəirdi, Dajd-boq nəvəsinin həyatı məhv olurdu, knyaz çəkişmələrində insan ömrü gödəlirdi”.

Müəllif Rusiyanın poloveslərlə çəkişmələrinin tarixini təhqiq edir. Dastanda eyhamla “Qorislaviç” adlandırılmış Oleq Svyatoslaviçin yad edilməsi təsadüfi deyildir. İqor və Vsevolodun babası olan bu knyaz birincilər sırasında poloveslərlə ünsiyyətə girir. Poloves qızı alır, qohumluq yardımı və əlaqələrindən ustalıqla istifadə edərək Tmutorokanda özünə yer eləyir, sonra Çerniqovu ələ keçirir: “Bu da mənimdir, o da mənim”.

Oleqin taxt-tac uğrunda apardığı müharibələrdə müttəfiqləri – Dajd-boqun nəvələri poloveslər də tələf olurdular.

Bəs Dajd-boq kimdir? Bizans Malalı salnaməsinin 1141-ci il hadisələrinə aid hissəsində qədim misirlilərin etiqadlarından danışılır və qeyd edilir ki, onlar Svaroqanın oğluna sitayiş edirlər. Svaroqa oğlu “Günoş” adlanır, bir adı da “Dajd-boq”dur. Xristian ənənəsinə görə, slavyanlar Nuh peyğəmbərin oğlu Yafətdən, çöl xalqları isə adı mübarək əcdadımızın digər iki oğlundan – Sim və Xamdan yaranmışlar. Xristian genealogiyasına görə, misirlilər də Xamın övladlarıdır. Beləliklə, qədim xristian yazarının məntiqinə görə, əgər misirlilər bir zamanlar Dajd-boqa sitayiş edirmişlərsə, deməli, poloveslərin soykökü də müəyyən mənada onunla bağlıdır. Bu fikrin yaranmasına cənub Rus çöllərinin müsəlman adı da təkan verə bilərdi: “Dəşti-qıpçaq” (yeni qıpçaqlar ölkəsi). Poloveslər də, ruslar da “Dəşti” sözünün mənasını anlamırdılar. Salnameçilər bu sözü misirlilərin tanrısı Dajd-boqun adıyla tutuşdurub oxşarlıq gördülər. Belə bir məntiq əsasında Dəşti-qıpçaq Dajd-boqun nəvələrinə çevrilə bilərdi.

...1307-ci ildə “Pskov Apostol”unun üzünü köçürən rahib “İqor polku dastanı”ndakı ifadədən belə bir şəkildə istifadə etmişdir: “Bizim həyatımız məhv olurdu. Knyaz çəkişmələrində insan ömrü gödəlirdi”.

O, anlaşılmaz “Dajd-boqun nəvələri” ifadəsini “bizim” əvəzliyi ilə əvəz etmişdir. İlk baxışda adama elə gəlir ki, “İqor polku dastanı”nın məzmunu belə bir həll tələb edir. “Apostolun” tərcüməsinə əsaslanan tədqiqatçılar öz fikirlərində möhkəmlənmişlər ki, müəllif “Dajd-boqun nəvələri” adı altında rusları nəzərdə tutur. Halbuki bu iki mənalı ifadənin həqiqi mənasını Apostol nüsxəsindəki şübhəli izaha müraciət etmədən elə “İqor polku dastanı”nın mətnindən öyrənmək olar.

***

Poloves incikliyiinin əsas səbəbi aydın oldu – ruslar qoşunla Troyan torpağına qədim basmışdılar...

Bəs bu başibəlalı Troyan kimdir? “İqor polku dastanı”nda onun adı dörd dəfə yad edilir.

TROYAN OLMUŞDURMU?

İlk çağlarda araşdırıcılar Troyan adı altında Roma imperatoru Troyanı (e.ə. 117-98) görmüşdülər. Yalnız P.P.Vyazemski əmin idi ki, Troyan – Homer Troyasının hökmdarıdır.

P.P.Vyazemskiye inansa, görə, ona da inanaq ki, “İqor polku dastanı”nın müəllifi qədim Roma xronikalarına və “İliada”ya incəliyinə qədər bələdmiş.

Dastan şərhçilərinin sadələvh linqvistik yozumları yalnız XVIII və XIX əsrlərdə Avropa istorioqrafiyasının inkişafı sayəsində belli olmuş tarixi adlara və faktlara söykənirdi.

Həmin dövrdə tarixi biliyin xam torpağında bir çox süni cücətilər peyda olmuşdu. Bəşər keçmişindən qoparılmış faktlar tez-tələsik slavyan zəmininə köçürülürdü ki, xəyallarda yaranmış ümumavropa qədimliyi mənzərəsi inandırıcı görünsün. Hələ bu yaxınlara qədər Urartu çarları – I Rus və II Rusun adlarının müasir etnonimlə həmahəng olması kifayətdir ki, az qala Nuh əyyamından qalma bir dövlətin hökmdarlarının rus olduğu elan edilsin.

Lakin XIX əsr elmində elə bir siyasi vəziyyət yaranmışdı ki, çox vaxt belə “xırdalıqlara” əhəmiyyət vermirdilər. Təxminən belə düşünürdülər: “Qədim rus salnameçisi Roma elmi tarixini də bilə

bilər, lap o yana da keçər, bu ki təbiidir. Birçə o qəribədir ki, adi bir imperatorun – Troyanın adı dörd dəfə çəkilir, özü də qeyri-adi poetik şəraitdə...

“На седьмомъ вѣце Трояна врьже Всеслав жребий о девице себе любу” – bu, nə deməkdir? Yəqin, Troyan dövründən yeddi əsr sonra. Hesablayaq: 2+7=9. Deməli, xristian təqviminə görə, IX əsrdə. Lakin, axı bizim bu igid Vseslav ilə həmin təqvimə görə XI əsrdə yaşayıb fal açırdı və s.

Troyan əsri oldu, (II əsr)
Yaroslav illəri ötdü, (XI əsr)
Oleq Svyatoslaviç
neçə yürüşlər etdi (XI əsr).

Görünür, “Troyan əsri” zamanca “Yaroslav illəri” və Oleq yürüşlərindən çox da uzaq deyil.

Boyan XI əsrdə yaşamışdır. Müəllif xəyalən ona müraciət edərək deyirdi: “Ey Boyan, köhnə zamanların bülbülü! (Şair üçün XI əsr artıq “köhnə zamanlar” idi). “Əgər bu günün yürüşünü sən vəsf etsəydin... Troyan cıgırı ilə çöllərdən keçib, dağlara qalxıban, Oleq oğlu İqora bu nəğməni oxuyardın: tufanın geniş çöllər boyu qovub apardığı şahinlər deyil, dolaşa dəstələridir, ulu Dona tələsir”.

Troyan cıgırı həqiqətən də XII əsrdə “işləyir”, Boyana təklif olunur ki, xəyalən bu cığıra düşüb, Dona tələsən İqor polklarının keçdiyi yolu keçsin. Troyan torpaqları da haradasa Donun o tayındadır. Və Oleqin nəvəsi İqor ora heç şahin mərdliyi ilə uçmur.

Məncə, Troyan termininin açarı məhz bu parçadadır.

II Yekaterina üçün hazırlanmış nüsxədə “Troyan” əvəzinə “Zoyan” yazılmışdır. Ehtimal edilir ki, “tr” liqaturası “z” hərfiylə qarışıq salınmışdır. Əslində belə şey heç mümkün də deyil, əlyazmalarda bu işarələr qətiyyən oxşamır. Lakin bu cəsarətli ehtimalda səmərəli nəşə var. Əgər bu yolla getməkdə davam etsəydilər ola bilsin belə bir suala gəlib çıxardılar: bir halda ki, tarixi, ədəbi və mədəni faktorlarla Troyanın kimliyini müəyyən etmək olmur, onda bəlkə paleoqrafik tədqiqat üsuluna üz tutmaq düzgün olar?

...Bahalı yazı materialına qənaət etmək məqsədilə nasixlər sətirlərdə sözlər arasında ara qoymur, hələ üstəlik bəzi hallarda, çox işlədilen və buna görə abreviatura şəklində də oxuculara aydın olan sözləri ixtisarla yazırdılar. Bəzi hallarda isə sətirin axırına düşən

sözlər o biri sətərə keçirməmək üçün ixtisar edilirdi. Abreviaturanın dəqiq qaydaları yox idi. Terminlər, ələlxüsus da adlar müəlliflər tərəfindən istənilən kimi qısaldılırdı.

Tarixçi həmişə öz müasirləri üçün yazır: hər növ yaradıcılığın psixologiyası belədir.

Vaxt, zaman ötür, termin köhnəlib yadlaşır, oxucu da dəyişilir, abreviaturanı oxuya bilmir, qısaldılmış söz sirli işarə yığımına çevrilir.

Düşünürəm ki, “Troyan” termini iki nəfərin – XVI əsr nasixinin və Musin-Puşkinin sayəsində dünyaya gəlib.

***

Aşağıdakı ehtimalı müzakirəyə təqdim edirəm.

1. “Troyan” – abreviaturadır.

2. XVI əsr nüsxəsində titlo altında yazılıb: ТРОЯН.

3. Titlo işarəsi aydın yazılmadığından, Yekaterina üçün nüsxəni hazırlayan nasix onu sətirüstü S (zelo) hərfi bilmişdir. Məlumdur ki, əlyazmalardakı orfoqrafiya səhvləri sətirüstü hərflərlə düzəldilirdi, özü də səhv yazılmış hərflər pozulmurdu. Haqqında danışdığımız nasix düzəliş etmiş və “Zoyan” sözünü almışdır.

4. Musin-Puşkin təhsil görmüş, savadlı adam idi. “Troyan” kombinasiyası ona kifayət qədər ahəngdar görünürmüş. Onda müəyyən assosiasiyalar doğurmuş. O, sətirüstü işarədən imtina edib. Bəlkə də bu işarənin titlo olduğunu sezməmiş, lakin bu cür dolğun səslənən “Troyan” sözünün abreviatura olduğuna inanmaq istəməmişdir. Çünki qısaldılmaya ən çox saitlər məruz qalır, burada isə söz öz vokalizmini saxlamışdır. Nəhayət, Musin-Puşkin “Troyan” sözünü titlosuz, şəxsi ad kimi nüsxəyə köçürmüş və beləcə, bu yazılışla bağlı öz yozumunu əbədlilik təsdiqləmişdir.

...Mənim fikrimcə, “Troyan” – “Tmutorokan” sözünün abreviaturasıdır. Bu söz hər dəfə sətirin axırına düşəndə müəllif onu “ТРОКЪНЪ” şəklində yazırmış.

XVI əsr nasixi mənasını anlamadığı sözün tərkibində “кѣ” birləşməsiylə qarşılaşanda onu “я” ilə əvəz edir (biz bu barədə artıq danışmışıq).

Mənə belə gəlir ki, Dastanda “Tmutorokan” sözü üç dəfə yox, yeddi dəfə işlədilmişdir.

1. “И тебе тматороканский блъван” (...və sənə ey Tmutorokan balvanı!..)

2. “Пища в тропу ТРОКЪНЮ” (“Трояню”) – “Tmutorokan yolu ilə gedərək...”

3. “Были вещи ТРОКЪНИ” (Трояни) – “Tmutorokan əsri” başlandı...”

4. “На землю ТРОКЪНЮ” (Трояню) – “Tmutorokan torpağına...”

5. “На седьмом веке ТРОКЪНИ” (Трояни) – “Tmutorokanın yeddinci əsrində...”

6. “Дорискаша до кур Тматороканя” – “Tmutorokan divarlarına qədər çapdı...”

7. “Въ граде Тматорокане” – “Tmutorokan şəhərində...”

Bu, XI əsrdə İqorun babası Oleq-koqanın idarə elədiyi şəhərin adı idi.

Lavrenti salnaməsinə görə, İqor yürüşünün əsas səbəblərindən biri Tmutorokan şəhəriylə bağlı idi. Rəsmi versiyaya görə, Olqoviçlər öz itirilmiş mülklərini qaytarmağa çalışırdılar. Onların yürüşünün son məntəqəsi – “Tmutorokan torpası”¹ idi:

“Tropa”-nı (cığır) “torpa” (torpaq) ilə əvəz edəndə nə dəyişilir? A.Mazon abidənin bəzi leksik xüsusiyyətlərinə böyük diqqət verirdi, onun fikrincə, bu əlamətlər saxtakarın qədim dili əsla təqlid edə bilmədiyindən xəbər verir və onun süni arxaizmlər yaratmaq cəhdlərini ifşa edir.

A.Mazonun yazdığına görə, XVI əsrdən qabaq qələmə alınmış abidələrin heç birində “трона” sözünə təsadüf edilməyib. Deməli, əgər “İqor polku dastanı” həqiqətən XII əsrdə yaradılmışsa, orijinalda “трона” ola bilməzdi. A.Mazonun bu qeydinə N.K.Qudziy cavab vermişdir: “Yazılı abidələrdə canlı rus dilinin heç də bütün sözləri öz əksini tapmamışdır (“İqor polku dastanı”nda isə əsasən, kitab sözlərindən deyil, canlı xalq dilindən istifadə edilmişdir).

Bu konkret məsələdə şəxsən mən A.Mazonun fikriylə razıyam. Mənə də belə gəlir ki, Dastanın orijinal nüsxəsində “трона” sözü olmamışdır. Bu söz sonralar, XVI əsr nasixinin qələmi altında,

¹ Torpa – yer, torpaq (türkcə). Bu, formadan qərbi türk arealında istifadə edilir.

“torpa”nın yanlış yozumu nəticəsində peyda olmuşdur. Birinci halda nasix “torpa”-nı yaxın “tropa” ilə əvəz etmiş, ikinci halda isə bu sözün rus sinonimini işlətməmişdir – “земля”.

Beləliklə, təhlilə çəkdiyimiz parçanın yeni oxunuş variantını təklif edirəm: “Qoşunla Tmutorokan torpağına qədəm basdı, Don səmtində Göy dənizdə öz qaz qanadlarını çırpdı, silkinib nifaq zamanlarını oyatdı”.

BOYANIN NİYYƏTİ

O qırılacaq sağsağanlar deyil,
Kzakla Konçakdır düşüblər İqorun izinə...

Kzak Konçaka deyir:

“Əgər şahin öz yuvasına uçursa,
şahin balasını qızıl oxlarla oxlarıq”.

Konçak Kzaka deyir:

“Əgər şahin öz yuvasına uçursa,
onda balasını evləndirib gözəl bir qızla,
bədə salarıq”.

Kzak Konçaka deyir:

“Əgər şahin balasını gözəl qızla evləndirsək,
onda şahin balasını da itirərik,
gözəl qızı da.

Poloves çöllərində quşlar ətimizi didərlər...”

Bura qədər hər şey aydındır və tərcümə heç bir şübhə doğurmur. Bütün dava-dalaş sonrakı üç misranın başındadır.

“Рекъ Боянъ и ходы на Святъслава,
пестворца старого времени
Ярослава, Ольгова коганя хоти...”

Mənə belə gəlir ki, “İqor polku dastanı”nın müəllif mətni məhz bu sözlərlə tamamlanır. Buna görə də qeyd etdiyim ifadənin düzgün oxunuşunun böyük əhəmiyyəti var.

Musin-Puşkin bu ifadəni belə tərcümə etmişdir: “Сказал сие Боян и о походах воспетых имъ в прежние времена князей

Святослава Ярослава и Ольга сим кончил..." – "Boyan vaxtilə vəsf etdiyi zamanlarda knyazlar Svyatoslav, Yaroslav və Olqanın yürüşləri barədə danışib sözünü bitirdi..."

Bu ifadənin yozumu tarixini geniş şərh etmək imkanı olmadığından yalnız bəzi bəyənilmiş düzəlişləri göstərək: "Boyan Svyatoslavın yürüşü haqqında dedi" (Butkov, Dubenski, Miller). Daha bir variant: "Boyan Svyatoslav barədə dedi..."

Mütərcimlər Svyatoslavın adının qrammatik formasını nəzərə almamışlar: bu halda "ия" şəkilçisi "ходына" sözünün aid olduğu əşyanın, yaxud şəxsin Svyatoslava mənsubluğunu göstərir. Bundan əlavə bu, əşyanın (yaxud şəxsin) qadın cinsini və tək halını bildirir.

Digər yozumlar haqqında A.S.Orlov demişdir: "Ходына" sözünü "година" (il), yaxud nəğməkarın adı kimi izah edirlər. Lakin Dastanda "Ходына" adlı müğənni haqda heç nə deyilmir və onun belə qəfil zühurunu izah etmək qeyri-mümkündür. "Ходына"ны İ.Y.Zabelin "kəşf etmiş" və V.N.Perets ona tərəfdar çıxmışdır¹.

A.İ.Lyaşenko 1928-ci ildə təklif etmişdi: "Boyan – nəğməkar Svyatoslavın yürüşləri haqqında dedi".

Hazırda bu süni birləşməyə V.İ.Stelletski tərəfdar çıxır. Onun tərcüməsi: "Boyan Svyatoslaviçlərin yürüşü barədə belə dedi".

Bütün bunlardan belə bir ümumi yozum alınır: "Boyan Svyatoslavın, köhnə zamanələrin nəğməkarı Yaroslavın, Oleq-xaqanın arvadının (Olqanın) yürüşləri haqqında dedi..."

Əldə olan yozumlardan, konyekturalardan heç biri bu parçaya məntiqi mənə verə bilməmişdir. Svyatoslavın yürüşünün mətləbə nə dəxli və bu Svyatoslav kimdir? A.İ.Lyaşenko belə hesab edir ki, burada II Svyatoslavdan söhbət gedir. V.İ.Stelletski "ikinci" Svyatoslavı qətiyyətlə rədd edib, bir qədər qətiyyətsiz halda I Svyatoslava üstünlük verir. Öz namizədinin nəfinə olaraq gətirdiyi yeganə dəlil də budur: "Knyaz olduğu müddətin çox hissəsini yürüşlərdə keçirmişdir"².

X-XI-XII əsrlərin Rus tarixində yürüşlərdə olmuş onlarca Svyatoslav tapmaq olar.

Bəs onda Oleqin yürüşünün bura nə dəxli və o nə üçün xaqan (koqan) adlandırılıb? Tədqiqatçılar hələ də bu suallara cavab axta-

rırlar. Şəxsən mənə belə gəlir ki, müəllif mətninə nasixin izahedici cümləsi qarışmışdır, dolaşıqlıq da elə bu səbəbdəndir. Heç şübhəsiz ki, o bu parçaya da əl gəzdirmişdir, başa düşmədiyi terminləri öz lüğətinə uyğunlaşdırıb, "mənimsəmişdir".

Kzak Konçaka deyir...

Konçak Kzaka deyir...

Və Kzak Konçaka deyir...

Boyan söyləyir...

Bu parçanın quruluşu bizdə belə bir qənaət yaradır ki, Boyan adlı bir kəs poloves xanlarının dialoqunda iştirak edir. Qarışdığı kontekst ona mənfi boya verir, poloveslərə yaxınlaşdırır: Boyan nə üçün Svyatoslardan birinin və Oleqin arvadının üzərinə yürüşlər etmişdir.

XVI əsr nasixi uzun fasilədən sonra yenə Boyan adlı personajla qarşılaşıb, bu dəfə onu "quldur" Konçak və Kzakla "xosunlaşan" görərək, özünə borc bilir izah etməyə ki, Boyan heç də xanlarla əlbir deyil, gözəl bir insandır, poemanın əvvəlində haqqında danışılan Boyandır – XI əsrin nəğməkarıdır. Və o, Boyan adının altında belə bir qeyd edir – "köhnə zamanələrin nəğməkarı", sonra onun yaşadığı dövrü qeyd edir – "Yaroslavın zamanında".

Nəzərdən keçirdiyimiz parça XVI əsr nüsxəsində çox güman bu cür imiş:

*Рекъ Боянь и ходына Святъславля
пестворецъ старого времени, Ярослава.
Ольгова коганя хоти...*

Sətirarası haşiyyə göstərir ki, nasix köçürdüylə ifadənin mənasını yozmağa və nəyləsə gələcək oxucuya kömək etməyə çalışmış. Güman etmək olar ki, o öz əlavəsini müəllif motivindən fərqləndirmək üçün narın hərflərlə yazmış. Musin-Puşkin bu qeydi başa düşməmiş və əlyazmanı köçürərkən bu əlavəni də əsas mətnə daxil etmiş, beləliklə, məsələni bir az da dolaşdırmışdır.

Bu əngəldən baş çıxarandan sonra biz Pskov rahibinin də, alim grafin da anlamadığı bir mətləbi, yəni müəllif adından söylənən "и ходына Святославля, Ольгова коганя хоти" sözlərinin mənasını anlamağa cəhd göstərə bilərik.

¹ А.С.Орлов. Слово о полку Игореве. М.-Л., 1946, стр. 134.

² Пояснения одного місця в "Слові о полку Игореве". Ювіл. збірн. на пошану акад. М.С.Грушевського, ч. II, Київ, 1928, стр. 187-189.

Kzakla Konçakın söhbətinin nədən getdiyini XII əsr oxucusu yaxşı bilirdi. Məcəzi dialoq Olqoviçlərlə bağlı, hamıya bəlli olan bir faktın özülündə qurulmuşdur: atası knyaz İqor əsirlikdən qaçandan sonra poloveslərin ölində qalmış Vladimir İqoroviç məcburən Konçakın qızı ilə evlənir.

...Beləliklə, Konçak İqorun oğlunu poloves qızıyla evləndirməyi və bununla da İqorun əl-qolunu qohumluq telləriylə bağlamağı təklif edir. Bu halda o qisas almaq və yeni qəsdlər hazırlamaq imkanından məhrum olardı.

Kzak daha sərt ölçü tərəfdarı, daha qətiyyətlidir – Vladimiri öldürmək və bununla da qaçdığına görə İqoru cəzalandırmaq.

Kzak sazişlərə, kişi sözünə inanan Konçakı fikrindən döndərməyə çalışır. Dövr də başqadır, əxlaq da. Nikah ittifaqları artıq öz əvvəlki siyasi əhəmiyyətini itirib, gözəl qızın köməyiylə şahin balasını bəndə salmaqla heç nə qazanmaq olmaz; qızı da itirərək, şahin balasını da; uçub rus diyarına gedərlər, bundan sonra şahinlər “bizim quşları” elə bizim çöllərdə didərlər...

Əgər biz bu qədər mübahisəyə səbəb olmuş “ходына”-nı türk dilindəki “ходын” (xatun, qadın) sözüylə müqayisə etsək, “nikah” mövzusuna davam etmiş olarıq. “Ходын”-ın bir neçə mənası mövcuddur: – 1) qadın, 2) xanım, 3) arvad.

Boyan Svyatoslavin qadınından və Oleq-xaqanın arvadından söhbət açır (Dastanda “хоти” lekseması “arvad” mənasında işlədilmişdir. Müəllif buytur Vsevolodun arvadını belə adlandırır). “Ходына” Dastanın daha bir qapaksıdır. Qədim rus ədəbiyyatının məlum abidələrində ordın forması işlənir: “катынь”. Məsələn, “Zadonşina”da tatarların nitqində: “уже намъ, брате, в земли своей не бывати, а детей своихъ не видети, а катунъ своихъ не трепати” (И-2) – “Qardaşlar, artıq biz öz yurhumuzda ola bilməyəcək, öz uşaqlarımızı görməyəcək, öz xatunlarımızla yata bilməyəcəyik”.

Svyatoslav və Oleqin arvadlarının nəyi müəllifə “xoş gəlib” ki, Vladimir İqoroviçin evlənməsi ilə əlaqədar Dastanda onlardan söz açıb? Və bu Svyatoslavla Oleq kimdirlər?

Məncə, müəllif İqorun atasını (Svyatoslavı) və babasını (Oleqi) nəzərdə tutur. Hər ikisi poloves qızı ilə evlənmişdi: Svyatoslav Aepi xanın, Oleq isə Tuqra xanın qızını almışdı.

Knyaz Oleq, Çerniqovski poloveslər arasında böyük bir hörmət və nüfuza malik idi. XI-XII əsrlərdə yaşamış və bizim tanıdığımız Oleqlərdən heç biri türklərin “xaqan” tituluna layiq görülə bilməzdi.

Əgər bizim fərziyyəmiz doğrudursa, onda yarımçıq qalmış ifadənin mənası belədir: “Boyan dedi: Svyatoslavin xatını da, Oleqin qadını da... Poloves qızları idi”. Lakin indi onların oğlu və nəvəsi İqor üstünə qoşun çəkib. Bir halda ki, o, əvvəlki qan qohumluğunu saya almayıb, öz oğlunun poloves qızıyla evlənməsinə əhəmiyyət verərmidi?..

“Köhnə zamanələrin” nəğməkarı gözənilməz rolda çıxış edir. Artıq XI əsrdə öz nəğməsinə başa vurmuş Boyanın XII əsrə aid hadisə haqda fikir söyləməyi nasixi əsla təəccübləndirmir. Bəs görəsən orijinalda həmin parçada Boyan varmı?

Biz artıq demişik ki, XVI əsr nasixi yazını köçürərkən “къ” birləşməsinin “я” ilə qarışıq salırdı. Lakin həmişə yox, yalnız bir halda – “къ” birləşməsi mənasını bilmədiyi leksemaların tərkibində təsadüf edəndə. Anlaşılmaz “жирня” (qırpaq dilindəki “jirik” – nifaqdan), “троян” (“трокнь” abreviaturasından) terminləri beləcə yaranmışdır.

Axırıncı nümunədəki “boyan” sözü də elə bu yolla peyda ola bilərdi.

Belə bir oxunuş təklif edirəm: “Рекъ бо кьнь: “и ходына Святъславия, Ольгова коганя хоти...” – “Xan dedi: “Svyatoslavin qadını da, Oleq-xaqanın arvadı da...”

Bu, Kzakın metaforik nitqinin müəllif açmasıdır.

Бо – bu növ “çılpaq” məcazlarda istifadə edilən ödətdir.

Кьнь – çox güman, kon (kan, xan) tituluğun yazılış formasıdır.

Beləliklə, “Svyatoslavin qadını da, Oleq-xaqanın arvadı da” sözlərini Boyan deyil, yaqin ki, Kzak söyləyir.

Boyan deyil, Kzak Konçakı inandırmağa çalışır ki, İqorun atası da, babası da poloveslərlə qohum olmuşlar və Olqoviçlərlə daha bir nikah poloveslərə heç bir xeyir gətirməyəcək. Artıq məcazın köməyiylə deyil, açıq şəkildə hazırda baş verən və rus-çöl əlaqələri tarixi üçün çox mühüm olan hadisələrin mahiyyəti şərh edilir.

...Dastanı oxuyarkən, dönə-dönə əmin olurdum ki, müəllif türk dillərindən birini bilir və ləhcələrdən yaxşı baş çıxarırmış. O, surətlərin nitqini stenoqramlaşdırmır, kifayət qədər dəqiq üslublaşdırır. Dastanda “busovramne”lər cingiltili qərbi qırpaq dialektində danışılar, Kzak Orta Asiya türkləri kimi “o”-ları uzadır: “kan” əvəzinə “kon”, “xadın” əvəzinə “xodın”, “kaqan” əvəzinə “koqan” deyir.

Poloves tayfa ittifaqı, məsələn, X-XII əsrlərdəki qazax konfederasiyası kimi təkdilli deyildi. Poloves dilləri hələ ki, öz tayfa

xüsusiyyətlərini itirməmişdi və buna görə Dastandakı türk ünsür-
lərinin dialekt müxtəlifliyi təbiidir.

X-XI əsrlərin “Orda” dili artıq yeknəşək idi. XVI əsrin nasixi
bu dili pis bilməsə də, müəllifin Dastanda işlətdiyi türkiizmlərin bir
qisminin mənasını başa düşməmişdi. Məsələn, “busovramne”lərin
dialektindəki “дебрь ксан” (dəmir tor) və Kzakın nitqindəki
“xodina” sözlərini anlamamışdı.

Müəllif Kzakın nitqini qurarkən, birinci halda knyazın arvadını
türk sözüylə adlandırır, digər hallarda isə üslub əlvanlığı xatirinə bu
sözün rus sinonimini işlədir – “хотн”. O, leksik yeknəşəklikdən
qaçmaq xatirinə tez-tez sinonimlərdən istifadə edir.

Müəllif Kzakın nitqini təsadüfən parodiyalaşdırmır, yamsılamır:
kiyevlilərə “a”ları “o”laşdıran tayfanın 1185-ci il münaqişəsindəki
mövqeyini bilmək vacibdir.

İtilmiş səhifələrdə güman ki, Kzak öz mövqeyini bildiribmiş:
Konçaka rusla əlaqədar daha fəal münasibət sistemini təklif edirmiş.
İqorun darmadağın edilməsindən sonra baş vermiş hadisələr Kzakı
hərbi əxlaq baxımından mənfi bir şəxs kimi səciyyələndirir. Konçak
təklif edir: “Kiyev üzərinə yürüş edək, orada məğlub edilmiş qan
qardaşlarımızın və xaqanımız Bonyakın qisasını alağ” (*İpatev sal-
naməsi*). Konçak 1184-cü il yay hadisəsinə və İqoru onların üzə-
rinə göndərdiyinə görə Svyatoslavdan intiqam almaq istəyir. Bu çağırış
orta əsr cəngavərlik kodeksinə uyğun gəlir. Hələ onu demirik ki,
məhz Konçak döyüş meydanında yaralı İqoru öldürməyə qoymamış,
onu “zamına” götürmüşdür.

“Kzak isə dedi: “Yiyəsiz qalmış yurdlarına basqın edək, arvad-
uşaqlarını əsir alağ, şəhərlərini arxayınca yağmalayağ”.

Yiyəsiz qalmış yurda basqına hazırlaşan mənfur əlaqəgədir
Kzakın diliylə danışan. Əslində isə Kzak, İqorun 1184-cü ildə elədi-
yini eləmək istəyir.

“Beləcə, iki qola ayrıldılar. Konçak Peryaslavlada vardı, şəhəri
mühasirəyə aldı, bütün günü vuruşdular...”

O biri polovcsləri də Kzak dalına salıb apardı, Putivlə yetişdilər
– vilayətləri xaraba qoydular, obaları yandırdılar. Putivlin divar-
larını odladılar...” (*İpatev salnaməsi*).

Mənə belə gəlir ki, “İqor polku dastanı”nın XVI əsrə gəlib çat-
mış nüsxəsi “хотн” sözündə qırılıb, nasix bu sözdən sonra əl sax-
lamalı olub. Həmin yeri yada salağ: “Boyan dedi: “Svyatoslavin
xatını da, Oleqin arvadı da...” Məncə, nasixi çaşıdıran “Boyan dedi”

ifadəsi olmuşdur. “Рекъ” (dedi) felinin ardınca vasitəli nitq gəlmə-
lidir. Lakin nasix müəllif mətnində Boyanın sözlərini tapa bilmir.
Fikirləşir ki, bu nitq itirilmiş səhifələrdə qalmışdır. Bəs görsən,
möhtərəm nəşməkar öz nitqində hansı həqiqətləri bəyan edibmiş?
Yəqin ki, zərbi-məsəl şəklində nəşə ənənəvi bir kəlam söyləyib. Həç
şübhəsiz ki, bu kəlam knyaz İqorun əsirliyi, əsirlikdən qaçması
əhvalatına bir növ yekun vurur və oxucunu əsərin sonluğundakı tən-
tənəli görüşə – İqorun Rus ölkəsinə qayıtması səhnəsinə hazırlayır.
Və nasix knyazsız qalmış xalqın və xalqından ayrı düşmüş knyazın
vəziyyətini təsvir edən münasib bir məsəl seçir:

Çiyinsiz başın halı xarab,
Başsız bədən nəyə görək.

Lakin nasix bununla da qane olmur, özündən konkret bir nəticə
əlavə edir:

Eləcə də İqorsuz Rus torpağı!

Yeni İqorsuz Rus torpağı başsız bədən kimidir.

Dastanın məzmunu göstərir ki, həç müəllifin özü də Boyanı bu
cür “parlağ” nəticəyə gəlməyə məcbur edə bilməmişdi.

Lakin, təəssüf ki, süni şəkildə mətnə daxil edilmiş Boyanın bu
kifiyi verən “müdrikliyi” üzərində bir çox tədqiqatçılar İqora münasib-
ətlərini qurmuşlar. Və öz ümumiləşdirmələrində, məsələn, belə
bir mübaliğəyə gəlib çıxmışlar: “İqor digər knyazlardan kəskin seçi-
lirdi, hələ onu da əlavə edək ki, o öz udelini genişləndirmək vəzifə-
sini qarşıya qoymur, bütün Rus torpağını düşünürdü!”¹

Özü də bunu “yoldan ötən” təsadüfi adam deyil, peşəkar səviy-
yədə İqor mövzusu ilə məşğul olan bir ədəbiyyatşünas deyir. Sual
olunur: A.V.Pozdneyevin bu “qətiyyətli” müddəası nəyə əsaslanır?
Uydurma “Boyan müdrikliyi” nəmi? Axı mötəbər mənbələrdə bu
iddianın xeyrinə birçə fakt belə tapmaq mümkün deyil.

Knyaz İqorun yad edildiyi salnamə materiallarını diqqətlə öyrən-
miş akademik B.A.Rıbakov öz müşahidələri əsasında çox kədrli
bir nəticəyə gəlib çıxmışdır: “İqor Rus torpağının mübarizi deyildi
və əsasən, öz şəxsi mənafeyi naminə fəaliyyət göstərirdi”².

¹ Б.А.Рыбаков. “Слово о полку Игореве” и его современники. М., 1971, стр. 228

² А.В.Позднесев. “Слово о полку Игореве” и летописи. В кн.: “Проблемы истории литературы”, вып. I, М., 1961, стр. 31.

Belə nəticəyə xeyli əvvəl, hələ XVIII əsrdə, tarixçilərin ilk dəfə olaraq, bu Novqorod-Seversk knyazı ilə maraqlandıqları dövrdə gəlmək olardı. O vaxt İqora müəllif münasibətini, Dastanın məzmununu anlamaq, XVI əsr nasixinin əlavələrini müəllif mətnindən ayırmaq qat-qat asan olardı.

AMİN, AMİN, BİR DƏ AMİN!

Beləliklə, biz belə bir fikir yürütdük ki, Dastanın perqament nüsxəsi XVI əsr nasixinə son səhifələrsiz gəlib çatmışdı. Və o, sonluğu öz “başından” yazmalı olmuşdur.

Belə mürəkkəb işin öhdəsindən layiqincə gəlmək üçün onun nə kifayət qədər tarixi biliyi vardı, nə də ədəbi istedadı. Əslində bu keyfiyyətlər ona heç lazım da deyildi. Onun vəzifəsi daha sadə idi – surətini çıxardığı povesti XVI əsr oxucusu üçün anlaşılıq etmək.

Dastanın salamat qalmış son hissəsində İqorun əsirlikdən qaçması təsvir olunmuşdu. “Zorən” müəllifin fikrincə, itirilmiş səhifələrdə bu epizod knyazın vətənə qayıtması və onun xilas olmasından doğan ümumxalq təntənəsi, şənliyi ilə tamamlanmış.

Həmin dövrdə gündə biri yazılan hərbi povestlər, adətən, qəhrəmanların şərəfinə “qaldırılan” gürultulu sağlıqlarla başa çatırdı. Belə gözəl ənənəyə xilaf çıxmaq mı olar?

Mənim fikrimcə, əlavənin fabulası belə bir yolla hasilə gəlmişdi. Üslub cəhətdən sonluq qalan mətndən kəskin seçilən bütöv, müstəqil bir parçadır. Adama elə gəlir ki, bütün sözlər baş hərflə yazılıb. Hardandır son sətirlərdəki bu sevinc, bu təntənə? Olmaya, “zorən” müəllif çətin bir işin öhdəsindən gəlmək üzrə olduğunu duyduğu üçün belə həzz alır? Yoxsa, müstəqil yaradıcılıq imkanındır onun qələminə bu cür emosional yüyrəklik verir? Yalnız bir şey tam aydındır – son sətirlərin qulaqbatırıcı gürultusu poemanın incə, zərif, ahəngdar quruluşunu dağıdır. Bu son sətirlər “Simli orkestr üçün konsert”in finalındakı şeypur qədər mənasız, finişə sonuncu çatmış marafonçu şərəfinə səslənən təntənəli musiqi, yaxud ona verilən çempion mükafatı qədər gülüncdür.

Müəllifin özü İqorun xeyrinə belə bir nəticəyə gələ bilməzdi. Çünki kim olmasa da, o, İqorun əsil dəyərini yaxşı bilirdi.

Nasix isə əmindir ki, qədim dövrlərdə ədəbi əsərlər yalnız və yalnız Rusun ən görkəmli xadimlərinə həsr edilirmiş. Onun düşüncə yönünü asanca izləmək olur – əsaslı səbəb varmış ki, kiyevli yazıçı məhz İqorun həyatına müraciət etmişdir. Və görünür bu səbəb itirilmiş sonuncu səhifələrdə əks olunubmuş. Ola bilsin, İqor axırda Böyük Kiyev knyazı olur və kafirlər üzərindəki qələbələri ilə öz adını şöhrətləndirir. Əldə olan mətn yalnız bir parçadır, Rus torpağının havadarı haqda olan əsil povestə girişdir. Əsirlikdən qaçandan sonra İqor, yəqin ki, yeni bir qoşun yığıb, kafirləri darmadağın edib, dedələrinə od vurub. Məsələnin məntiqi belədir, yoxsa hansısa bir knyazın uğursuz yürüşünü təsvir etmək xatirinə qələmə qurşanmağa dəyərdimi?! – XVI əsrin nasixi düşünür.

Beləcə düşünə-düşünə də hamılıqla İqordan Rus torpağının havadarı düzoldirlər.

Sonrakı mətn də “havadar” mövzusunı inkişaf etdirir:

Göydə günəş nur saçır,
knyaz İqor Rus torpağındadır.
Dunayın sahilində rus qızları oxuyur,
səsləri, sadaları dənizlərdən adlayıb.
Kiyevdə qərar tapır.
İqor Boriçev yoxluğuyla
müqəddəs Piroqoşa kilsəsinə qalxmaqdadır...

İndiyə qədər tədqiqatçılar anlamağa çalışırlar ki, İqor salnamə məlumatlarının ziddinə olaraq, əsirlikdən qaçdıqdan sonra Novqorod-Severskə deyil, Kiyevə yollanır. Lakin nəzərə alsaq ki, Dastanda onun Kiyev “qeydiyyatı” barədə konkret bir söz deyilməyib, müstəqil yaradıcılığa bu qədər həvəs göstərən biçərə nasix knyaz İqorun dəqiq ünvanını, yerini-yurdunu necə müəyyən etsin? Əlbəttə ki, öz “qüdrətli” məntiqini işə salmalıdır. Və nasix başlayır “məntiqə” düşünməyə: Svyatoslav Kiyevski İqoru və Vsevolodu “о моряновчя”, yəni “oğlum” adlandırır (XVI əsrdə artıq sıradan çıxmış “сынновец” termini heç də “oğul” deyil, “qardaşoğlu, əmioğlu” deməkdir. Lakin nasix bunu bilmir). İqorun atasının adı nədir? Svyatoslav! İqor Svyatoslaviç. Elə bu faktdan asanca müəyyən etmək olar ki, “gənc” İqor Böyük Kiyev knyazı ilə hansı qohumluq əlaqəsindədir və onun atası evi haradadır. Əlbəttə ki, Kiyevdə. Nasix

beləcə düşünüb rahat köks ötürür. Şükür sənə, ilahi, bu məsələ də həll olundu, qəhrəmanın dəqiq yaşayış yeri tapıldı. İndi, sizcə, əsirlikdən qaçan igid oğul öz mübarək qədəmlərini hara yönəltməlidir? Əlbəttə, atası evinə, – yəqin ki, dostumuz nasix bu cür düşünürmüş. Onun İqor haqqında olan digər mənbələrdən xəbəri yox idi və o yalnız Dastandan əxz etdiyi məlumatlara əsaslanırdı. Öz fərziyyəsinə salnamə ədəbiyyatının təhlili vasitəsilə yoxlamağı isə lazım bilmirdi: onun Dastana münasibəti bizimki kimi deyildi. O, tədqiqat aparmırdı, oxunaqlı olsa kifayətdir. Lakin İqoru Kiyevə – “dədə evinə” yönəltməklə o, maraqlı bir səhvə yol verir. Boriçev yoxuşu ilə *Böyük Çöldən deyil, Rusun dərinliklərindən gələn yol keçir*.

Əsirlikdən yayaq qaçan İqor, Boriçev yoxuşuna qədəm basmaq üçün Kiyevi dövrələmə keçib gəlməliydi.

“Страны раду, граду весели” (“Kəndlər şaddır, şəhərlər şən”). Açıq saitli guruldayan alliterasiya – ra-ra-ra, qalibane yürüş avazı, leksik mənə ilə musiqinin daxili mənasının bir-birinə tam uyğun gəlməsi oxucuda bayram ovqatı yaradır. Əla üslublaşdırma.

...Qəhrəman zəfər çalanda, yaxud ölüməül təhlükədən xilas olanda toy-büsat qurulur, xalq öz sevincini izhar edir – bu, salnamə povestlərinin ənənəvi detallıdır. İpatev salnaməsində deyilir: “Bu qurtuluşu Allah-təala cümə günü, axşamüstü yaratdı. Pay-piyada 11 günə Donetsk şəhərinə yetişdi, oradan da öz Novqoroduna getdi, hamı onun gəlişinə *sevindi*. Novqoroddan qardaşı Yaroslavin yanına, Çerniqova getdi, kömək istədi. Yaroslav onun gəlişinə *sevindi*, kömək edəcəyinə vəd verdi... İqor oradan da Kiyevə, böyük knyaz Svyatoslava pənah apardı, Svyatoslav da onun gəlişinə *sevindi*, qudası Rürik də”.

İpatev salnaməsi bu sözlərlə bitir.

Qeyd edək ki, salnamədə heç bir ibadətdən danışılmır: İqor öz zəruri ehtiyacları ilə məşğuldur.

Salnamə məlumatının faktik tərəfi heç bir şübhə doğurmur. Onun marşrutu məntiqə əsaslanıb: Çöl – Donetsk – Novqorod – Çerniqov – Kiyev.

Ciddi tarixçi salnaməçini yalnız bir şeydə təqsirləndirə bilər – xristian rəhmədilliyində. Salnaməçi-rahib hadisələrin arxasında müəllifin gördüyü ideya mənasını görə bilmir. O, İqoru Pereyaslavl knyazlığında Kayala görə xristiansayağı məzəmmət edir. İqorun poloveslər üzərinə namərd basqını isə onda elə bir təəssüf oyatmır.

Təsadüfi deyil ki, İqor Kayala sahilindəki acı monoloqunda məhz xristianlara necə zülm etdiyini xatırlayır, bir növ vicdan əzabı çəkir. Budur, indi Allah onu cəzalandırıb. Salnaməçinin fikrincə, poloveslər İqorun əvvəlki günahlarına görə Allah tərəfindən göndərilmiş belə və fəlakətdir.

Lakin günahkar əvvəl-axır öz suçundan təmizlənir və Allah tərəfindən əfv edilir, evə aydan arı, – sudan duru, şəfa tapmış qayıdır.

Və Novqorod əhli onun gəlişinə yaman sevinir, yəqin ona sevinir ki, İqor özü aradan çıxıb, onların isə minlərlə oğlu, qardaşı və atası yad torpaqda qalıb, qırılanı qırılıb, sağ qalanı əsir düşüb. İqorun qardaşı oğlu, çerniqovlu Yaroslav da bərk sevinir, yəqin ona sevinir ki, voyevodası Olestin Oleksiç öldürülüb, bütün polku qırılıb.

Svyatoslav Vsevolodiç və onun qudası Rürik də sevinirlər. Necə də sevinməsinlər. İqorun təqsiri üzündən onlar Pereyaslavl yaxınlığında yenə Konçakla qarşılaşmış və poloveslərin öldürdükləri və əsir aldıkları rusları saymalı olmuşdular, doğrudan da “sevinməli” hadisədir. Hələ onu demirik ki, İqorun tamahkarlığı onların bütün planlarını alt-üst etmişdir.

Svyatoslav tacirlərdən eşidəndə ki, İqor darmadağın edilib və əsir alınıb, guya deyibmiş: “İqorun əlindən yanıqlı olsam da, indi ona – qardaşıma yazığım gəlir”.

Svyatoslav rüsvay olmuş, miskin knyazla qarşılaşanda ona rəhmi gələr, onun xilasına sevinə də bilərdi. Lakin bu, güclünün zəifə olan rəhmidir. Elədir! Bəxtiqara İqora yalnız rəhm etmək olar. Doğrudan da yazıqdır, axı bu onun böyük knyaz olmaq uğrunda son cəhdi idi və bir də belə fürsət ələ düşməyəcəkdi. Lakin salnaməçi İqora nə qədər rəhmədilliklə yanaşsa da, vicdanı ona yol vermir ki, İqorun qayıtmasını ruslar üçün böyük şadlığa çevirsin. Əbəs deyil ki, “Rus torpağının havadarı” qapı-qapı düşüb kömək dilənir.

Salnamədə təsvir edilmiş sevinc hissi ümumxalq duyğusu deyil, *şəxsi qohumluq hissəsidir*. “Kəndlər şaddır, şəhərlər şən” ifadəsini bütün bu hadisəylə tanış olmayan adam işlədə bilərdi.

Lavrenti salnaməsində isə şadlıqdan əsər-əlamət yoxdur. O belə bir quru və işgüzar məlumatla bitir: “İqor poloveslərin əlindən beləcə qurtuldu. Allah mömini darda qoymasın, nəzərlərini ondan iraq salmasın, qulaqlarını onun dualarına açıq qoysun”.

Haşiyyə: Ümumiləşdirilmiş, ümumxristian sevinci artıq XVI əsr kitabçısına tanış idi. Üç yüz illik əsarətdən xilas olmuş Rus ölkəsi bu ali hissi duymuşdu. Və xalq sevincinin ədəbiyyatda ifadəsi elə adi hal almışdı ki, məğlubiyyətdən bəhs edən poemanı köçürən nasix əsəri daha çox qələbə xəbərlərinə yaraşan təmtəraqlı ibarələrlə qurtarmaq qərarına gəlmişdir.

Dastan XI əsrin knyazlarına – qoca Yaroslav, igid Mstislav, ümumiyyətlə Rusu yumruq halına salan, birləşdirən bütün knyazların şəninə alqışla başlayır. Müəllif öz torpağına fəlakət gətirən, nifaq salan keçmiş dövrlərin və bu günün bəzi knyazlarını onlara qarşı qoyur.

Həmin knyazların ünvanına alqış yox, qarğış söyləyir. Müəllif Vladimir Monomaxı bu çekişmələrə bais hesab edir. O, qoca Vladimirdən bugünkü İqora xətt çəkir.

Tədqiqatçılar bu qonşuluqda müxalifət görmüşlər. Nasix isə hətta zənn etmişdir ki, Boyan qədim knyazları təriflədiyi kimi, müəllif də bugünküləri vəsf etmək istəyir. O bu başlanğıcdan dairəvi kompozisiya üçün behanə kimi istifadə edir və əsər daha çox formullara oxşayan gurultulu alqışların sədaları altında başa çatır:

Ahıl knyazlara nəgmə demişik, indi də
cavanlara nəgmə deyək – eşq olsun İqor
Vsevolodiçə, adı ballı Vsevoloda!
Yaşasın kafir alayları ilə xristianlar uğrunda
döyüşən knyazlar və drujina!

***

Boyanın qoca Yaroslav, igid Mstislav və gənc Roman Mstislaviçi vəsf etməyinin səbəbi bizə aydındır. Lakin anlamaq olmur ki, “cavanların” şəninə niyə alqış deyilməlidir? Hansı hünərlərinə görə? Açıq-aşkar yerinə düşməyən sağlıqdır.

...İlk dəfə olaraq, məndə “xristian” sözü peyda olur. Şübhəsiz ki, bu, XV-XVI əsrlərdə edilmiş əlavədir. Dastanın dövründə başqa forma – “крестьяне” işlədilir.

Və nəhayət, finalın son *akkordu*: “Eşq olsun knyazlara və drujinaya! Amin!”

Qərribə işıq şöləsi yazıçı-nasixin yüzillərlə zülmətdə gizlənmiş həqiqi simasını bir anlıq aşkar edir.

Bu misralar onun knyaz şöhrəti ideyasına olan əsil münasibətini göstərir (biz artıq bilirik ki, onun bir hərbi tədbiri faciə ilə qurtarıb).

Nasixin yaşadığı dövrdə də knyaz çekişmələrində minlərlə insan həlak olurdu. O uzun illərdir ki, nüsxələrin surətini çıxarır və köçürdüyü əsərlərdən bilir ki, knyazlar bu şöhrəti minlərlə kəndlinin qanı və həyatı bahasına əldə edirlər. Və o, pəncələri ucunda qalxıb üzünü görmədiyi İqor və Vsevolodun şəninə nə qədər “Eşq olsun! Var olsun!” bağırırsa da, indicə köçürdüyü, İqorun qana bələnmiş drujinasının faciəli aqibətini təsvir edən sətirləri unuda bilməzdi.

...At dirnaqları altında qara torpaq sümüklə ekilibdir; qanla suvarılıbdir...

...Orada çatışmayan təkə qanlı şərab idi: orada qoçaq ruslar ziyafəti başa vurdular: qudaları içirdib, özləri isə Rus torpağı uğrunda başlarından keçdilər...

...Lakin İqorun cəsur alayı bir də dirilməz...

Amin!

Hər bir dua, hər bir dini mətn, həmçinin qəhrəmanlıq dastanları “amin!” sədası ilə başa çatırdı, xalq anlamında; bitdi, başa çatdı¹.

...Musin-Puşkin Dastanının son ifadəsini belə bölmüşdür: “Княземъ слава а дружине! Аминъ”. Və tərcümə etmişdi: “Князьям слава и дружине! Коней!” (“Eşq olsun knyazlara və drujinaya! Son!”). Sonrakı tərcüməçilər bu bölgü və tərcüməyə əsaslanmışlar.

Musin-Puşkin öz nəşrinə yazdığı ön sözdə qeyd edir: “Bir para yerlər hələ də aydınlaşdırılmamış qalıb. Bütün xoşniyyət oxuculardan xahiş edirəm ki, rus söz sənətinin bu qədim parçasını izah etmək üçün öz qeydlərini mənə göndərsinlər”.

Xoşniyyət oxucular indi də etiraf edirlər ki, burada “a” ziddiyyət bağlayıcısı “и” tabesizlik bağlayıcısı mənasında işlədilmişdir.

Dastanda bu iki bağlayıcı aydınca fərqləndirilir.

“...А Игорьъ Князь поскочи горностасемъ къ тростию и белымъ гоголемъ на воду. Въврѣжеса на бръзь комонь скочи съ него босымъ вѣткомъ и потече къ лугу Донца и полете соколомъ подъ мылами, избивая гуси и лебеди завтраку и обеду и ужине...”².

¹ Qədim yəhudi sözüdür, mənası: həqiqən, həqiqətdir – inanın!

² Tərcüməsi: “Knyaz İqor isə sincab tək özünü saldı qamışığa və ağ güləyən-quşu tək suya. Sıçrayıb mindi ata və boz qurd kimi atdan endi. Donetsk çayının döngəsinə sarı qaçdı və şahin olub buludlara milləndi, səhər yeməyi, nahar və şam yeməyi üçün qazdan, durnadan qırdı”.

Dastanda bir dəfə də olsun “и” bağlayıcısı “a” yerinə işlənməyib. Buna heç ehtiyac da yoxdur, hər iki bağlayıcı bərabər hüquqlu üzv kimi iştirak edir.

Dastanda “и” bağlayıcısı 88, “a” bağlayıcısı isə 55 dəfə işlədilib.

N.M.Dilevski bu qərribə fakt barədə tam ciddiyyətlə yazır: “Bir təsadüfə “a” bağlayıcısı birləşdirici mənada işlədilir: “Княземъ слава а дружине”¹”.

Onun ağlasığmayan, izah edilməz səhvin mümkünlüyünü etiraf etməsi kifayətdir ki, məqaləsinin adının düzgünlüyünə və deməli, elmi dəyərinə şübhəylə yanaşasan. O, “a”-nın bu şübhəli “tənha-lığı”-nı izah etməyə, yaxud qədim rus yazısı tarixində oxşar nümunə axtarib tapmağa cəhd belə göstərmir. Sadəcə olaraq, mövcudluğunu təsdiq edir.

Burada başqa şey qərribədir. Sual olunur: nə üçün bu məşhur tənha “a”-nı necə varsa eləcə, yəni ziddiyyət bağlayıcısı mənasında qəbul etmək istəmirlər? Çünki sərf eləmir. O vaxt belə bir ifadə alınır: “Князьям – слава, а дружине – аминь!” – “Knyazlara – şöhrət, drujinaya – rəhmət (ölmək mənasında)!”

Belə bir şey müdrik alimlərin beyninə batmaz. Buna qətiyyətlə yol vermək olmaz! Slavyan ədəbiyyatının iftixarını, şah əsərini belə bir küfrlə qurtarmaq?! Əsla! Yaxşısı budur, qoy bu lənətə gəlmiş “a” “и”-yə çevrilsin. İzahını sonra taparıq.

AMİN!

...Femidanın gözlərini bağlayırdılar ki, onun baxışları saysız-hesabsız həqiqətlərin seyrinə yayınmasın. Çünki haqq, həqiqət – birdir, o sənin qəlbindədir. Düzgün qərar yalnız o sənə göstərə bilər. Bu həqiqəti qəti inam adlandırırlar. Yaxud daha dəqiq desək, qabaqcadan beynə yeridilmiş inam.

Dahi əsər ciddi və ardıcıl olmalıdır. Hər cür sapınmadan, məzə-zarafatdan uzaq. Burada isə pis zarafata oxşayan ədəylə dünya poeziyasının ən dahiyanə misralarından birini məhv edirlər.

Heç vaxt ədəbi şöhrət arzusunda olmayan, sırası rahibin qələmi altından təsadüfən çıxan bu misra (“knyazlara – şöhrət, drujinaya – rəhmət”) slavyan qızıl sözünün dəmir tacında tənha bir almazdır.

¹ Н.М.Дылевский. Лексические и грамматические свидетельства подлинности “Слово о полку Игореве”. В кн.: “Слово о полку Игореве” – памятник XII века. М.-Л., 1961, стр. 241.

Yüz illər, min illərdir ki, zalım əsgərlər “boz qurdlar tək çöllərdə vurnuxur, özlərinə şərəf, knyazlara şöhrət gəzirlər...”

“Zadonşina” müəllifinin əlində “İqor polku dastanı”nın tam nüsxəsi var idi. Ümid etmək olar ki, “Zadonşina”nın sonluğu əsasında “İqor polku dastanı”nın həqiqətdə necə bitdiyini öyrənmək olar. “Zadonşina” şərq slavyanları və onların müttəfiqləri – litvalıların birləşmiş qüvvələrinin Mamay xan üzərindəki qələbəsidən danışır. Bu qələbə rusda özünə böyük inam *yaratdı*: o ilk dəfə hiss elədi ki, tatar gücünü üstələyə bilər.

Bax, indi həqiqətən də xristianlar uğrunda “kafir alayları ilə vuruşmuş” Dmitri Donskoy və onun silahdaşlarına alqış söylənsəydi, bəlkə də yerinə düşərdi.

Böyük knyaz Dmitri Donskoy Rus torpağının havadarı, rus səmasının günəşi adlanmaq haqqını qazanıb və layıqdır ki, şəninə nəğmələr qoşsunlar, qəhrəmanlığını vəsf etsinlər. Hər halda, fərəhli nəğmə tək səslənən “kəndlər şaddır, şəhərlər şən” ifadəsi həqiqətən “İqor polku dastanı”nda olsaydı, “Zadonşina” müəllifi mütləq ondan istifadə edərdi.

Doğrudan da, Dastanın sonluğu “Zadonşina”-ya daha çox yaraşır. Ən kiçik detallarda da “İqor polku dastanı”nın poetikasını təqlid edən Sofoni, əlinə belə fürsət düşsəydi, öz əsərini daha layiq, təntənəli bir sonluqla başa vurmuş olardı. Lakin Sofoni bu imkan-dan məhrum idi, yəqin ona görə ki, onun əlində olan nüsxənin son sətirləri kədərli məzmun daşıyırdı. İqorun yeganə dinləyicisi ona əsirlikdən qaçmağa kömək etmiş poloves Ovlur idi. Onların yolu döyüş meydanının yanından keçirdi və acı xatirələr, peşmançılıq knyazı ürək sözlərini deməyə məcbur etmişdi. Dastan da, yəqin ki, elə bu sözlərin xatirinə yazılmışdı.

Poemanın ən gözəl misralarının təsir gücü elə böyükdür ki, “Zadonşina”nın müəllifi bu misraları öz əsərinə uyğunlaşdırıb köçürməklə, “Zadonşina”nın bedii cəhətdən ən güclü hissəsini yaratmışdır. Çünki bu parçada dramatik həqiqətin işığı yaşayır.

Qərribədir – *rus xalqının böyük qələbəsi haqqında povest təntənə və alqışlarla deyil, kədərli bir sonluqla bitir.*

Dmitri Donskoyun döyüşdən sonrakı monoloqu:

“Və böyük knyaz Dmitri İvanoviç dedi:

– Qardaşlar və boyarlar, gənc knyazlar! Qardaşlar, siz Donla Dnepr arasında Kulikov çölündə, Nepryadve çayında Rus torpağı

və xristian dini uğrunda canınızdan, başınızdan keçdiniz. Keçin günahımdan, qardaşlar, xeyir-dua verin mənə... bu günümə və sabahıma.

Gedək qardaşım, knyaz Vladimir Andreyeviç, varaq öz doğma torpağımıza, mülkümüə yiyə duraq, onu namusla idarə eləyək. Qardaş, biz şərəfimizi qoruduq, adımızı yüksəklərə qaldırdıq. Allahımıza eşq olsun!”

Vətən xilaskarının bu sözlərində nə qədər ləyaqət və təmkin var. O, Vətənə məhəbbəti, təmənnəsiz xidməti barədə car çəkmir, bu məhəbbəti yalnız duymaq olar. Onu da duymaq olar ki, bu döyüş taxt-tac uğrunda, hakimi-mütləq olmaq uğrunda deyildi...

Mənə belə gəlir ki, İqorun tövbə-monoloqunda da əvvəllər Boyanın cyhamlarında sezilən həqiqətlər söylənilmişdi. Və orada yəqin ki, bu sözlər də var idi: “Keçin günahımdan, qardaşlar...”

QƏRƏZLİ ŞAHİD İFADƏLƏRİ

(Əlavələr, tarixi məlumatlar)

Burada Furili Herodot eşidib öyrəndiklərini təsvir edib ki, Zaman insan əməllərini yaddaşlardan silə bilməsin, eləcə də həm ellinlərin, həm də barbarların göstərdikləri böyük və möcüzəli şücaətlər öz şöhrətini itirməsin.

Herodot

NİKAH

626-cı ildə Bizans xəzərlərlə ərəblərə qarşı ittifaq bağlayır. Bu və sonrakı əsrlərdə (XII əsrə qədər) Bizansın siyasi həyatı köçəri türklərsiz təsəvvür edilə bilməz.

VII-VIII əsrlərdə xəzərlərlə əlaqə genişlənir və möhkəmlənir. Bizans müəyyən mənada, güclü Xəzər dövlətindən asılı vəziyyətə düşür; Xəzər möhkəm bir qalxan kimi Bizansı ərəb təcavüzündən qoruyur.

Bizans imperatorları Xəzər hökmdarlarının qızları ilə nikah bağlayır.

II Yustinian Xəzər xaqanının qızı ilə evlənir, təzəgəlin xristianlığı qəbul edib Teodora adını alır.

II Tiberi də xaqan qızı ilə evlənib, 708-ci ildə Xəzər məmləkətindən Konstantinopola Xəzər qoşunu ilə birgə qayıdır. V Konstantinin (741-775) arvadı da xaqan qızı idi, xristian adı İrina idi. Onun oğlu, imperator IV Lev tarixdə “Xəzər” adı ilə şöhrət qazanmışdı.

IX əsrdə Bizans imperatorları saray yanında xəzər qvardiyası təşkil edirlər. Bir çox xəzər əsgərləri döyüşlərdə fərqlənərək, imperator ordusunda və inzibati işlərdə yüksək rütbələrə çatmışdılar. Məsələn, kırımlı Vardanos Turkos Anadoluya strateq təyin edilmişdi. Görünür, imperatorların arvadları da Bizansda hərbi xidmətdə olan ellilərinin yüksəlişi üçün əllərindən gələni əsirgəmədilər.

...Türklərdə sülalə nikahının qədim ənənəsi var. Çin imperiyasının vassalı, uysun hökmdarı imperatorun qızını almışdı (III əsr).

O vaxtlar türk hökmdarları nadir hallarda belə şərəfə layiq görülürdülər. 630-cu ildə, böyük hakimiyyətə can atan Sibi xan Çin imperatorunun qızına elçi düşür. İmperator bu xahişi rədd edib deyir: "Tyuk (türk – O.S.) evi indi qalmaqdadır, kimin xaqan olacağı hələ həll edilməyib. Belə bir vəziyyətdə evlənmək barədə düşünməyə dəyərmisən? Qoy hərə öz aymakını idarə eləsin və bir-birinə hücum çəkməsin" (A.Biçurin). Bu cavabdan bilmək olur ki, imperator Sibi xanın yüksəlməsini, "nadinc" qonşuların bir güclü əl altında birləşməsini istəmir. Sibi xan onun qızı ilə evlənsəydi, imperator istər-istəməz ona kömək etməyə məcbur olacaqdı.

Həmin dövrdə Orta Asiyada türk xanları güclü tərəf hesab edilirdi. Buna görə soğdi hökmdarları türk şahzadə qızları ilə evləndirilirdi.

518-ci ildə xaqan hun-şah Orta Asiya hökmdarlarını özünə tabe edir. Onları diz çökdürdükdən sonra qızını bu başçılardan ən güclüsünə – Səmərqənd hökmdarına verir. Bu hadisədən bir qədər əvvəl isə xaqan Daton (575-ci ildən 603-cü ilə qədər hökmranlıq etmişdir) bu üsulla soğdi hökmdarı Taycenı "əhliləşdirir".

Diplomatik nikahın bu üsulunda (güclünün qızı vassalaərə verilir) mədəşahlıq ideologiyası, daha doğrusu, onun qalıqları öz əksini *tapmışdır*: ailənin başçısı qadın idi, övladları da ana nəslinə mənsub olurdu. "Oğul – ananın uşağıdır" türk məsəli də həmin fikri təsdiqləyir. Türk xatunun oğlu hansı ölkəyə, hansı xalqa rəhbərlik etməyindən asılı olmayaraq, ana nəslinə, ananın mənsub olduğu xalqa sədəqəti ilə seçilir, ana soyunun mənafeyini qoruyurdu. Buna görə sülalə nikahları uzaq məqsədlər güdən siyasi akt idi.

• Türk cəmiyyətində qadının geniş hüquqları vardı. O, tayfanın və dövlətin idarə olunmasında fəal iştirak edirdi.

...Ərəblərlə birgə Orta Asiyaya gəlmiş İslam sülalə nikahının ahəngini pozdu. İslam, qadını kölə səviyyəsinə endirir. Hökmdarın arvadı – hərəmxanadakı cariyələrdən biridir, onun heç bir hüquq və səlahiyyəti yoxdur. Müsəlman hökmdarları öz qızlarını kafirlərəərə vermirdilər. Lakin başqa dindən olan qadınları həvəslə öz hərəmxanalarına daxil edir, buna heç bir siyasi əhəmiyyət və mənə vermirdilər. Qadın – qalibin qənimətidir. Məğlub olanın verdiyi xərəkdir.

Müsəlman türklər yeni ideologiyayı qəbul edir, lakin köhnədən də bərbütün imtina etmirlər, bunları bir-birinə uyğunlaşdırmağa çalışırlar. Müsəlman xanları zəif düşmənlərinin qızlarıyla evlənərək, üzərlərinə siyasi öhdəlik götürürdülər.

XIV əsrdə Trapezund (Bizansın Kiçik Asiyadakı ərazisi) özünün son böhranını keçirirdi. Bir vaxtlar hamıya meydan oxuyan bir məmləkət can üstəydi. İndi Trapezund yalnız bir şeylə – gözəlliyi bütün Şərqdə dillər əzbəri olmuş qızları, qadınları ilə öyünə bilirdi. Və Trapezund öz məşhur gözəllərini fidyə verməklə, fərz olunan "zorakı"lardan canını qurtarmağa çalışır.

Trapezundun ən təhlükəli qonşusu – Ağqoyunlular dövlətinin hökmdarı Türkəli bəy 1351-ci ildə gənc imperator III Aleksey Komninin bacısı Mariya ilə evlənir. O biri bacını 1358-ci ildə Həlbın vilayətinin əmiri Hacı Ömər alır. III Aleksey daha sonra bir qızını Hacı Ömərın oğlu Süleyman bəyə, digərini Ərzurum əmiri Ərsinə, üçüncü qızı Yevdokiyanı Limniya əmiri Tacəddinə, dördüncüsünü isə Türkəlinin nəvəsi Qara-Yoluğaərə verir... bu fidiyələrin hesabına ömrünü mümkün qədər uzatmağa çalışır Trapezund.

...Lakin islam dinini qəbul etməmiş türklər hələ də qədim sülələ nikahı ənənəsinə ("güclünün qızı zəifəərə verilir") riayət edirdilər.

1124-cü ildə taxt-tacı əldən getmiş (Gürcüstanı ərəblər və səlcuqlar işğal etmişdilər) gürcü çarı IV David qıpçaq xanı Artıkın qızına elçi düşür. Rus salnamələrində Artık xan – Otrok, Otrak, gürcü salnamələrində isə Atraxa adlanır. Şair Maykov bu adlı-sanlı qıpçaq xanından bəhs edən salnamə əfsanəsi əsasında özünün məşhur "Yemşən" balladasını yazmışdır. Artık xanın qızının əsil adı bizə məlum deyil, gürcü salnaməçisi isə onu Qurandoxta adlandırır. Çox güman bu, farsların türk şahzadə qızlarına verdiyi ənənəvi addır – Turandoxtər – "Turanlı qızı", yaxud "Turan qızı". XII əsrdə Gürcüstanı və Ermənistanı xilas etmiş qız Konçakın doğma bacısı idi. İndi demək çətindir ki, Artık xanı nə məcbur etmişdi qızını səltənəti əldən getmiş çaraərə versin. Yazıçı K.Qamsaxurdiya "Qurucu David" romanında iddia edir ki, guya Artık xan Davidin qızılına tamahsılanıb, bir növ onun əlatısına çevrilmişdir. Ancaq inanmıram ki, istehza kimi səslənən çarlıq titulundan başqa Davidin nəyisə olaydı. Vətənin də ki yalnız adı qalmışdı, ayaqlar altında tapdalanırdı...

Keyr, tamah hissi deyildi Artık xanı 45 minlik qıpçaq ordusu ilə ərəb-səlcuq birliyinin 300 minlik qoşununun qarşısına çıxardan! Bərc hissiydi, kişi sözüydü!

Bu döyüş 1125-ci ildə, Tbilisi yaxınlığındakı Didqori çölündə baş vermişdir.

KÖÇƏRİLƏR VƏ RUS. TORKİNLƏR, TORKLAR

Xristian Rusunun köçərilərlə münasibəti sxemi bir sıra cəhətlərlə Bizans variantını xatırladır: aqlütinativ əlaqə (hərbi ittifaqlar; ayrı-ayrı hökmdarlar yanında türk alayları; rus şəhərlərində türk icmaları). Fərqi: Rus udel knyazlıqlarına parçalanıb, Bizans – vahiddir. Buna görə, ayrı-ayrı rus knyazlıqları türklərdən bir növ vassal asılılığında idilər. Knyaz nikahları da bunu sübut edir. Udel knyazları türk şahzadə qızları ilə evlənir və köçəri türk hökmdarlarının köməyinə arxalanaraq Rusiyadakı ərazilərini genişləndirirdilər. Bu nikahlar uzunmüddətli hərbi ittifaq üçün ən etibarlı zəmanət idi. Öz qızınıərə vermiş nəsil, tayfa knyaza öz qohumu kimi baxır, onun ərazisinə hücum etmirdi, əksinə, lazım gələndə onun dadına çatırdı. Rus “kürekən” də öz növbəsində “hörmətə hörmətlə” cavab verməyə borclu idi. Torkinlər, yəni arvadın qohumları türklərdə xüsusi imtiyazlara və hüquqlara malik idi. Onlar ərin qohumlarından yaxın sayılırdı. Bu ənənə yaxın dövrlərə qədər yaşamaqda idi. Qrodekovun yazdığına görə, qazaxlar bir nəsil halında köç edirdilər, başqa nəsil və tayfalardan yalnız arvadın qohumlarını, yəni torkinləri, bir də muzdlı işləyən yoxsulları öz aullarına buraxırdılar.

Arvadın mənsub olduğu xalqı türklər “torkin” adlandırırdılar. Bu söz rus dili qrammatikasının təkamülü nəticəsində “торки” şəklini almışdır. Özünü “uzı” adlandıran köçəri tayfanı salnaməçilər belə adlandırırdılar.

İlk dəfə “torki” adına “Keçmiş zamanların povesti”ndə rast gəlirik. 985-ci il hadisələrindən bəhs edilən bölmədə göstərilir ki, həmin ildə Vladimir Svyatoslaviç öz əmisi Dobrinya ilə Volqa bulqarlarına basqın etmişdi. “А торки берегомъ приведе на конихъ” (“Torklar isə sahillə at belində gəldilər”). Lakin rus knyazları və “torkların” ilk dəfə olaraq əməliyyatda birgə iştirak etdikləri barədə heç nə deyilmir.

Sonra salnaməçilər torkların peçeneq, daha sonra isə qıpçaq həmlələrinin qarşısını almaqda rus knyazlarına kömək etdiklərindən danışır.

XII əsr salnaməsində bir hadisəylə bağlı olaraq, tork knyazı Kuntuvd¹ yad edilir. Svyatoslav Vsevolodiç (knyaz İqorun əmisi oğlu)

¹ Kuntuvdı – Gündoğdunun təhrifidir. Poloves xanı – Kunaçiq, əslində Günaçiq.

yalan danos əsasında Gündoğdunu həbs edir. Gündoğdu igid və Rusa sadıq adam olduğuna görə, o biri rus knyazları onu müdafiə edirlər. Türk qohumları da köməyə gəlir və Gündoğdunu incitdiklərinə görə, Kiyev knyazlığına həmlə edirlər. Gündoğdu Rürikin tərəfinə keçir... Rürik Ros çayı sahilindəki Dveren şəhərini ona verir.

Köçərilərin Kiyev dövləti ərazisində əsaslı məskən saldıqlarını sübut edən xeyli fakt var. Toponimika da bundan xəbər verir: Torçinovo şəhəri, Torsk kəndi (Xarkov vilayətində), Torç, Torçin məşəsi, Torçanka çayı, Torçitsa kəndi, Torça çayı, Torçitsk təpəsi (Kiyev vilayəti), Torçin şəhəri, Torçits kəndi, Torkov şəhəri (Podol-yada) və s.

Porosyedəki Torçesk şəhər udel dövrü knyazlarının hərbi çəkişmələri tarixində tork məskənlərinin mərkəzi rolunu oynayır. Torklar təkcə onların adını qoruyub saxlamış şəhərlərdə yaşamır, cənub rus şəhərləri və qəsəbələrinin qarışıq əhalisinin əsaslı bir hissəsini təşkil edirdilər.

DİLDƏ NİKAH ŞƏHADƏTLƏRİ

Maraqlıdır ki, XI-XII əsrdən bəhs edən salnamələrdə rus knyazları ilə tork qızlarının nikahları barədə bir söz deyilmir. Torklar artıq bir növ “özünü küleşmişdilər”. Ancaq bəlkə də bu sükutun başqa səbəbi vardı – knyaz qızları vassallara ərə gedirdilər. Lakin, çox təəssüf ki, salnaməçilər tabelikdə olan tork başçılarının nikahına əhəmiyyət vermirdilər.

XII əsr knyaz saraylarında poloves gözəllərinin peyda olması isə xüsusi qeyd edilir. Peçeneqlərin məğlubiyyətindən sonra cənub Rus çöllərində ağalığ edən qıpçaq tayfalarının başçıları ilə ruslar həvəslə sazişə girirdilər.

Məhz XII əsrə aid tarixi mənbələrdə ruslarla qıpçaqlar arasındakı sülalə nikahları haqda zəngin məlumat var.

Mübaligəsiz demək olar ki, Kiyev Rusunda ən nüfuzlu knyaz nəsilələrinin az qala hamısı qıpçaqlarla qan qohumu idilər. “Söz”ün qəhrəmanları Olqoviçlərin nəsil şəcərəsinə nəzər yetirək.

İqor və Vsevolodun damarlarından da qıpçaq qanı axır. Salnamələrdə onların kimlə evləndikləri göstərilir. Lakin məlumdur ki, İqorun oğlu Vladimir əsirlikdə olarkən Konçakın qızını almışdı.

V.A.Parxomenko "Salnamələrdə poloves eposunun izləri" məqaləsindən yazır: "Hətta Vladimir Monomax kimi "Rus torpağının məşhur cəfakeşi" də iki oğlunu – 1107-ci ildə Yurini, 1117-ci ildə isə Andreyi poloves qızlarıyla evləndirmişdi. Burada irqi, yaxud mədəni antaqonizmdən söhbət belə gedə bilməz. Görünür, rusların və poloveslərin ali cəmiyyətlərini nəse ümumi bir cəhət, ümumi mənafe bir-birinə cəlb edirdi".

Mənə belə gəlir ki, bu ümumi mənafe rus knyazlarına daha çox gərək olan siyasi ittifaqdan ibarət idi. Qıpçaq başçısı ilə nikah, sülh və arxa, dayaq deməkdir.

XI-XII əsrlərdə poloveslər öz "qudalarını" müdafiə etmək məqsədilə müttəfiq kimi, Kiyev Rusu sisteminə daxil olan ayrı-ayrı knyazlıqlara qarşı vuruşurlar.

Ruslar və onların müttəfiqləri türklər bu dövrdə xarici düşmənlərə qarşı vuruşsaydılar, bəlkə də o vaxt tarixçilər qıpçaqlara daha "mülayim" yanaşardılar. Lakin bədbəxtlikdən rus knyazları əksər hallarda bir-birləri ilə vuruşur və öz daxili müharibələrinə qıpçaq qohumlarını da cəlb edirdilər.

"İqor polku dastanı" dövrünü düzgün başa düşmək üçün bir cəhət mütləq nəzərə alınmalıdır. XI-XII əsrlərdə rus knyazları dini, ümum-xalq, yaxud irqi deyil, yalnız feodal müharibələri aparırdılar.

Knyaz, bir qayda olaraq, öz vətəninə vətənpərvəri idi. Salnamələrin də, müasir akademiyaçıların da xüsusi ehtiram bəslədikləri, Rusun böyük, şanlı havadarı, cəfakeşi Vladimir Monomax qonşu Polotsk knyazlığını ələ keçirmək üçün rus tarixində birinci olaraq, polovesləri Rus torpaqlarına yönəlmişdi. Tək elə Monomax 19 dəfə polovesləri rus ərazilərinə çəkib gətirmişdi, Olqoviçlər isə (baba və nəvə daxil olmaqla) 15 dəfə¹.

...Salnamələr bioqrafik məlumat sarıdan kasaddır: rus knyazlarına aid nikahların heç də hamısı qeydə alınmayıb. Qeydə alınanların da bir hissəsi sonrakı dövrlərdə salnamələrin üzü köçürülərkən itirilib.

XI əsrin nikahlarına aid məlumatlara isə büsbütün rast gəlmirik. Bizans tarixçilərinin verdiyi adda-budda məlumatları (Bizansa qarşı avarlarla ittifaq) və bulqarların assimilyasiyası faktını çıxmaq şərtilə xristianlıqdan əvvəlki dövrlərdə slavyanlarla onların köçəri qonşu-

ları arasında münasibətlərin necə yarandığı və inkişaf etdiyi barədə biz demək olar heç nə bilmirik.

Belə hallarda biz tarixi məlumatların bir mənbəyinə – dilə müraciət etməyə məcburuq. Dil – keçmiş dövrlərin ən obyektiv, ədalətli sənədidir. Onda salnamələrə xas qərəz yoxdur. O, zamanla bağlı cəfəng etiqadlardan azaddır, ideoloji sapdırmalara uymur. Dil ən dəqiq mənbədir.

Rus, Ukrayna, bolqar, serb-xorvat dillərində yalnız ədəbi dildə işlənən "брак" (nikah, evlənmək) sözü var. Qədim rus dilində "брак" – ittifaqdır ("Быть же брак велик" – "Qoy ittifaqımız möhkəm olsun"). Bu sözün "братъ" (almaq) felindən yarandığı güman edilir (Trautman). Belə çıxır ki, "брак" – almaq deməkdir. Rus dilində ən məşhur etimoloji lüğətlərin müəllifləri – Preobrajenski və Fasmer müəyyən tərəddüdlə bu fikirlə razılaşırlar. Lakin bu etimologiya morfoloji və semantik prosesin orijinallığını izah etmir.

"Брак" sözünün ümumslavyan termininə çevrilə bilmədiyini və göstərdiyimiz dillərdə xalq tərəfindən qəbul edilmədiyini nəzərə alsaq, belə qənaətə gəlmək olar ki, bu sözün nisbətən gec, özü də çox güman cənub slavyan dillərində (vrato, zlato, vran, vraq və s. kimi sıxılmış variantları yaranmışdır. Şərqi slavyan dillərində "brak" sözü dolğun "borok" formasını almağa imkan tapmamışdır. Bu söz xalq arasında geniş yayılsaydı, mütləq belə dəyişiklik baş verərdi (belə ki, rus dilində demək olar hər bir "bolqarizmin" müvafiq qədim rus fonetik variantı var. Злато – золото, врата – ворота, вран – ворон, славий – соловей və s.). "Брак" qədim slavyan dilində yaranırsa da, geniş xalq kütlələri arasına yol tapmamışdır.

Mən qıpçaq dilindəki "брак" – ittifaq (hər fən – birləşdirmək, "bir" sayından yaranıb) sözünü ilkin forma kimi götürməyi təklif edirəm.

İki xalq arasında ittifaq əksər hallarda knyazın evlənməsi ilə öz təsdiqini tapdığına görə, söz yeni konkret məna almışdır. Terminin xalq arasında geniş yayılması faktı da dediyimizə sübut ola bilər. Yalnız knyaz nikahı "брак" adlanırdı, çünki yalnız bu nikahlar birlik, siyasi ittifaq ideyasını ifadə edirdi (monqol dilində "ittifaq", "barışiq" anlayışları eyni bir sözle – "evlex" termini ilə ifadə edilir. "Evlex" qədim – türk dilindəki eblek – evlənmək sözündən yaranmışdır.

Bolqar-avar qəbilələri ilə ünsiyyət prosesində bu söz cəmi slavyan dillərinə bulqarcaya məxsus nipak (birləşmək) şəklində keçə

¹ С.М.Соловьев. История России. М., 1960, т. I, стр. 347, 379.

bilərdi. Həmin söz ümumxalq termininə çevrilmişdir, çünki siyasi məfhumu deyil, peşə, sənət məfhumunu ifadə edirdi.

Slavyan xalqlarının dost türk xalqları ilə sıx əlaqəsinin nəticəsidir ki, alınma söz orijinalın fonetik xüsusiyyətlərini – saitlərin incəliyini qoruyub saxlayır. Hətta türk nümunələrindəki k/q əvəzlənməsi də slavyan variantlarında özünü göstərir (türk dillərində “k” səsi özündən sonra gələn hər hansı bir saitin təsiri ilə “q”-ya çevrilir). Slavyan dillərində bu samitlər yalnız incə saitlərin təsirilə yumşalır.

Slavyanlar üçün bu termin göydəndüşmə idi. Onun əsasında geniş bir söz yuvası əmələ gəlmişdir.

Müqayisə et: пряжа (iplik), пряжка (toqqa), упряжь (qoşqu), прясть (əyirmək), прясло (tarma), напяр (güc vermək), запяр (əyirmək) və s. Bu sözlərin hamısında bu və ya digər dərəcədə “birləşdirmək”, “nəyisə nəyəsə calamaq” mənası ifadə olunmuşdur.

Mən a/u əvəzlənməsini metateza hadisəsi ilə izah edirəm: пируга – пируга.

Müqayisə et: 1) супра, супур (önlüyün saiti kök vurğulu saitin təsirinə məruz qalır: супра, супур); 2) подпуга (tapqır); 3) пружина (yay).

Slavyan kilsə dilində yalnız forma deyil, məzmun da dəyişilir. Kitabçılar xalq lüğətindən “распяр”, yəni açdı, ayrıldı terminini götürüb ona siyasi çalar verir və qurama isim yaradırlar – распяр – nifaq (ayrılmaq, bölünmək). “Рас” (раз) önlük şəkilçisinin mənasını dəqiq müəyyən edə bilmədiklərindən sözü parçalayaraq “küsmək” mənasında yeni söz almışlar – пря. Halbuki məhz həmin önlüyün özü “пяр”, “пря” kökünə əks neqativ məzmun gətirir. Rus dilində yeni yaranmış “разъедини” (ayır) sözünü “распяр” sözünün kalkası hesab etmək olar ki, burada “едини” sözü “пря” sözünün yerini tutur.

Slavyanlar müxtəlif türk tayfaları ilə ünsiyyətdə olmuşlar. Buna görə alınma sözlərin çoxu türk dillərinin dialekt xüsusiyyətlərini özündə daşıyır. Müasir türk dillərində “bir” miqdar sayının müxtəlif variantları var: pir (şor), pir (xaas-tuvay); per, perre (çuvaş), bir (Azərbaycan, qumıq, türk, altay), bir (noqay, qaraqalpaq, qırğız, özbək, qazax, uyğur), ber (tatar, başqırd), биr (yakut).

Orxon-Yenisey abidələri dilində – бир. Slavyan kök dilindəki “пряг” sözünün əsasında çox ehtimal “пирарг” sözü durur ki, burada

zəifləmiş incə “i” səsi slavyan tələffüzündə ixtisara düşə bilər, yaxud da sadəcə olaraq, özündən əvvəlki saitin keyfiyyətinə təsir göstərir.

Браты – единять (собирать, собирать – birləşdirmək). Müqayisə et: разбирать (bir-birindən ayırmaq) sözündə çox güman “bir” forması iştirak edir. “Bir” söz kökü slavyan ədəbiyyatında sonralar peyda olmuşdur.

Yalnız çuvaş dilində qalmaqda olan “per” forması (məhz bu formanın təsiri ilə tatar və başqırd “bip”i “ber”ə çevrilmişdir) slavyanların “первь”, “перший” (birinci) slavyan sıra saylarında: “перед”, “предь”, “прежде” əvəzliliklərində, пре-; пеpe-; при- ön şəkilçilərinə əks olunmuşdur.

(Hind-avropa dillərində “один” – bir və “первый” – birinci miqdar və sıra saylarının forma suppletivliyi çoxdan dilçilərin diqqətini cəlb etmişdir. Bu xüsusiyyət qeydə alınmış, lakin izah edilməmişdir. Çünki izaha gəlmir və nə qədər ki, hind-avropa dilləri tarixindəki bir sıra “qaranlıq” səhifələrin aydınlaşdırılmasında türk dilləri göstəriciləri nəzərə alınmır, heç izah edilməyəcək də).

Türk dillərində sayın üç növü var: miqdar, sıra, qeyri-müəyyən. Məsələn, qazax dilində: бір – bir, бірінші – birinci, бірей – çoxdan bəri (rus transkripsiyasında – брей).

Hazırda slavyan dillərində sayın yalnız iki növü var: miqdar sayları və sıra sayları. Onlar “первь” və “перший” saylarını almaq üçün hansı modelə istinad edə bilərdilər? Mənə belə gəlir ki, bulqarizmlərə – “nepis” çoxdan biri və “перинши” – birinci.

Alınma prosesinin istiqamətini müəyyən edərkən, mən morfoloji prinsipə əsaslanıram. Müxtəlif dillərdən alınmış oxşar leksemaların analizi zamanı yozuma gələn söz ilkin variant kimi götürülməlidir.

Məsələn, slavyanların “perşiy” sıra sayı slavyan dili vasitələri ilə yozula bilmir. Türk dillərindəki “перинши” asanlıqla “per” sözü kökünə və “инши” sözdüzəldici şəkilçisinə (bu şəkilçi öz növbəsində pratürk – “inti” formasından əmələ gəlmişdir) ayrılır. Sonor “n” samitinin düşməsi fonetik qanunla izah edilə bilər (sonor səslərin düşməsi). Beləliklə, slavyan lekseması ilə müqayisədə türk sözünün ilkinliyi qənaətinə gəlirəm.

Türk və hind-avropa saylarının əlaqəsi geniş və çoxşaxəli mövzudur. Bu məsələ mütləq xüsusi linqvistik (paleoqrafik) tədqiqatların obyektidir. Bu da öz növbəsində tarixçilər üçün olduqca gözlənilməz nəticələr verə bilər.

Mənim vəzifəm daha dar sahəni əhatə edir. Birləşmək ideyası ilə bağlı türk leksemalarının slavyan dillərinə keçməsinin mümkün-lüyünü əsaslandırmaqdır.

“1001 söz”də birlik, əlaqə, çoxaltma mənalarını özündə daşıyan bütün türkiizmlər müstəqil semantik yuvada toplanıb. “Брак” sözü də bu qrupa daxildir.

Nikahlar udel knyazlarını müvəqqəti də olsa gücləndirir və Rusun birləşməsi prosesini sürətləndirirdi.

Böyük Çöllə hələ XII əsrin əvvəllərinə qədər səmərəli olan vassal ittifaqları sonrakı yüz ildə öz tarixi yararsızlığını aşkar etmiş oldu. Rus günü-gündən güclənir və öz keçmiş müttəfiqlərinə bir-birindən tutarlı zərbələr endirirdi. Zaman ötdükcə, qohumluq münasibətləri mürəkkəbləşmişdi. Çöllə nikah öz əsas mənasını tədricən itirirdi. Çünki bütün knyazların Böyük Çöldə nüfuzlu qohum-qudası var idi.

Tuqraxan qızlarının hamısını rus knyazlarına ərə vermişdi. Nikah müqaviləsinə görə, o öz kürəkənlərinə hər cür köməklik göstər-məliydi – onların işə arzusu nəyin bahasına olursa olsun öz udellərini genişləndirmək idi. Hətta bacanaqlıq da onları barışdırı bilmədi. Yenə də bir-birləriylə düşmənçilik edirdilər. Qayınataları Tuqraxan çıxılmaz vəziyyətdə qalmışdı. Bir kürəkəninin tərəfini saxlamaq, o birinə düşmən kəsilmək idi.

Bizans imperiyasını çoxsaylı peçeneq ordularından qorumuş qüdrətli Tuqraxan sonralar kiçik bir toqquşmada kürəkəni Svyatopolkun əsgərləri tərəfindən oxla vurulub öldürüldü.

Bu ölümün rəmzi mənası var: XII əsr Rusu şəraitində Böyük Çöllə sülalə nikahı ideyasının iflasını əks etdirir. Ulu Çölə, gəlin dalınca yollanan knyazların sayı get-gedə azalır.

Və tədricən “brak” sözünün ilkin mənası – “məhkəm siyasi əla-qələr yaratmaq məqsədilə knyazın xan qızı ilə evlənməyi” – büt-bütün unudulur.

Artıq hər hansı bir toy (doğrudur, hələlik ali zümrənin – boyar-ların toyu) “brak” adlanır. Və nəhayət, indiki sadələşdirilmiş məzmunu alır – “evlənmək, ailə qurmaq”. İqorun Konçakın qızı ilə evlənməsi xristianlıqdan əvvəlki dövrlərdən baş alıb gələn ruslarla köçəri türklər arasındakı sülalə ittifaqları zəncirində sonuncu halqa-lardan biridir. Çölçü gəlinlərin əsarət dövrü başa çatmış olur.

PÜFƏ ÇİÇƏKLƏRİ

BERENDEYLƏR

(XIII əsrə qədər çölçülərin ümumiləşdirilmiş adları)

Torkinlərdən nümunə götürən digər türk tayfaları da rus knyazla-rının yanında xidmətə girirdilər (hətta knyazlarla qohum olmayanlar da). Əksər hallarda, bunlar peçeneqlər, sonralar isə poloveslərin sıxış-dırıldığı kiçik köçəri tayfalar idi ki, Ulu Çöldə gedən rəqabətə dözməyərək, güclü şimal qonşusu ilə ittifaqa girməli olurdular. Güman edilir ki, peçeneqlər və poloveslər öz qövmündən ayrılmış, Rusiyaya satılmış bu köçəriləri “бегинди” adlandırmışlar, yəni satılmış, özünü vermiş. Berendeylər digər muzdlu əsgərlərdən öz çöl həmtayfala-rına olan qəddar münasibətlərilə fərqlənirdilər.

1155-ci ildə Yuri Dolqorukinin xidmətində olan berendeylər xeyli poloves əsir aldılar. Xilas olanlar isə kömək dalınca çölə qaç-dılar, Kiyevə yaxınlaşıb Yuridən xahiş etdilər ki, öz muzdlu əsgər-lərinə əmr versin ki, onlar aldıkları əsirləri qaytarsınlar. Lakin Dolqoruki onlara kömək edə bilmədi, çünki berendeylər əmrə tabe olmaqdan boyun qaçırdılar. “Biz sənin oğlunla birgə Rus torpağı uğrunda ölürlük, sənin şərəfin naminə başımızdan keçirik”. Bununla da bir müttəfiq kimi hərbi qənimətdən pay və alçaldılmış ər kimi düşməndən qisas almaq haqqını qorumuş oldular.

Əksər torkinlər kimi berendeylər də Rusiyada tayfa halında daimi yaşayırdılar. Onlar öz xidmətlərinin müqabilində, varyaqlar kimi pul deyil, daimi yaşayış yeri – şəhər tələb edirdilər.

1159-cu ildə berendey başçıları – Dudar Satmazoviç, Karakoz Miyuzoviç və Koraz Kokey knyaz İzyaslavı tərək edib Mstislavın tərəfinə keçmək qərarına gəldilər. Onlar Mstislava belə bir xəbər göndərdilər: “Atan sevdiyi kimi sən də bizi sevsən və hər birimizə yaxşı bir şəhər versən, biz İzyaslavı atarıq”.

Mstislav bu təklifə razı oldu, onlara şəhərlər verdi.

Berendeylərin yaşadıkları rus şəhərlərinin yalnız bir neçəsinin adı öz keçmiş sakinləriylə bağlıdır. Məsələn, Jitomir vilayətində Berdiçev şəhəri var (XVIII əsrə qədər Berendiçev adlanırdı).

KOVUYLAR

Kovuy tayfası Rusiyaya qeyri-adi yolla gəlmişdir. XI əsr salnamə rəvayətinə görə, kosoq xalqının başçısı Rededya xan (Ər-dədə) Mstislav Xrabriya təklif edir ki, qoşunu qırdırmasınlar, təkbətək vuruşsunlar, şərt də bu olsun: basdın – nəyim varsa sənindir, basıldı nəyin varsa mənindir, qoşun da, ölkə əhli də qalibin ixtiyarına keçir.

Allah-toala Mstislava kömək eləyir və o, Rededyanı “doğrayır” və kosoqları qabağına qatıb Çerniqova gətirir. Onların xələfləri Yaroslav Çerniqovskiye məhəbbət və sədaqətlə xidmət edirlər. İqor yürüşə gedərkən, Yaroslav öz türk drujinasının yarısını onunla buraxır və Kayala çayı sahilindəki döyüşdə kosoqların hamısı son nəfərəcən qəhrəmancasına həlak olur. Artıq XII əsrdə onlar tarix meydanında kovuy adı altında çıxış edir.

...Türklərin öz-özlərinə verdikləri adlar müxtəlif dövrlərdə müxtəlif semantik sxemlər üzrə yaradılır. Salmələrdə və “Vladimir Monomaxın öyüdləri”ndə bir sıra poloves başçılarının adları çəkilir. Diqqətlə nəzərdən keçirdikdə məlum olur ki, bunlar nəsil adlarıdır: Arslan-oba, Kitan-oba, Altun-opa, Aepa (Əyə-oba) və s.

İpatev salnaməsində 1185-ci ildə İqora qarşı vuruşmuş poloves nəsiləri sadalınır: “И токсобичи, и етебичи, и тертробичи, и колобячи”.

Bu adların ilkin variantını bərpa edirəm: токсоба (“doqquz oba”), етиоба (“yeddi oba”), тертоба (“dörd oba”), колоба (“beş oba”).

Etnonimlərdə leksika əksər hallarda öz qədim formasını əks etdirmiş olur. Beləcə, “tert” forması bütün ləhcələrdə dəyişilib “tört” (dort, dörd, dürt, turt) şoklini almışdır. Kol – yalnız “qol” mənasında qalmışdır, say kimi isə artıq işlənilmir. Hind-Avropa “pes”i (bes, beş) tərəfindən sıxışdırılmışdır.

“Toksoba” etnonimi XIX əsrdə Orta Asiyada qıpçaq nəsillərindən birinin adı kimi işlədilir.

...Orxon-Yenisey abidələrində (VIII əsr) və Oğuz eposunda “on ok”, “üç ok”, “bes ok” etnonimləri geniş yayılmışdır.

“Ok” sözü türk ləhcələrinin əksəriyyətində eyni bir mənada – “ox” mənasında işlədilir.

Altay dillərində “ök” (ev, nəsil) işlədilməkdədir. Təsadüfən, etnonimlərin tərkibində işlənilməklə “ok” – ev, nəsil mənasını almışdır.

Salmələrdə yad edilən “kosok” (hərfi mənada: “birləşmiş nəsil”) terminini də həmin semantik sıraya aid edirəm.

Artıq bu, tayfa ittifaqının adıdır. Görünür Ər-dədə kosok nəsil-lərindən birinə başçılıq etmiş.

Çerniqova köçəndən sonra bu nəsil özünü “kobuy” (“çox ev”) adlandırmışdır. “Kobuy” – “kosok”un zəif kalkasıdır¹. “İqor polku dastanı”nda kovuyların tərkibinə daxil olan “evlər” (ailələr) sadalınır – “могучы, татраны, шельбиры, ольберы, топчаки, ревути”.

S.Malov bunları kovuy başçıların adları kimi qəbul edirdi. Onun bəzi etimoloji yozumları ilə razılaşmaq olar. “Revuqa” – “Er-buqa” (Ər-buğa), “Оль бер” – “Алп-ер” paralelləri inandırıcıdır, çünki bu adlara türk (o cümlədən qazax) onomastikasında da təsadüf edilir. Ər-dədə (Редедя) və Çelebir (шельбир) kimi.

QARA KLOBUKLAR

Knyaz xidmətində olan türklərin geniş yayılmış adlarından biri də budur – “черные клобуки” (tarixçilər belə hesab edirlər ki, “çernie klobuki” indi də hamıya yaxşı bəlli olan “qaraqalpaq” türk etnoniminin hərfi tərcüməsidir). Kovuylar Çerniqov knyazlarının qvardiyası idisə, klobuklar Kiyev hökmdarlarının vuran əli idi. Qara klobuklar XII əsr Kiyevində böyük nüfuza malik idilər. Rus əhalisiylə birgə Kiyev vəçesində iştirak edərək knyaz seçirdilər. Knyaz seçkilərində onların rəyinin əhəmiyyəti salnamələrdə xüsusi qeyd edilirdi.

Yuri Dolqorukinin oğlu 1149-cu ildə atasına bu sözlərlə müraciət edir: “Mən Kiyevdə eşitdim ki, bütün Rus torpaqları və Qara klobuklar səni istəyir”.

Kiyev knyazı İzyaslavın ölümünə “bütün Rus və Qara klobuklar yas saxlayırdı”.

Rostislav Mstislaviç (Vladimir Monomaxın oğlu) knyaz taxtına yiye durmaq üçün Kiyevə təşrif buyuran zaman onun gəlişinə “hamı sevindi; bütün Rus torpaqları da, Qara klobuklar da sevindilər”.

Rostislavın ölümündən sonra Kiyev əhli və Qara klobuklar Mstislavı dəvət edirlər. O dövr üçün səciyyəvi olan “bütün Rus torpaqları” da, “Qara klobuklar” ifadələri də qaraqalpaq tayfasının Kiyevin siyasi həyatındakı fəal roluna sübutdur.

¹ Bu qəbildən olan etnonimlər Qərbi Qazaxıstanda indinin özündə də işlənəkdədir: жетіру “yeddi nəsil”, бесуу “beş ev”, “kobey”, çox güman, “kobuy”dan (çoxlu ev) yaranıb. Başqırdıstanda “дүрты” (dörd ev) nəslə var, sonralar şəhər adı olmuşdur.

Mənfi mənə daşıyan adın – yalançı etnonimin damılması zərurətinə psixoloji baxımdan haqq qazandırmaq olar. Etnik və irqi cəhətdən fərqlənən dünyalar bir-birləri üçün tutumlu adlar tapır, universal təriflər verirlər və bu təriflər bir qayda olaraq, müxtəlif səciyyələr əsasında yaranır.

1. Xristianlıqdan əvvəlki Rusiyada ümumiləşdirilmiş köçəri adların funksiyasını “языги”, “язычники” (yəni “çölçülər”), qədim türk dilindəki “язык” (“çöl”, “düzənlik” sözündən yaranıb) kimi sözlər daşıyırdı.

Kilsə bu yalançı etnonimə yeni mənə vermişdir – нехристиане, нехристи (qeyri-xristianlar). Bununla əlaqədar olaraq söz öz konkretliyini itirir, təkcə çölçüləri deyil, litvalıları, xristianlığı qəbul etməmiş rusları da bu cür adlandırırlar. Köçərilər üçün yeni ad tapmaq zərurəti yaranır.

2. Yunan dilindən “nemas” – çoban sözü mənimsənilir. “El etimologiyası” mərhələsindən keçid “nemes”, “nemet”-ə çevrilir (sözün kökü “nem”-lə uzlaşır, yeni dilbilməz, lal, qanmaz). Slavyanlar bu sözü dillərini anlamadıqları Qərb xalqları ilə əlaqədar işlədirlər.

3. “Paqan” mənası bəlli sözdür. Lakin kilsə xadimləri zaman keçdikcə ona da yeni mənə verirlər – qeyri-xristian (qədim slavyan dilində: “погань” – bütperəst, vəhşi, barbar; bolqarca: “поганен” – bütperəst; qədim polyak dilində “поган”, müasir polyak dilində “poqanin Litva dilində: “паронас”; latış dilində: “паранс”). Hazırda latın dilindən alınma olduğu güman edilir: “паранус” – kəndli; yeni yunan dilində: “paqanos” – qanmaz (Fasmer və başqaları).

Slavyanlar çətin ki, bu mənələrdən bəhrələnəydilər. Nə slavyanların hamısı şəhərliydi, nə kəndlilərin hamısı qeyri-xristian. Məlum olduğuna görə, qədimlərdə şəhərlilərlə kəndlilər arasında bu qədər kəskin fərq, ziddiyyət yox idi.

Mənə belə gəlir ki, bu slavyan sözü üçün mənbə türk sözü “паган” (çoban) ola bilərdi – паган, пакган, баккан, бакган. “Пак” (бак, бах) fəli sifətindən yaranıb.

Xristianlıqdan əvvəlki dövrlərdə “paqan” yəqin ki, slavyan dillərində geniş işlədilən adi əkinçilik termini idi. Hər halda, “pak” kökü onlara məlum idi. “Паци” (otar), “паши” (şumla) felləri ondan yaranmadır. “Yeri şumla” mənasını bildiren termin isə bütün slavyan dillə-

rində eyni idi – “ори” (orat) (müqayisə et; çex dilində пахать – 1) mal-qara otarmaq; 2) iş görmək). Yalnız rus dilində “орать” termini “пахать” (şumlamaq) fəli ilə əvəz edilmişdir.

4. Çölçülərin daha bir ümumiləşmiş adı кощей; кощичий-дир. Bilinalarda – кощей, кощеище.

“İqor polku dastanı”nda da bu terminə təsadüf edilir: “Пересел Игорь из седла злата в седло кощиево” (“İqor öz qızıl yəhərindən koşseyin yəhərinə oturdu”).

Fasmerin “Etimoloji lüğət”ində oxuyuruq: “кощей, кощичий – yeniyetmə, oğlan, əsir, kölə türk sözü “koşçi”dən (kölə) alınmadır. Söz kökü – “koş” (düşərgə, mənzil)”. Melioranski və Berknera istinad edir.

Sözün mənası düzgün müəyyən edilməyib. “Prototiplərin” semantikasi da həmçinin. Melioranski, onun ardınca da Fasmer “koşsey”in mənasını Dastandan götürülmüş tek bir nümunə əsasında yozurlar. İqor məğlub olduqdan sonra əsir düşür, yeni məcazi mənada “kölə yəhərinə oturur”.

Hərgah belədirsə, bəs nə üçün Dastanın müəllifi qalibi – Konçak xanı da koşsey adlandırır? Knyaz Svyatoslav Kiyevski Yaroslav Qalitskiyə üz tutaraq, Rus torpağına cavab yürüşü təşkil etmiş Konçakdan intiqam almağa çağırır – “vur Konçakı, kafir koşseyi”. Konçak isə nə əsir idi, nə də kölə. Melioranski (1902) bu sözün qırğız dilindəki “koşçi”dən alındığını fərz etmişdir. Məncə, yanlış fikirdir. Özü də “koşçi” Melioranskinin düşündüyü kimi “kölə” deyil, “ortaq”, “çapar” deməkdir və “koş” (qoş, birləşdir) sözündən yaranmadır.

A.Popov ehtimalı səhvdir: koşçi – cütçü.

Mənə belə gəlir ki, “koşsey”i qazax dilindəki “koş” – köç, koşşi (köçəri) sözləriylə müqayisə etmək daha düzgün olardı.

Şifahi xalq ədəbiyyatındakı uzun samit mifik qəhrəman, rus nağıllarındakı şər qüvvə – Ölməz Koşseyin adında hiyf olunmuşdur. Ölməz Koşsey rus mifologiyasında türk əsarəti dövründə köçərilərin ardı-arası kəsilməyən, qarşısıalınmaz təcavüzünün rəmzidir. Ölməz Koşsey – Ölməz Kölə, yaxud Ölməz Cütçü deyil, Ölməz Köçəridir.

İqor köçərinin yəhərinə oturmuşdu. Konçak – kafir köçəridir.

“Koşevnik” (dialekt forması – “koşsevnik”) termininin özündə “koş” (koç, köç) kökü aydınca sezilir.

Beləcə, qazax dilindəki “koşşı” qədim rus yazılı dilində – кощсий, кощцей və şifahi dildə “Ölməz Koşsey” formalarını almışdır (Беренд – берендей, казначы – казначей, зодчи – зодчий və s. olduğu kimi “y”, “ey” refleksi müşahidə edilir).

...Türkizmlər heç bir dildə rus dilində olduğu qədər dəqiq qalmırlar. Mən “1001 söz” üzərində işlərkən, dəfələrlə bunun şahidi olmuşdum. Türk dillərinə ən yaxın olan (qeyri-qohum dillər arasında) monqol dili də türkizmləri tanımır şəkllə sahr. Rus dilində isə türk sözünün ən incə dialekt çalarları belə olduğu kimi qalır.

Bəzən türk dillərinin özündə belə dəyişikliyə uğrayan leksemlərin rus dilində bu cür dəqiq qalmasının səbəblərini “atüstü” izah etməyə çətinlik çəkirəm. Ancaq bir şey aydındır ki, milli etimoloji lüğətlərin tərtibi ilə məşğul olan türkoloq-dilçilər heç olmasa həmin dövrdə slavyan dilləriylə yaxından maraqlanmalıdırlar.

POLOVES

Bu sözün elm aləmində təsdiq edilmiş bir yozumu var: rus sözündən əmələ gəlir: половый (половь) – “açıq-sarı”, “saralmış”. Deməli, artıq etnik deyil, irqi tərifdir.

Belə çıxır ki, “poloves” adı onların dərisinin rəngiylə bağlıdır. Slavyanlar qıpçaqlarla (poloves) eyni irqdən olan onlarca türk-monqol xalqı ilə ünsiyyətdə olmuşlar. Bəs nə üçün XI əsr salnaməçiləri məhz qıpçaqların dərisinin rəngini etnonimdə əks etdirmişlər? (“Poloves”-in sinonimi olan “kuman” etnonimini də “sarı” mənasına bağlamaq cəhdi öz süniliyi ilə təəccüb doğurur).

Həm də “половый” heç də həmişə sarı rəngi bildirmir, “mavi” mənasında da işlədilir (serb-xorvat və slovak dilləri).

Sözün mənşəyini onun tarixi mətnindən kənarda, X-XII əsr çölçülərinin ümumiləşdirilmiş adlarının da (tork, berendey, peçeneq, kuman, koşsey və s.) daxil olduğu semantik yuvadan ayrılıqda aydınlaşdırmaq cəhdini etimoloqların metodoloji səhvi hesab edirəm. Tipoloji cəhətdən “poloves” də bu adlar sırasına aiddir. “Языги”, “поганые” sözlərindən fərqli olaraq, bu terminin mənfi dini məna (xristianlıq baxımından) almağa macal tapmaması da yalnız onun nisbətən gec yaranmasına dəlalət edir. “Языги” və “погани”lar xristianlığın Rusiyada yenidən bərqərar olduğu dövrdə “nəxrist”ə

çevrilmişdilər; o zamanlar kilisə, xristianlığı təzə qəbul edənləri var gücüylə çöldən təcrid edir, bütperəst slavyan mühitində geniş yayılmış terminlərə yeni ideologiyaya müvafiq mənə verməklə çoxəsrlilik əlaqələri qırmağa çalışırdı. Şərqi slavyan cəmiyyətinin ictimai strukturu – “maldar-əkinçi” tədricən “qeyri-xristian” müxalifətinə çevrilirdi və aramsız mübarizədə idcya qarşıqoyulması getdikcə daha çox emosional xarakter alırdı: vəhşi – mədəni, yad – doğma, düşmən – dost və s.

Hakimiyyət və yazı kilsənin əlində idi. “Poqaniy”, “yazıçnıq”, “koşsey” sözləri daim kontekstdə işləndiyindən hazırda bizə məlum olan təhqiredici mənaları almışdır.

Kilisə əkinçiliyi təbliğ edir, qədim ruslar üçün yeni olan bu istehsal üsulunu geniş yayırdılar ki, əhalini torpağa bağlasınlar, çünki köçərlik və xristianlıq bir araya sığmayan anlayışlardır. Bir halda ki, xalq köç edir, məbədi harda tikəsən və kimin üçün tikəsən? (Hələ XIII əsrin salnamələrində Ploskinya adlı bir şəxsin başçılığı ilə köçəri həyat sürən ruslardan – “brodniklər”dən danışılır. Çox güman, bunlar xristianlığın təzyiqi altında çöllərə çəkilmiş rus maldarlarının nəvə-nəticələri imiş. XV əsrdə “brodniklər” kazak adlanmağa başladılar).

Müxtəlif dil faktları da kilsənin rus köçəriliyi ilə gərgin mübarizəsinə sübut ola bilər. “Крестьянин” sözündə “xristian” və “əkinçi” anlayışları da öz əksini tapmışdır. Çünki yalnız əkinçi xristian ola bilərdi. Heç bir Avropa dilində bu anlayışlar bir terminə birləşməyib.

Yalnız XIV əsrin sonlarında “крестьянин” sözü öz müasir mənasını almaqla Rusiyada əkinçilik üsulunun qələbəsinə təsdiq etmiş olur. O vaxta qədər “xristian” və “əkinçi” ayrı-ayrı sözlərlə ifadə edilirdi – “крестьянин” və “опатай”. Mübarizə hələ davam edirdi.

Lakin maldarların mövqeyi getdikcə zəifləyir. Maldarlıq terminləri yenidən mənalandırılıb, xalq əkinçilik terminlərinə çevrilir. Dialekt forması “пахать” (mal otarmaq) yeni məna alır (əkmək). Lakin indinin özündə də “паци” (otar) və “пашни” (ək) sözləri yanaşı dururlar, çünki eyni bir kökün (pak, bax) dialekt variantlarından yaranıblar.

...Oturaq rusları köçəri ruslara qarşı qoyan kilisə birincilər üçün yeni ad uydurur – “поляне” (polyanlar). Yunan termini “polis”dən alınmadır (polis – şəhər, qəsəbə. Bəzi müasir şəhər adları da slavyan-yunan “calağı” nəticəsində yaranmışdır: Sevastopol, Simferopol, Çistopol, Tiraspol, Karqopol, Yanopol və s.).

Polyanlar tayfaya deyil, zümrəyə aid etnonimdir. Qədim rus istorioqraflarının sonrakı nəsilləri bunu başa düşmədiklərindən “древлян”лар (şərqi slavyanların ulu babalarının ümumiləşdirilmiş adıdır, yeni “древние” – qədim adamlar) etnonimi kimi “polyanlar”ın da “древо” (ağac) sözündən yarandığını iddia edirdilər (müasir tədqiqatçılar da bu yozumla razıdırlar). Beləcə, etnonimlərin “standart layihəsini” hazırladıqdan sonra kitabçılar çox asanca “dreğoviçlər”i “dreğova”dan (bataqlıq) alırlar. Yəni bir halda ki, polyanlar çöllərin (polya), drevlyanlar meşələrin sakinidirsə, o vaxt Pripyat və Qərbi Dvina çayları arasındakı bataqlıq yerlərdə yaşayanlar dreğovyan, yaxud müasir morfoloji sxemə əsasən dreğoviç adlandırmaq düzgün olar.

***

...Polyanlar – salnaməçilərin sevimli “tayfa”sıdır; onları tez-tez drevlyanlara – bütperəstlik çirkəsinə batmış bu “nadanlara” qarşı qoyurlar. Süni kitab törəməsi olan “polyanlar” (oturaq əhali, şəhərlilər) ümumi termin kimi qəbul edilməmişdir. Mənim fikrimcə, buna səbəb bu sözün kökü ilə xalqın işlətdiyi “pol” (düzenlik, boş yer) sözünün şəkil eyniliyidir. Lakin kilsə xadimlərinin süni surətdə yaratdığı “полис” (şəhər) – “поль” (çöl) müxalifəti əvvəl-axır protorus lekseməsi tələyinə öz təsirini göstərdi. Artıq XI əsrdə “поле” (düzenlik) termini yarandı. Ənənəvi məzmunu qalsa da, forması yunanlaşdırılıb. Bu termin tez bir zamanda ümumrus dilindən əski “поль” sözünü sıxışdırıb çıxardı (bu söz dialektə qalmaqdadır). “Половец” sözünün etimologiyasında bu tarixi şərait (sözün kosmosu) mütləq nəzərə alınmalıdır.

***

Bir neçə il bundan əvvəl “Gözəgörünməz sözlər” adlı məqaləmdə böyük bir ehtiyatla “половец” etnoniminin “поле” (düzenlik, çöl) sözündən yarandığını fərz etmişdim. İndi bu ehtimalı bir az da dəqiqləşdirib başqa bir söz kökü təklif etmək istəyirəm – “поль”. Mənsubiyyət şəkilçisi – ов, şəxs şəkilçisi – ец.

“Половец” sözü də formaca “сренонец” sözü kimi eyni morfoloji sxem əsasında qurularaq, “çöl adamı”, yeni çöldə yaşayan adam mənasını verir.

Beləliklə, “половец” sözü – “язычник”in ilkin mənasının (“язык” – çölçü) müqabilində kalka üsulu ilə yaradılmışdır.

Kalka ona görə lazım olmuşdur ki, “язычник” sözü yeni, daha geniş məna aldıqdan sonra etnonimlikdən çıxmışdır.

Beləliklə, mənim fikrimcə, X-XII əsrlərdə cənub Rus çöllərində yaşayan türk tayfalarının ümumiləşdirilmiş adları iki semantik qrup təşkil edir.

I. Qohumluq terminlərindən yaranmış etnonimlər:

1) Торки – “arvadin qohumları” (торкин).

2) Печенеги – “bacanaq” (паджанак).

II. “Təsərrüfat” və coğrafi terminlərdən yaranmış etnonimlər:

1) Кощей – “kəçəri” (кошши).

2) РАQAN – “çoban” (паган).

3) Язычник – “çölçü” (язык – пікі)

4) Толковин – yuxarıdakı sözün uğursuz kalkası. Yalnız “İqor polku dastanı”nda rast gəlmək olur.

5) Половец – “çölçü” – “язычник”in kalkası.

“Берендеи” (“satılmış”, yaxud “təbə”) qrupların heç birinə daxil edilməyib. Çünki bu artıq qıpçaqların rus knyazları yanında xidmət edən köçərilərə verdiyi ayamadır (berindi).

“Черные клобуки” (Qara klobuklar) – “Qaraqalpak” türk etnoniminin kalkasıdır.

Ковуи (kovuylar) – Qazax dilindəki nəsil termini – “kobuy”un rus variantıdır.

Bu etnonimlər xristian Rusu ilə azı üç yüz il ərzində cənub rus çöllərində yaşayıb bir-birini əvəz etmiş köçəri türk tayfaları arasındakı əlaqələrin mürəkkəbliyini göstərir.

QIPÇAQ

Bir çox türk etnonimləri həm də bir növ tayfa damğasının (tamğa) adını daşıyır.

Qazax etnonimikasında bu cəhət daha qabarıq gözə çarpır, belə ki, qazax tayfa və nəsilələrinin əksəriyyəti öz adı ilə yanaşı, tamğasını da qoruyub saxlaya bilmişdir. Adətən tamğa addan qədim olur. tamğa işarəsi müxtəlif dövrlərdə müxtəlif cür yozulmuşdur, bu da etnonimikada öz əksini tapmışdır.

Belə ki, "oyuq" tayfasının tamğası dairedir. Bu həndəsi fiqur qazax dilində "ойық" adlanır. Deməli, tamğanın adı sonralar tayfa adına çevrilmişdir.

"Tilik" tayfasının tamğası adı bir xətdir. Qazax dilində xəttə "tilik" deyilir.

Nayzalı nəslinin tamğası nizədir.

V.V.Vostrova və M.S.Mukanovun "Qazaxların nəsil-tayfa tərkibi və köç yerləri" (Alma-Ata, 1968) kitabında etnonimlərin əksər hallarda nəsil gerbindən yaranmasına aid çoxlu nümunələr var.

Nayman tayfasından olan bəzi nəsilər də öz adlarını tamğanın daşdığı mənadan almışlar. Baqanahı nəslinin tamğası – bakandır (bakan – yurtdan qübbəsinə dirənən şüvələ deyirlər).

Bir neçə qazax tayfası və nəslinin tamğası üçdişli nizədir. Tamğanın müxtəlif yozumları olmuşdur. Bunlardan biri yuxarıda qeyd etdiyimiz "bakan" dır. Digəri – "daraq" – Daraqlı tayfasının adına çevrilmişdir.

Qazaxların ən iri Jalayır tayfasının adında tayfa gerbinin dərk edilməsinin iki mərhələsi əks olunmuşdur: jalyol və ayır – çəngəl, üçdişli nizə. Baxmayaraq ki, tamğanın sonrakı adı "tarak" dır. Gördüyümüz kimi, tamğanın ilkin adı sonralar nəslin, tayfanın adına çevrilmişdir. Tamğanın axırıncı adı etnonimdən fərqlənə bilərdi.

Qıpçaqların tamğası iki üfüqi xətdən ibarətdir. Onun müasir adı – "kos-ələf" dır (ərəb əlifbasının birinci hərfi "əlif" üfüqi xətlə göstərilir).

Həç şübhəsiz ki, ərəb əlifbasının Çölə "gəlişindən" qabaq tamğanın nəse başqa bir adı olmuşdur. Bəlkə bu adın izlərini "qıpçaq" etnonimində axtarmaq lazımdır.

"Gil kitabə" də mən belə bir mümkün arxetip təklif etmişəm: "iki-pçak" (eki-pşak) – yəni "iki bıçaq".

Çox güman, "iki üfüqi xətt" tamğası bir vaxtlar iki-pçak (eki-pşak) adlanmış və sonralar bu söz-cümlə qovuşma prosesində "qipçak" a çevrilmişdir. "Nizəli", "baltalı", "oyuq", "daraqlı", "jalayır", "tilik", "bakanlı" kimi tayfa adları olmasaydı, bəlkə də "iki bıçaq" etnonimi qeyri-adi görünərdi. Hələ onu da əlavə edək ki, VIII əsrdən başlayaraq, salnamələrdə "on ok", "üç ok" kimi tayfa adları öz əksini tapmışdır.

***

Türk tayfa adlarının salnamə ənənəsi baxımından ümumiyyətlə bəxti gətirməmişdir. "Uz" (oğuz, ğuz) tayfalarını rus salnaməçiləri tork, "kanqar" tayfasını – peçeneq, qıpçaqları – kuman və poloves adlandırmışlar. Hamısını bir yerdə işə kilsə ideologiyası süzgəcindən keçirərək "yazıçnik", "poqanıy" çağırmışlar...

Lakin bu halda kitab terminologiyası həç də xalqın münasibətini əks etdirmir.

"Qıpçaq" xalqı ən qədim türk yazılarında yad edilir. Yeniseydə tapılmış daş kitabədə Soyunçura xaqanın (VIII əsr) hökmranlığından danışılır. Dördüncü sətir bu sözlərlə başlanır: "тырк кыбчак елир йыл олурымс" – "türk qıpçaqlar əlli il olumuşlar (Orxon çayının sahilində)".

Mahmud Kaşğarlının (XI əsr) lüğətində deyilir ki, qıpçaqlar ("kıfçak") öz ərazilərini Qərbi Rusiya və Ruma (Bizans) qədər genişləndirmişlər. O vaxtdan İrtiş və Qara dəniz arasındakı ərazilər ərəb-İran mənbələrində "Deşti-qıpçak" adlandırılmağa başlamışdır. Orta əsrlərdə qıpçaq adı altında bütün şimali türk köçəri tayfaları nəzərdə tutulurdu.

Qıpçaqlar Rusiya və Bizansla demək olar ki, iki əsr ərzində, 1240-cı ildə Batı tərəfindən Kiyevin işğalınadək qonşuluqda yaşamışlar. Bu tarixi situasiyada onlar ərəblərə və səlcuqlara sinə görə biləcək yeganə real qüvvə idilər.

***

...Tənqri dininə tapınan türklərin VII-XII əsrlərdə Şərqi Avropanın taleyində oynadığı rolu tarixçilər hələ də layiqincə qiymətləndirməyiblər. XI əsrdən ərəb işğalı başlanır. Ərəblər cihad

yürüşünə çıxırlar, bu yürüşdən son məqsəd dünyanı islamlaşdırmaqdır.

Kiçik Asiyada ərəblərə qarşı Bizansla birgə xəzərlər və digər türk tayfaları döyüşürlər. Müsəlmanlar Qafqazı fəth edirlər.

Ərəbləri qoynunda gətirən dalğalara Xəzəristan sinə gerir; müsəlmanların sıyrım qılınclarından yaxa qurtaran xristianlar və yəhudilər orada sığınacaq tapırlar. XI-XII əsrlərdə Bizans cihad müharibəsi odunda yanıb külə döndüyü halda, bu nəhəng tonqalın birçə qığılcımı belə Rusiyaya gedib çıxmır. Müqəddəs cihad savaşının od-alovu qıpçaq ölkəsinin cənub ətəklərini yalayaraq yavaş-yavaş sönür, Rus nicat tapır.

XIII əsrə qədər müsəlman hərbi dəstələri bir dəfə də olsun Kiyev Rusu ərazisinə girməmişdilər. Şərqlə hər hansı bir toqquşmaya dərhal reaksiya verən salnamələrdə də bu barədə heç nə deyilmir. İslamın Şərqi Avropaya yolunu köçəri türklər kəsmişdilər. Əlbəttə, köçəri başçıları çətin ki, bunu bilə-bilə eləmişdilər. Lakin Cənubi Rusiya çölləri uğrunda mübarizə tarixçilərin düşündüyü kimi heç də təkə otlaq yerlərini ələ keçirmək uğrunda getmirdi. Türklər meridian boyu da köç edə bilərdilər – ən yaxşı otlaq yerləri şimala doğru, Volqa və Ural sahilləri boyunca uzanırdı. Türk xaqanlığı dövründən bəri, Şərq dünyasını Avropa ilə birləşdirən ən məşhur ticarət arteriyası – İpək Yolu türk torpaqlarından keçib gedirdi. Karvanların təhlükəsizliyinə zəmanət verən köçəri türk hökmdarları yüksək gömrük haqqı alırdılar (hər kəsinin onda biri). Hər bir tamğa öz payını alırdı (tayfanın köç saldığı ərazinin sərhədi tamğa ilə müəyyən edilirdi).

Türk tayfaları arasındakı müharibələr tamğanın hüduqlarını eninə genişləndirmək cəhdindən də doğurdu. Cənubi Rusiya çölləri qədimdən karvan yolunun ən mühüm sahələrindən sayılırdı. Bu sahə uğrunda mübarizə kəskin xarakter daşıyırdı. X-XI əsrlərdə burada iki türk xalqının – uz (oğuz) və peçeneqlərin hakimiyyəti bir-birini əvəz edirdi. Sonuncuları qıpçaqlar sıxışdırıb çıxarırdılar.

...Salnamələrdə maraqlı bir fakt qeydə alınıb. Müharibənin ən qızgın çağlarında da ticarət karvanları maneəsiz keçib gedə bilirdilər (Lavrenti salnaməsi, 1186-cı il).

İqorun qoşunlarının darmadağın edilməsi haqqında xəbəri Svyatoslav Kiyevskiye rus taciri Belovolod Prosoviç çatdırmışdı. O öz

karvanı ilə döyüş meydanından keçib getmiş və poloveslər ona heç bir xətər yetirməmişdilər. Buna baxmayaraq, tarixçi A.Popov polovesləri qısa və qəti şəkildə “quldur meyilli köçəri tayfa” adlandırmaqdan çəkinmir və bəlkə də bunu özünə fəxr bilir.

Bu “quldurlar” özləri ilə yeni əxlaq gətirmişdilər. 1054-cü ildə Yaroslaviçlərin müşavirəsi keçirilir, Yaroslavin cinayət məcəlləsində bəzi düzəlişlər etmək barədə qərar çıxarılır. “Пространной правда”da oxuyuruq: “отложиша убийство за голову, но кунями ся выкупати, а ино все яко же Ярославъ судить, тако же и сынове его установиша”.

Burada müşavirənin başlıca vəzifəsi göstərilmişdir: Rusiyada qan intiqamının ləğvi və kun sistemində keçilməsi, yəni qanı pulla, yaxud maddi şeylərlə ödəmək, “kun” – qan puludur (qədim türk). Hər hansı bir əşyanın adı ötəri ünsiyyət prosesində də mənimsənilə bilər, lakin əxlaqi mahiyyət daşıyan qanunun əxzi dövlət və mədəni münasibətlərin yüksək səviyyəsinə dələlət edir.

Düz iki yüz il poloveslər rusu Cənubdan və Şərqdən hədələyən təhlükələrdən qorudular, lakin monqolların təzyiqinə onlar da duruş gətirə bilmədilər. Çingiz xanın qaldırdığı savaş qılını birinci olaraq, qıpçaqların başına endi!

Mənim genclik şerim:

...Şəhərlər yastı-yapalaq təbiətə qarşı qiyam kimi dikəlib ucalır. Və tək-tənha məhv olurlar, İxtiyar qocalar, bilmək istəyirəm, şəhərlərim necə və niyə məhv oldu.

...Sırdərya qovur
Yorğun dalğaları sahilə sarı.
Bəyaz Otrar şəhərim,
Hanı qala divarların?
Yarım ilə alov tutub kül oldumu?
Tablamadı döyüşlərə
iki yüz gün, gecə-gündüz,
uzun çəkdi mühasirə.
Yeralı yollar kəsili,
nə çörək var, nə ot-ələf,
nə də ki, et,
sağ qalanlar içib-yeyib
isti qanı,

K.Qamsaxurdiya Gürcüstanı azad etmələrini qıpçaqlara heç cür bağışlamaq istəmir (Bax: "TV Qurucu David" romanı). Didqori yaxınlığındakı döyüşdə Davidin 60 minlik ordusu var idi. Bunun 45 mini Artık xanın atlıları idi. Qalanları gürcülər, ermənilər və osetinlər idi.

Kartli cəngavərlərinin "igidliyini" gözə soxmaq üçün yazıçı qıpçaqları və digər müttəfiqləri qeyri-insani cildində təsvir etməyə çalışır. Onun fikrincə, ermənilər dovşandan qorxandılar. Qıpçaqların ünvanına isə təhqirlər dolu kimi yağır: demə, onlar əsgər-zad deyil, vəhşi və quldurdurlar, insan qanı içir, qımızda bişirilmiş it əti yeyirlər. Çadırları da nədənsə ağ ayının derisindən tikilib (halbuki qıpçaqlar ağ ayını ilk dəfə XX əsrdə, Alma-Ata zooparkında görüblər).

Artıq bizim günlərdə Böyük fransız inqilabının islahatları əleyhinə, o cümlədən torpaq sahələrinin müsadirəsinə (100 il əvvəl olmuş bir şeyə) qarşı qəzəblə çıxış edən bir para fransız aqilləri haqqında M.Blok yazırdı: "Hərgah onlar konventdə əyləşib bu cür danışsaydılar, bu doğrudan da böyük cəsarət olardı! Lakin gilyotindən yüzillik bir məsafədə belə cəsarət ən azı gülməlidir! O dövrdə insanların əslində nə istədiklərini aydınlaşdırmaq daha yaxşı olardı..."¹

K.Qamsaxurdiyanın 1945-ci ildə (bu da simvolikdir) çapdan çıxmış romanı V.Şklovskinin ("Знамя", №5-6) və Antonovskinin ("Новый мир", № 10) iki kəskin rəyinə səbəb oldu. Əsas fikir bu idi ki, K.Qamsaxurdiyanın vətənpərvərliyinin ifadə formaları ən azı zamanəyə uyğun deyil.

* Lakin müəllif bu tənqidi qeydlərin birçeciyini də nəzərə almadı və sonralar da roman düzəlişsiz çıxırdı.

Bir neçə il əvvəl Anna Komninin "Aleksiada"sının tərcüməsi rus dilində nəşr edildi. "Bizans" epizodlarının əksəriyyəti romana "Aleksiada"nın inqilabdan əvvəlki nəşrindən köçürülmüşdür. Müəllif Bizans mənbəyindəki məlumatlardan sərbəst istifadə edir, lakin cyni zamanda obyektivlik hissini itirmir. Öz atası – imperator Aleksey Komninin əməllərinin təsvirində tarixi həqiqətdən bir an belə uzaqlaşmır, tarixi faktları son dərəcə dəqiq əks etdirir. Alekseyin peçeneqlərlə döyüşü səhnəsinə diqqət verək: "Güclü külək və peçeneqlərin aramsız həmlələri imperatora bayrağı dik saxlamağa imkan vermirdi. Skiflərdən biri hər iki əliylə nizədən yapışıb imperatorun

gündəyməzinə tutarlı zərbə endirdi, nizə çox dərinə işləməsə də, imperatoru bərk ağrıtdı, o, sonralar da bu ağrıdan neçə il əziyyət çəkdi. İmperator həmin zərbdən sonra bayrağı büküb gözədən uzaq bir yerdə, ardıc kolunda gizlətməli oldu..." (səh. 212).

İndiki dövrdə öz milli qəhrəmanını belə realistcəsinə təsvir etməyə hansı yazıçının cəsarəti çatır?

Bizans ordusunda bir çox xalqların nümayəndələri xidmət edirdilər. Türk və gürcü mənşəli sərkərdələrin adları məlumdur. Onlardan birini – Bakurianini K.Qamsaxurdiya öz romanının qəhrəmanı etmişdir. "Aleksiada"da Bakurianiyə cəmi bir neçə sətir ayrıldığı halda, K.Qamsaxurdiyanın fantaziyası sayəsində o, Bizansın bütün işlərinə qarışırdı.

Məsələn, romanda qıpçaq və yunanların peçeneqlərlə döyüşü canlı boyalarla təsvir edilmişdir. 1091-ci ildə baş vermiş bu döyüş Bizans imperiyasının peçeneqlərlə altıillik müharibəsinə bir növvə yekun vurmuşdu. Həmin döyüşdə qıpçaqlara Tuqra xan və Bonyak başçılıq edirdilər. Lakin romandan belə çıxır ki, qıpçaqlara sərkərdəlik edənlərdən biri də Bakuriani imiş. Məsələnin gülünc tərəfi bundadır ki, Anna Komninin məlumatına görə, Bakuriani altıillik müharibənin lap əvvəllərində, 1086-cı ildə peçeneqlərlə döyüşdə həlak olmuşdu. Onun ölümü "Aleksiada"da belə təsvir edilib: "Domestik (Bakuriani) hiddətlə döyüşür, var gücüylə düşmənin üzərinə cumurdu, lakin axırda palıd ağacına elə dəydi ki, o dəqiqə canı ağzından çıxdı" (səh.202).

Konçakın və Turandoxtının (IV Davidin arvadı) atası Artık xandır. Onun Ulu Çölə qayıtması salnamədə belə təsvir edilmişdir. Artık xan uzun illərmiş ki, Qafqazda yaşayırmış. Günlərin bir günü qardaşı Sırğan onun yanına gəlib yalvarır ki, doğma obasına qayıtsın. Əvvəlcə Artık xan razı olmur. Belə olanda, hirsələnmiş Sırğan qoynundan çıxardığı bir çəngə yovşan otunu onun üstünə atır. Quru yovşan qoxusu Artıkın burnuna dəyər-dəyməz o, yəhərə sıçrayır... Salnaməyə görə, Artık xan belə deyir: "Doğma torpaqda ölmək yad ellerin şöhrətindən yaxşıdır".

Bir qazax məsəlində də bu fikir əks olunub. "Ботен ельде султан болғанша озы, елшде ултан бол" – "yad ellərdə sultan olunca, öz elində ultan (dilançı) ol".

Neçə-neçə rus knyazı Artık xanın oğlu Konçakın sayəsində Kiyev taxt-tacına sahib ola bilmişdir. Onun rus siyasi həyatında oynadığı

¹ М.Блок. Апология истории. М., 1968, стр. 78.

fəal rol salnamələrdə geniş təsvir edilmişdir. Təkcə onu göstərək ki, Konçak "İqor polku dastanı"nın qəhrəmanlarından biridir.

Onun oğlu Yuri Konçakoviç Kalka döyüşündə qıpçaqlara başçılıq etmiş və orada qəhrəmancasına həlak olmuşdur.

...Qıpçaqlar haqqında birçə olsa elmi əsər də yazılmayıb.

Acı bir iftixarla deməliyəm ki, qazax ədəbiyyatında qıpçaq mövzusunə "Ulu Çöl" silsilə tarixi essələrini və "İqor polku dastanı" ilə bağlı məqalələrini təkan vermişdir (1961-1965). Moris Simaşkonun "Yemşan" povesti və Yuri Pləşevskinin "Qıpçaq taleyi" romanı mənim "sifarişimlə" yazılmışdır.

Alimlərimizi isə hələ də yerindən dəbərdə bilməmişəm. Tarixçilərimiz hələ də qış yuxusunda. 1964-cü ilin yanvarını heç vaxt unutmam. Qazaxıstan Elmlər Akademiyası kitabxanasının kataloqunda "Vriyenninin xronikaları" (1890) əsərinin rus nəşrini aşkar etdim.

Vriyenni, Anna Komninin əridir və onun xronikasının "Aleksiada" ilə müqayisəsi qıpçaq-Bizans münasibətləri tarixinin bəzi məqamlarını dəqiqləşdirməyə imkan verərdi. Annanın nəzərdən qaçırdığı bəzi yeni məlumatları oradan almaq olardı. Kitab üçün sifariş göndərərək səbirsizliklə gözləməyə başladım...

Mən Vriyenni xronikasının vərəqlərini daraqla açmalı oldum.

İndi Akademiya kitabxanasına gedəndə bitişik vərəqləri açmaq üçün özümə sümük bıçaq götürürəm. Qıpçaqların tarixiylə bağlı inqilabdan əvvəl çıxmış bir çox kitabların ilk oxucusu mən olmuşam.

...Vaxtilə Qazaxıstana qonaq gəlmiş Sergey Markov yerli yazıçıların düzəltdiyi ziyafətdə iştirak edir. O bu hadisəni mənə danışanda təəccübünü gizlədə bilmədi: "Axı necə ola bilər ki, ən adi şeyləri bilməyəsən?!" Mənən zəngin adamın boşluqla ünsiyyəti hər iki tərəf üçün həmişə heyretlə nəticələnir.

Həmin ziyafətdən sonra S.Markov yazmışdı:

Tənha oturmuşam süfrə başında –
Baxıram bugünkü qıpçaq övladı
Şanlı keçmişini çıxarıb yaddan.
Fəqət rus ilhamı hazır durub ki,
Əyilsin, mərmərin silsin tozunu
Oxusun
Ehramın üstə yazılan
qıpçaq sözünü.

1929-cu ildə S.N.Markovun "Mavi atlılar" hekayəsi çapdan çıxdı. Həmin hekayədən misal gətirəcəyim kiçik bir parça qıpçaq tarixinin son mərhələsi haqqında müəyyən təsəvvür yarada bilər:

"Mən milli eskadronun iki süvarisiylə neçə gün düz-çörək kəsməli oldum. Onlar qar kimi ağappaq arxalıq, par-par parıldayan məhmizli çəkmə, göy mundir və şalvar geymişdir. Vaqonun yuxarı taxtının üzərindəki qara qarmaqdan qırmızı ulduzlu iki papaq asılmışdı... Papaqların böyründə qara qınlı şaşkalar saat kəfiri kimi aramsız yellənirdi. Kiçik Tonkeris stansiyasında öyninə iki qoyun kürkü geymiş diringi bir qoca vaqona təcildə. Qucağında yəhər tutmuşdu, vaqonda vurmuxub özünə münasib yer axtarırdı. Süvarilərdən biri çəkilib qocaya yer verdi.

Qoca tərtli başından papağı çıxarıb:

– Mərheba, mərheba, igidlər, – deyər cır səslə öz təşəkkürünü bildirdi. Soruşmaq ayıb olmasın, sizin bu qılınclar kəlləmə düşüb başımı yarmaz ki? Gəlin tanış olaq. Mən Ceturu tayfasından, Tama nəslindənəm..."

Bizim üçün hekayənin sonluğu maraqlıdır:

"Vaqonda qoca yenə öz əcdadlarından danışmağa başladı:

– İgidlər, – dedi, – bəs heç söyləmədiniz ki, siz hansı nəsləndən, hansı soydansınız?

– Biz qıpçağıq, – Kabir-can cavab verdi, – bizim tamğamız nizəyə oxşayan bir cüt cızıqdır.

– Bəs onda Qurqalçına necə düşmüşsünüz? Axı sizin soy indi Turqayda köç cləyir, sizlərdən çox az qalıb bu gidi dünyada..."

Diri qıpçaq övladları ilə görüşdən heyretə gəlmiş yazıçı dözü bilməyib, orta əsr köçerilər tarixinin sonuncu mühüm mərhələsi haqqında belə bir məlumat verir: "Qıpçaqların izi Araldan başlayaraq, Qara dəniz sahillərinə və macar çöllərinə qədər uzanıb gedir. Qıpçaqlar ən qədim qazax tayfasıdır. Kim bilir, Azov sahillərindəki Azak şəhərini bəlkə onlar salıblar? Cənub yarımadasında, Genuya qalalarına həmilə ediblər. Quldur istehkamlarının müdafiəçiləri qıyıq-gözlü asiyalıların başına qranit parçalarını ucurublar.

Genualılar yaralı və əsir qıpçaqları cüt-cüt qandallayaraq, gəmi anbarlarına doldurub Afrikanın qul bazarlarına satmağa aparıblar.

Asiyalı kölələri, əsasən də qıpçaqları və çərkəzləri Ehramlar ölkəsində məmlük adlandırırlar. Məmlüklər əvvəllər üsyankar qul, sonralar mətin döyüşçü kimi ad çıxarırlar. XIII əsr Misir sultanla-

rından biri özünə məmlüklərdən ibarət şəxsi qvardiya düzəldir. Əllərinə silah alan qıyıqgözlü döyüşçülər köləliyin daşını əbədlilik atmaq qərarına gəlirlər. 1250-ci ildə məmlüklər öz ağalarını devirib qul oğlu qul, qıpçaq Ubakı sultan taxtına çıxarırlar. Məmlük sultanlarının hakimiyyəti saysız-hesabsız sui-qəsdlər, saray çevrilişləri, qətlər fonunda cərəyan edir.

Donskoy adıyla tanınan rus knyazı Dmitri İvanoviç Kulikovo çölündə tatarları məğlub etdikdən bir il sonra, 1381-ci ildə Misir məmlükləri birinci sülaləni devirib, ikinci sülaləni taxta çıxardılar.

Silah, hakimiyyət və nəhayət, torpaqlar tədricən məmlüklərin əlinə keçir. Keçmiş qullar bərəkətli Nil torpaqları sayəsində varlanıb feodallara çevrilir. Çeltik zəmiləri də, xüsusi növ Misir buğdası da onların əlinə keçir. Qoşunlara da onlar başçılıq edir. Hətta osmanlı türkləri Misiri fəth etdikdən sonra da məmlüklər öz mövqelərini tam itirmirlər. Türk taxt-tacının böyür-başında yenə həmin o məmlük əyanlarını görmək olur.

Məmlük ağalığını birinci olaraq, uzunsaçlı gənc fransız sərkərdəsi laxladır. O, ac və torpaqsız fəllahları məmlüklərin üstünə qaldırır. İlk vaxtlar məmlüklər bu əməlinə görə Bonaparta nifrətlə yanaşırlar. Lakin bu vəziyyət uzun sürmür.

“Balaca kapral” öz canişini general Kleberi Misirdə qoyub Fransaya qaydır. Az sonra Kleber təntənəli bir şərəitdə məmlük Murad bəyi Misir sultanı və Fransa vassalı kimi tanıdığını elan edir. Murad bəy də fransız generalının bu yaxşılığının əvəzini özünəməxsus tərzdə çıxır – Kleberi öldürür.

• 1811-ci ildə Türkiyənin Misirdəki canişini Mehmed Əli məmlüklərə amansız divan tutur. Məmlüklər nadinc idilər və əlbəttə ki, hər yeni fəthə ciddi əngəl törədirdilər. Axırda Mehmed Əlinin əsgərləri qul-hökmdarlar sülaləsinin kökünü kəsdilər.

Lakin yenilməz döyüşçü, üsyankar qul kimi tanınan, bir qırımda kölədən sultana çevrilməyi bacaran və sonralar yenidən dahi sərkərdənin qulu olanların tarixi bununla bitmir.

Napoleon Bonapart Misiri tərk edəndə öz şəxsi mühafizə dəstəsini, qeyri-adi görkəmləriylə seçilən “süvari-qvardiya eskadronu”nu da özüylə apardı. Bu dəstənin vuran ürəyi cəsur məmlüklər idi. İmperatoru bütün yürüşlərində onlar müşayiət edirdi.

Onların mövcudluğunun son əzablı nişanələrini və son aqibətlərini mən öz gözlərimlə görmüşəm.

...Mən xəyalən Setun təpəsinin ətəklərində uyuyan tozlu Kuntsevo və Filiyə, Podmoskovyenin alma bağlarına qayıdıram. Süst keçən günlərin axarını pozmuş möcüzəli bir hadisəni xatırlayıram. Bir vaxtlar Napoleonun Moskvaya həmlə etdiyi yolun yaxınlığında fəhlələr qazma işləri zamanı üç qaralmış köhnə tabut çıxarıb yolun kənarına qoydular. Tabutların çürümüş qapaqları qaldırıldı. Tüfəng lüləsi kimi dümdüz uzanmış parlaq geyimli üç cəsəd göründü. Ölümlərin qapqara qaralmış dodaqları arasından saf dişləri ağarırdı. Sırada durmuş əsgərlər kimi bu qvardiyaçıların da dabanları bir-birinə sıxılı, pəncələri aralı idi, çəkmələrindəki mahnımları isə əyilmişdi, görünür, qapağın örtülməyinə mane olduğundan əymişdilər.

Qapqara qaralmış, qaşsız-kirpiksiz cöhrələrdə sakit bir təbəssüm donmuşdu. Ölümlərin qıyıq gözləri, iri almacıq sümükləri vardı.

Geyimlərdən bilmək olurdu ki, bunlar məmlük alayının döyüşçüləridir. Poklonnaya dağına yürüş edən Napoleonu bu dəstə müşayiət edirdi.

Məmlüklər öz nəsilələrinin qeyri-adi, möcüzəli sərgüzəştlərlə dolu həyat dövrəsini arxasında Moskva dayanmış dağın ətəyində başa vurmuşdular.

İsti külək süzölmüş mündirlərin cındırını xəzan yarpağı tək yelləndirdi. Şən yerqazanlar, təyyarəçilər, sürücülər tabutların önündən keçib mumiyaların sifətinə tamaşa elədiyi bir məqamda şəhərdən gəlmiş muzey işçisi mənim diqqətimi boyca da, bəzəkli geyimi ilə də o biri ölümlərdən seçilən cəsədə yönəltdi.

Ölünün bükülü barmağında mavi qaşlı qədim bir üzük vardı. Üzük qaşında qıpçaq tamğasının təsvirini görmək olurdu. Kim bilir, bəlkə də bu üzüyü qədim qıpçaq paytaxtı Otrarın qaraqabaq ustaları düzəltdirmişdilər. İndi həmin Otrardan təkə qarsanmış kərpic qalağı, bir də gözəl, qəmli mahnılar qalmışdı.

Yolu səhralardan, macar çöllərindən, Genuya qalaları, Misir ehramları, Venesiya sahilləri və nəhayət, Setun dağının cadar-cadar torpağından keçən bu üzük kim bilir neçə-neçə qıpçaq igidinin barmağında gəzməmişdi?!

TARİX VƏ TARİXÇİLƏR

*Çöhrəm sənə baxsa da,
baxışlarım yan keçir...*

Akademik Qrekov "Kiyev Rusu" (1953) adlı sanballı əsərində salnamələrdə toplanmış materialları ümumiləşdirmişdir. On sözde yazmışdı: "Bizim əlimizdə yazılı mənbələr də var, qeyri-yazılı mənbələr də. Lakin hər hansı bir mənbə necəliyindən asılı olmayaraq, yalnız o zaman fayda gətirə bilər ki, tədqiqatçı bu materialdan nə umduğunu, nə istədiyini dəqiq bilməmiş olsun"¹.

İstoriografiya elminə saysız fəlakətlər gətirmiş metodun mahiyyəti bu cümlələrdə açıqlanmışdır. Tarix bu metoda kor-koranə təbə olaraq, yalnız ondan umulanları açıb göstərirdi. Keçmişin faktlarından müasir ideyanın sübutu üçün istifadə edilirdi.

Kiyev Rusu üzrə ən nüfuzlu mütəxəssislərdən biri, təəssüf ki, öz əsəriylə bu metodun səmərəliliyini nümayiş etdirmişdir. Kiyev Rusunun yüksək inkişaf etmiş bir dövlət olduğunu sübuta yetirməyə çalışan müəllif, Avropanın xoşu gəlsin deyərək, Qədim Rusu Şərqlə bağlayan telləri qətiyyətlə kəsib atır. Altı yüz səhifəlik bir əsərdə "Qədim Rus dövləti və cənub Rus çöllərinin köçəriləri" bəhsinə vur-tut üçcə səhifə ayrılmışdır. Bunun da iki səhifəsi Bizansın peçeneqlərlə ixtilafına həsr edilmişdir. Demə, bu belə bir "mühüm" nəticəyə gəlmək üçün lazım imiş: "Biz asanca əmin ola bilərik ki, peçeneqlər Rusda heç bir qorxu və təşviş doğurmamışdılar"².

Poloveslərə isə yarımcı səhifə ayrılmışdır. Üç səhifə bir yerdə götürüldükdə isə müəllifin əsas fikrini təsdiq etməli idi: qədim Rus dövləti köçərilərlə tez-tez mübaribələr aparıb, bəzən onlardan mal-qara alıb (yaxud zəbt edib), lakin heç vaxt çölçülərlə qarşılıqlı mədəni əlaqədə olmayıb.

Yarımcı köçəri obrazı yalnız bir qiyafədə – vəhşi qiyafəsində təqdim edilir.

...İstoriografiya elmi yaranmağa başlayanda, artıq Rusiya imperiya statusunu qəbul etmişdi. Təbii ki, rəsmi elm metropoliya və

müstəmləkə xalqları arasında keçmişdə başqa münasibətlərin olduğunu etiraf etməyi öz şəninə sığışdırmırdı.

Orta əsr salnaməçiləri knyazlardan sifariş alaraq, öz qəyyumlarının və kilsənin ideyalarını ifadə edirdilər. Yeni dövrlərin rəsmi dairəyə mənsub tarixçiləri isə keçmişin nümunələri əsasında mütəlqiyyət dövlətinin haqq olduğunu sübuta yetirməyə çalışırdılar.

Bədbəxtlikdən, xurafat heç bir elm sahəsində tarixdə və dilçilikdə olduğu qədər "canibərk" deyil.

XVIII əsrin alimini də anlamaq olar: Rusiya imperiyasının ucqarlarında yaşayan yarıkölə sakinlərin mədəni geriliyi, acınacaqlı vəziyyəti hörmətdən savayı hansı hissi desən oyada bilərdi.

Lakin müasir biliklər cəmiyyətin inkişafı, mədəniyyətlərin yüksəlişi və tənəzzülünün dialektik mənzərəsini təsəvvür etməyə imkan verir; imkan verir ki, faktlardan doğan saf toxumu rəhbər-knyaz təsdiqinin buğdasından ayırsan, təmənnalı mülahizələri, qiymətləri həqiqətin obrazı kimi qəbul etməyəsen.

Orta əsrlərin qabaqcıl sivilizasiyaları, xalqları ilə bu və ya digər səviyyədə ünsiyyətdə olmuş həmin dövr türk xalqlarının maddi-mənəvi mədəniyyəti haqqında obyektiv məlumatı keçmiş əsrlərdə də əldə etmək olardı, bu əsrdə də. Mənbələr eynidir.

Mən "obyektiv məlumat" deyəndə, müsəlman, budda və xristian xronikalarında toplanmış faktları nəzərdə tuturam, çünki heç kəs iddia edə bilməz ki, bu salnamələrin müəllifləri köçərilərə xoş münasibət bəsləyib, onları yerli-yersiz tərif ediblər. Məlum faktdır ki, yeni dinlər köçəri türklərə həmişə islahedilməz bütperəst kimi baxıblar, onlar haqqında yalnız özlərinin faciəli məqamlarında, türklərdən kömək uman zaman yazıblar.

XIX əsrin rus tarix elmində türk probleminə yeni münasibətin əlamətləri sezilən bir neçə məqalənin adını çəkmək olar.

Görkəmli şərqşünas V.V.Qriqoryev (1816–1881) öz əsərində ilk dəfə olaraq, Xəzər dövlətinin siyasi həyatının xülasəsini və özünə-məxsus ictimai quruluşunun təhlilini vermişdir. Onun böyük ustalqla yazdığı "Xəzərlərin ali hakimiyyətinin ikililiyi" və "Xəzərlərin siyasi həyatının xülasəsi" məqalələri o dövrün əksər tarixi tədqiqatlarına xas olan bəzi qüsurlarına baxmayaraq, türk tarixinə aid faktların seçilməsi və qiymətləndirilməsi baxımından həmin mövzuda çox-çox sonralar yazılmış elmi işlərdən öz obyektivliyi ilə fərqlənir.

¹ В.Д.Греков. Киевская Русь. М., 1945, стр. 21.

² Yəne orada, səh.470.

“Hədd-hüdudu olmayan özbaşmalığın, fanatizmin və sonsuz nadanlığın bir-biriylə Avropa ağılığı uğrunda çarpışdığı dövrdə Xəzər dövləti öz ədalət məhkəməsi və din azadlığı ilə şöhrət qazanmışdı. Öz dini əqidəsinə görə təqib olunanlar dünyanın hər yerindən ora axışırdı. Xəzər dövləti Avropanın zülmətə bürünmüş üfüqlərində işıqlı bir meteor kimi parıldayırdı, sonra qəfildən söndü, qeyb oldu, özündən sonra bir iz qoymadı...”

Bu bəyanatın kəskinliyi alimlərin diqqətini Rusun öz köçəri türk qonşuları ilə qarşılıqlı əlaqəsi məsələsinə cəlb etmək zərurətindən doğmuşdu.

Bir əsr sonra V.V.Qriqoryevin müddəaları P.İ.İvanovun həcmcə kiçik, lakin nəticə etibarilə Xəzər mövzusu taleyində məşum rol oynamış “Bir yanlış konsepsiya haqqında” məqaləsində şübhə altına alındı¹.

Bu çıxışdan sonra Xəzər xalqının və onun yaratdığı dövlətin tarixi əhəmiyyətini nəyin bahasına olursa olsun heç endirmək məqsədilə bir-birinin ardınca xəzərlərin həqiqi tarixini təhrif edən əsərlər çap olunmağa başladı².

1962-ci ildə M.İ.Artamonovun “Xəzərlərin tarixi” adlı sanballı kitabı çap olundu. Kitabda dünya ədəbiyyatında xəzər mövzusunda yazılmış bütün materialların geniş xülasəsi verilmişdi. Bu nəhəng işin nəticələrini, məqsədini və olduqca mübahisəli, hətta təhlükəli mövzuya girişmiş tarixçinin qarşısında duran əngəlləri başa düşmək üçün “Müqəddimə”ni və “Nəticə”ni müqayisə etmək kifayətdir.

* Müqəddimədə: “Xəzərlər böyük bir dövlət yaratdılar, uzun müddət ərzində ərəblərlə gərgin mübarizə apardılar və onların şimala doğru axınının qarşısını aldılar. Bizans dövləti yalnız onların köməyi sayəsində ərəb təzyiqinə duruş gətirə bildi. Təkcə bu kifayətdir ki, ümumdünya tarixi və ölkəmizin tarixi səhifələrində xəzərlərə layiqli yer ayrılсын və onlar tarix elminin diqqət mərkəzinə çəkilsin.

Onu da unutmaz olma ki, Xəzər dövləti Şərqi Avropada yerli özlül üzərində yaranmış, bəsit olsa da, ilk feodal formasiyasıdır... Bununla belə, Rus dövləti geniş tarix meydanına çıxarkən, birinci olaraq, məhz Xəzərstanla toqquşmuşdu. Bu tarixi faktı heç cür inkar

¹ “Правда”, 25 декабря 1951 года.

² Б.А.Рыбаков. Русь и Хазария. Академику Грекову ко дню семидесятилетия. Сб. статей, 1952 год.

etmək olmaz və təkcə Rusda deyil, bütün Şərqi Avropada tarixi inkişafın gedişini düzgün anlamaq üçün bu məsələ bütün dolğunluğu ilə mütləq nəzərə alınmalıdır. *Üç yüz illik tarixi olan bir dövlət izsiz-soraqsız yoxa çıxma bilməz...*” (Kursiv mənimdir – O.S., səh.38)

Bu sözlər əldə olan obyektiv faktlara və rus Xəzər elminin atası V.V.Qriqoryevin əsas müddəalarına tam uyğun gəlir.

İndi isə nəticəni oxuyaq:

“Ruslar Şərqi Avropa mədəni nailiyyətlərinə heç vaxt biganə qalmamışlar. Türklərdən onlar xaqan titulu oxz etmişlər ki, ilk rus knyazları məhz belə adlandırılırdı. Peçeneqlərdən udel-pillə sistemini, poloveslərdən əyri qılıncı və s. şeyləri mənimsəmişlər. *İtil xəzərlərindən isə, heç nə oxz etməmişlər!*” (Kursiv mənimdir – O.S., səh. 458)

Bu da sizin üçün “izsiz-soraqsız yoxa çıxma bilməyəcək” üç yüz illik tarix və qarşılıqlı təsir!

Nə üçün rus salnamələrində xəzərlərlə bağlı məlumatların heç biri, o cümlədən Rus dövlətinin paytaxtı Kiyevin vaxtilə xəzərlər tərəfindən bina edilməsi faktı kitabda öz əksini tapmamışdır?

***

A.İ.Popov 1946-cı ildə, indiyədək “İqor polku dastanı” mütəxəssislərinin diqqətini cəlb edən “Qıpçaqlar və rus” məqaləsiylə çıxış etdi.

Hazırda dilçi tarixsiz addım ata bilməz. Tarixçi onun baxışlarını formalaşdırır və o, leksik materiala tam hazır vəziyyətdə yanaşır. A.İ.Popov bu məqalədə həm mütəxəssis-faktoqraf, həm də dilçi kimi çıxış etmişdi.

Tarixçi A.İ.Popov öz çıxışına sadə və qətiyyətlə başlayır: “Bəri başdan bildirmək lazımdır ki, poloveslərin ruslara təsiri cüzi olmuşdur” (səh. 114).

A.İ.Popovun qərribə nəticələri dilçi A.İ.Popovu da həmin qənaətə aparıb çıxarır.

O, rusların türklərdən oxz etdiyi sözlərin dəqiq sayını göstərir: on! Sayqat, koç, koşsey, çaqa, vataqa, evşan, kumız, kurqan, ortma, yaponçitsa. Lakin dərhal da düzəliş verir: “Bu sözlərin məhz poloveslərin olduğunu tam inamla söyləmək olmaz. Eyni haqla bunları torkların, yaxud berendeylərin adına yazmaq olar. Monqollardan qabaqkı dövrün alınmalarından rus danışığı dilində bizim günlərə 2-3

söz gəlib çatıb (kurqan, vataqa, qımız), özü də demək olmaz ki, bu sözlər poloves dövrlərindən qalmışdır. Belə ki, bu sözlər sonrakı dövrlərdə, məsələn, monqol dövründə Şərqdən alına bilərdi.

Bu faktın özü poloveslərin Rusa mədəni təsirinin nə qədər cüzi olduğunu göstərir və əslində buna təbii hal kimi baxılmalıdır. Slavyanların bulqarlar və xəzərlərlə münasibətləri slavyan dillərində və folklorunda demək olar ki, heç bir iz qoymadığı halda, poloveslər nə verə bilərdilər?!

Bütün bu əsər bir məqsədlə – mənim qeyd etdiyim nəticəni əsaslandırmaq (lüğətlərin müqayisəli göstəriciləriylə deyil, gurultulu bəyanatların köməyiylə) məqsədilə yazılmışdır.

Fikir vermişəm ki, türk-slavyan münasibətlərindən söhbət açan tarixçilər “cüzi” sözünü hədsiz xoşlayırlar.

“Rus dilində hərbi leksikanın tarixi” əsərinin müəllifi F.P.Sorokoletov türkiizmlərlə rastlaşanda, sanki oxuculardan üzr istəyirmiş kimi öz izahına sözgəlişi “müqəddimə” verir: “Ertaul (ertoul, ertul). Bir çox hərbi tarixçilərin qeyd etdiyi kimi, rus ordusunun təşkili formalarına və müharibə aparmaq metoduna tatar-monqolların təsiri cüzi olub”¹.

Doğrudanmı, bu sözlər sonrakı növbəti məlumatın təsirini zəiflətmək üçün lazımdır?

“Ertaul – rus qoşununun döyüş sıralarını təşkil edən bölmələrdən birinin adıdır. Tatar-monqollardan qabaq rus ordusunda belə bölmə yox idi və deməli, termin də ola bilməzdi”.

Kitabın başqa bir yerində – “əsgərlərin vəzifə-rütbə sistemində işlənən baskak, ulan, esaul, seunç, kalqa, uqlubiy, çeuş terminləri, şəksiz, türkiizmlərdir” məlumatından əvvəl qeyd etməyi lazım bilir ki, “ümumən götürüldükdə, rus hərbi terminologiyasında türk payı cüzidir. Türk hərbi təşkilatı və hərbi taktikası rus ordusunun əsaslarına toxunmadığı kimi, türk dillərindən alınan sözlər də rus hərbi terminologiyasında heç bir iz qoymamışdır”².

Təkidlə və döno-döno təlqin edilir ki, silah sistemində cüzi miqdarda işlənən əcnəbi sözlər (sablya, saadak və s.) vəziyyəti dəyişmir. Bir sözlə, tatar-monqol hökmranlığı nə hərbi leksikada, nə hərbi

¹ Ф.П.Сороколетов. История военной лексики в русском языке. Л., 1970, стр. 194.

² Yəni orada, sah. 252-253.

sənətində əsaslı bir iz qoymamışdır. Artıq XVI əsrin ikinci yarısında rus dili yad (yəni türk-monqol – O.S.) təsirlərdən əsasən azad olmuşdu”.

...Düzgün olardı ki, qədim rus və qədim türk materiallarının müqayisəli təhlilindən sonra nəticə çıxarılsın. Müqayisə orduların quruluşunda, taktika və terminologiyasında xeyli uyğunluqları aşkar edərdi. Bu da təbiidir: qədimlərdən başlayaraq XIII əsrə qədər knyaz qoşunlarının tərkibinə türk bölükləri də daxil idi və bir çox “udel” ordularının əsas zərbəsinə türk alayları təşkil edirdi.

Qədim slavyan hərbi leksikasının kökləri *slavyan-türk birliyi* dövrünə gedib çıxır. Çoxları üçün qərribə səslənən “slavyan-türk birliyi” termini sübuta yetirilə bilər; buna mənbələr əsas verir. Ən əvvəl də sözlük. Hərbi işlə bağlı bir çox anlayışlar, terminlər, işarələr türk dillərindən alınmışdır. Məsələn, *voin* – əsgər, *boyarin* – boyar, *polk* – alay, *trud* – müharibə, *oxota* – ov, *oblava* – sürək, *çuqun* – çuğun, *jelezo* – dəmir, *bulat* – polad, tiyə, xəncər; *xoruqv*, bayraq, tuğ; *sablya* – qılınc; *kolçan* – sadaq, oxqabı; *tma* – tümen, on minlik qoşun; *ura* – hücum sədası, *aydı* – hayda və s. Bu sözlər artıq lüğətdə yad təsir bağışlamır, yüz illər boyu rus dilində ütülənmiş, rus ahənginə uyğunlaşdırılmış gözəgörünməz türkiizmlərdir. Dilçilər yalnız sonrakı dövrlərə aid “qeyri-doğma” alınmaları seziirlər: *saadak*, *orda*, *bunçuk*, *karaul*, *esaul*, *ertaul ataman*, *koş* (köç), *kuren* (küləş çadır), *boqatır*, *biryuç* (carçı), *jalav* (bayraq), *kolımaqa* (araba), *surnaç* (zurnaçı) və s.

Slavyan-türk mədəni problemləri münasibətlərinə həsr edilmiş kiçikhəcmli ədəbiyyatı diqqətlə öyrəndikdən sonra kədərlə gördüm ki, müəlliflərin əksəriyyəti bu çətin işə yalnız bir məqsədlə girişir, sübut etməyə çalışırlar ki, vəhşi köçərilərlə heç bir mədəni əlaqə olmayıb və ola da bilməz.

Akademik Qrekovun tutduğu fəal mənfi mövqe və “Kiyev Rusu” əsərində nümayiş etdirdiyi tarixi materiallardan istifadə metodları bir çox müasir tədqiqatlarda da öz aktuallığını itirməmişdir.

...Mən tarixi problemlərə qeyri-elmi, vulqar yanaşmanın necə gülünc nəticələrə səbəb olduğunu nümayiş etdirmək üçün istər tədqiqat miqyaslarına, istərsə də təsvir üslubuna görə bir-birindən fərqli əsərlərdən misallar çəkdim.

...Avropa elmində köçərilərə mürəccə münasibəti dəyişməyin necə çətin olduğunu görkəmli şərqşünas Qriqori Potaninin kitabının

acı talcyindən görmək olar. 1899-cu ildə Moskvada min bir əziyyətə "Y.İ.Bazarovun verdiyi ianə hesabına" nəşr edilmiş "Orta əsr Avropa ədəbiyyatında Şərq motivləri" əsəri haqsız olaraq, özü də deyəsən birdəfəlik unudulmuşdur.

Burada da ön sözü və nəticəni müqayisə edək:

"Bu ön sözdə mən kitaba ötürü baxış zamanı ortaya çıxan biləcək təəccüb dolu suallarla əlaqədar bir-iki söz deməklə kifayətlənəcəyəm. Kitabın əsas mövzusu – orta əsr Qərbi və Şərqi türk eposlarının vəhdətinin Qərbi Avropa eposuna da şamil edilməsi ideyası ilə ilk cümlələrdən etirazlara səbəb ola bilər.

Birincisi, ilk baxışda mərkəzi Monqolustan və mərkəzi Fransa, şərqdə Orxon-Kerulen sahilləriylə, qərbdə Sena sahilləri qədər bir-birindən uzaq məsafədən epos mübadiləsinin mümkünlüyü əlbəttə ki, təəccüb doğura bilər, heç kəsi inandırmaz.

Bundan əlavə, etiraz edib deyə bilərlər ki, Orta Asiyanın qeyri-mədəni, barbar ordalarının Avropa mədəniyyəti mühitinə təsiri qeyri-mümkündür.

Mənə belə gəlir ki, epos mübadiləsi çox erkən çağlarda baş vermişdir. Mütləq deyil ki, bu, Orta Asiya xalqlarının sonrakı yerdəyişmələri dövrünə aid edilsin, bu mübadilə lap qədimlərdə – Mərkəzi Avropa və Orta Asiya çöllərinin mədəniyyətləri arasında indiki qədər fərq olmadığı dövrlərdə də baş verə bilərdi.

Hətta bu da ola bilər ki, o uzaq dövrlərdə cənub-şərqi, yaxud Mərkəzi Avropaya gəlmiş ordalılar yerli əhaliylə müqayisədə daha yüksək mədəniyyəti təmsil etmişlər".

Bu da "Nəticə": "Alimlərin çöl xalqlarına həqarətli münasibəti elmi inkişafdan qoyur. Bu "barbarların" tarixdə oynadığı rola və mənəvi-mədəni mənimsemələrin tarixinə düzgün yanaşmağımıza mane olan nədir? Bizim ari təkəbbürümüz. Saxta tarixi perspektiv. Dürğun baxışların və etiqadların əsiri olmuş süst təfəkkür.

Vaxt var idi ki, orta əsr Qərbi Avropa ədəbiyyatı slavyan abidələrini əhəmiyyətsiz sayır, ondan istifadə etməyi, onu öyrənməyi özlərinə ar bilirdi: indi qədim slavyan ədəbiyyatı öz həqiqi qiymətini almışdır – orta əsr ədəbiyyatının bəzi faktları yalnız slavyan abidələri vasitəsilə işıqlandırılır. Ola bilər ki, köçəri türk folkloru və mifologiyası ilə əlaqədar da belə dönüş baş versin, türk eposuna laqeyd münasibət elm üçün qeyri-sərfəli hesab edilsin.

XIX əsrin axıncı ilində çapdan çıxmış kitab belə bir ümid harayı ilə bitir. Lakin gördüyümüz kimi tarix elmində dürgünluq əsri hələ də davam edir. Potaninin kitabı kimi misilsiz əhəmiyyəti olan əsərlər unudulub.

Və yarım əsr sonra slavist V.A.Parxomenko "Salnamələrdə poloves eposunun izləri" məqaləsini bu sözlərlə başlayır: "Bizim salnamələr XII əsrdə Rusun və poloveslərin ali təbəqələri arasında sıx əlaqələrin olmasını qəti surətdə sübut edir. Rusun köçəri türklərlə əbədi və prinsipial mübarizəsi ideyası açıq-aşkar saxta, uydurma xarakter daşıyır".

V.A.Parxomenko öz məqaləsini belə bitirir: "Ümumiyyətlə poloveslərin tarixinə və ədəbi irsinə daha diqqətlə yanaşmaq, qədim rus ədəbiyyatında, eləcə də ədəbi mədəniyyət abidələrində onların təsirinin izlərini axtarmaq lazımdır".

İzlərini axtarmaq!.. Əgər V.A.Parxomenkodan bir neçə qərinə sonra biz bu gün də poloveslərə diqqətlə yanaşmağa çağırırsaq, deməli, elm hələ də yerində sayır...

***

B.D.Qrekovun "Kiyev Rusu" əsərinə qayıdaq.

O öz kitabında rus knyazları – Yaroslaviçlərin german qızları ilə nikahından iftixarla danışır. Svyatoslav Yaroslaviç Trir yepiskopu Burxardın bacısı, digər iki knyaz (adları məlum deyil) isə biri Saksoniya markqrafının, o biri də Ştad qrafının qızı ilə evlənmişdir. Yaroslavin qız nəvəsi german imperatoru IV Henrixin qızını almışdır.

Nəticə: "Bu qırıq məlumatlar Kiyevin Almaniya ilə sıx əlaqələrindən xəbər verir"¹.

Rusun Fransa ilə "sıx" münasibətini isə kral I Henrixlə Yaroslavin qızı Annanın nikahı sübut edir: "Çex və Kiyev knyaz evləri arasında mövcud olan nikah əlaqələri bu iki ölkənin yaxın münasibətlərinə dəlalət edir: Vladimirin arvadlarından biri çex qızı idi"².

Rusiyanın köçəri türklərlə saysız-hesabsız sülalə nikahları haqqında isə bu qalın kitabda bir-cə kəlmə də deyilmir. Halbuki elə

¹ Б.Д.Греков. Киевская Русь. М., 1945, стр.488.

² Усна орada, səh.487.

Yaroslaviçlərin özləri də Turandot şahzadə qızları ilə evlənmişdilər, deməli, türklərlə ən ali səviyyədə siyasi əlaqə yaratmışdılar.

Təcrübəli tarixçinin salnamə ədəbiyyatında bu faktları görə bilmədiyinə inanmaq çətindir. Halbuki o xüsusi şey göstərərək Yaroslaviçlərin salnamələrdə qeyd olunmamış german və fransız yeznələrinin titul və adlarını bərpa edə bilmişdir. Bu ona Avropa dillərinin məhz belə əlaqələr sayəsində Kiyev Rusuna yol tapdığını sübuta yetirmək üçün lazım idi. B.D.Qrekov kitabına yazdığı ön sözdə bildirmişdir: "Təəccüblü deyil ki, bu şəraitdə Yaroslavin övladları bir çox dilləri öyrənə bilmişdilər"¹.

...Sülalə nikahları, heç şübhəsiz ki, əsrlər boyu sıx qonşuluqda yaşamış xalqların siyasi və mədəni yaxınlaşmasına şərait yaradan mühüm amillərdən biridir. Gəlinlə birlikdə onun mühafizə dəstəsi də həmin ölkəyə həmişəlik yaşamağa gəlirdi. Bu bölüklər yüzlərcə ailəli əsgərdən ibarət idi. Onlar knyaz saraylarının həndəvərində məskən salır və tədricən Kiyev Rusu şəhərlərinin qarışıq əhalisinin əsas elementlərindən birinə çevrilirdi. Məhz onları tork, peçeneq, kuman adlandırmış və sonralar bu adları onların çöl qohumlarına aid etmişdilər.

Sonrakı knyaz nəsiləri də gəlinləri, onları müşayiət edən alaylarla birgə həmin şəhərlərə gətirirdilər. Beləliklə, türkdilli element artır, güclənirdi.

Mənə belə gəlir ki, slavyan-türk tarixinin maraqlı epizodlarından birinə həsr edilmiş "İqor polku dastanı"nın müəllifi də türk dilinin ab-havası, poeziyası hopmuş bir mühitdə yaşayıb-yaratmışdı.

• O öz dövrü və zümresinin övladı idi və mətndə artıq sıradan çıxmış türkiizmlərdən deyil, oxucuların başa düşməyəcəyindən qorxub-çəkinmədən canlı türk terminləri və leksemalarından bol-bol istifadə etmişdir. *Çünki o öz əsərini XII yüzilliyin ikidilli oxucusuna hesablamışdı.*

Bir neçə əsr sonra, Rusiyada türk dili öz əhəmiyyətini müəyyən qədər itirəndən sonra Dastandakı bir çox türk sözləri mətndə açıq-aşkar seçilməyə, gözə girməyə başlayır (ümumrus dilinə daxil olmamış *çaqa, ortma, yaponçitsa* və s. kimi).

XII əsrdə Kiyev Rusunda yaranmış dil situasiyası mənə Puşkin və Tolstoy dövrlərini, ali rus cəmiyyətinin ikidilli (rus və fransız dilləri) olduğu şəraiti xatırladır.

¹ Б.Д.Греков. Киевская Русь. М., 1945, стр. 17.

XX əsrdə Puşkinin bir çox ifadələrini, Tolstoy romanlarının bütöv səhifələrini rus dilinə tərcümə etmək lazım gəldi. Bu faktın özü dil situasiyasının necə tez dəyişməsinə sübut ola bilər. Əlbəttə, fərq var. Əsas fərq ondadır ki, XII əsrdə türk dili təkcə knyaz saraylarında işlədilmir, tacir və hərbi zümərəni də əhatə edirdi.

Rus imperatorlarının ordusunda fransız hissələri yoxdu.

Kiyev knyazlarının qoşunlarının mühüm bir qismi isə türk əsgərlərindən ibarət idi. Yalnız türk dilini bilməklə onları idarə etmək olardı.

X, XI, XII əsr salnamələrinin orijinalları bizə gəlib çıxsaydı, erkən orta əsrlərin cənub rus ədəbi dilində türk elementinin necə güclü olduğuna əmin ola bilərdik.

Əgər "İqor polku dastanı" XVI əsrdə köçürülməsəydi!.. Artıq dediyimiz kimi, nasix türkiizmlərin çoxunu tərcümə etmiş, yalnız o vaxtlarda şimal rus şivələrində işlənən sözləri saxlamışdır.

Lakin köçürmələr zamanı möcüzə nəticəsində qalmış türk sözləri də Dastana xüsusi kolorit və dad verir. Dnepr suyunda həll olmuş Baskunçak duzu kimi. Yaxud qan kimi. Yaxud göz yaşı kimi.

HƏRB VƏ SÜLH

Dubultaya, dörd ölkə yazıçılarının görüşünə yollandığıma görə arada bu fəslə yarımçıq qoymalı oldum. 1974-cü il mayın 13-dən 16-dək Yaradıcılıq evində Hindistan, Banqladeş, Pakistan və Sovet İttifaqı nümayəndə heyətlərinin iştirakı ilə əbədi işlərin müzakirəsi gedirdi. Daşkənddəki ilk görüşdə və Alma-Atadakı konfransda olduğu kimi, burada da müzakirənin əsas mövzusu mədəni irsə münasibət idi. Çıxış edənlər bu mövzunu ümumi problemdən – müasirlik və tarix problemindən ayırmırdılar. Onlar deyirdilər ki, elmi-texniki inqilab keçmişlə bu gün arasındakı psixoloji uçurumu dərinləşdirmişdir. Avtomobili işə salmaq üçün qoca Volterin qalvanizasiya ideyalarını dərk etməyə ehtiyac varmı?

Asiyanın gənc ziyalılarının səciyyəvi cəhətlərindən biri klassik tarixi qəti şəkildə inkar etməsidir.

Şərqdə də, Qərbdə də tarixə olan şübhə onunla bağlıdır ki, Pol Valerinin dediyi kimi, son yüz ildə tarix elmi özünü büsbütün rüsvay

etmişdir. O, uzun müddət siyasət qulu, şovinizm və millətçilik mənbəyi olmuşdur.

Hətta tarix vurğunu olan Mark Blok tarixçilərdən danışarkən, etiraf etməyə məcbur olmuşdur: "O da doğrudur ki, yazı masası arxasına keçərkən, öz beynini müasirlik mikroblarından qorumağı bacarmayan şəxsə bu viruslar hətta "İliada", yaxud "Ramayana"ya yazılmış şərhdə də özünü büruzə verə bilər"¹.

* * *

Tarix müasir dünyagörüşünün formalaşmasında fəal iştirak edir. İmperializmin və müstəmləkəçiliyin qulluğunda duran alimlər öz populyar əsərləriylə xalqlara irqi və milli yarımçıqlıq hissi aşılayır.

...Müşavirə zamanı asudə, rahat düşünmək olur. Simfonik musiqi konsertində olduğu kimi. Nitqlər, yaxud musiqi fonu təfəkkür prosesini sürətləndirir. Fasiləsiz assosiasiyalar yaradır.

...Əşyaların dəyişilməzliyinə olan kor inam elmə yanlış səmt verir. Çıxış yolu axtaran Leybnits deyirdi ki, gerçəklik onun öz səbəbləri ilə aşkarlanırsa bilər. Lakin səbəblər çox vaxt təcrübədə postulat kimi qəbul edilirdi, ondan zəruri nəticəni almaq və bu nəticəyə bəraət qazandırmaq üçün istifadə olunurdu.

Fərdi qiymət tarixi həqiqəti üstələməyə başlayır və fakt istəməz kimin üçünse iblis cizgiləri alır, "vətənpərvər" alimin xoşuna gəlməməyə başlayır, çünki bu fakt onun mənafeyinə, "ilahi ideyaya" (siyasətə) xidmət edə bilmir. Edə bilmirsə, deməli, heç gerek de deyil.

Tarix elmini saxtılığa aparıb çıxaran səbəblərdən biri də yazılı mənbələrə olan kor-koranə inamdır. Bu mənbələr aydın-aydınlıqda və ümumən, çox populyar "tarix – haqdır" məsələni təkzib edir. Biz qədim salnaməçilərin hər bir sözünü, təsvirini "Quran ayəsi" kimi şəxsiz qəbul etməklə, keçmiş dövrlər haqqında yanlış təəvvürə gəlmiş oluruq. Tarixi hadisələr əksər hallarda birtərəfli təsvir olunur və onun həqiqiliyi hələ sübuta yetirilməlidir. Əcdadlarımızın şüurunun öz daxili "arakesmələri", hər ərazinin, hər dövrün öz maneələri var idi.

Lakin qədim dünya yazıçılarını bir cəhət birləşdirir – faciəyə, drama məhəbbət! Hərb və sülh! Bu oppozisiyanı yalnız XIX əsrin

yazıçıları görə bilmişlər. Qədim tarixi əsərlərin düsturu daha sadədir – HƏRB.

Müharibənin hər bir anı, məqamı salnaməçi sözü, harayı ilə ilmələnib. Ömrü min illərlə ölçülən sülhə isə salnamələrdə yer tapılmayıb.

Bəzişiq – tarixə yaddır. Onu təsvir etmək də çətindir. Nə vaxt ki, şəhərlər yanır, yaralıları və əsirlər inləmir, nə vaxt ki, analardan ayrı düşən körpələr ağlamır – salnaməçi də susur.

Həm Avropa, həm Asiya xronikalarında bəşəriyyətin keçmişini sonsuz savaşılar, qanlı saray çevrilişləri fonunda təsvir olunur və yalnız hərdən, ötürü olaraq, mədəniyyət tarixindən faktlar yad edilir.

Fəlakətin parlaqlığı ilə gözqamaşdırıcı qara və qırmızı rənglər fonunda hərdən məbədlərin günbəzləri işarır, al-qana boyanmış xaçlar və aypara bir anlıq parlayıb qeyb olur.

Şahların, sərkərdələrin (hətta yüzbaşılının) adları və həyatları hamıya yaxşı məlumdur. Ustad musiqiçilərin, şairlərin, memarların, alimlərin adlarına isə xronikalarda təsadüfən-təsadüfə rast gəlirik.

Salnamə səhifələrində bağırçı, xırıltı, söyüş və lənətlər yağdırılır. Bunların məzmunu qorxu və nifrətdir. Milyardlarla kiçik və böyük Segvilər, min-min illərlə ölçülən insan Səadəti, Sevinc və Ümidləri, yer üzünü səmənə salmış dinc əmək dövrləri isə salnamələrdə əks olunmayıb. Yazıya köçürülmədiyindən ən dahiyanə kəşflər həmişəlik unudulub. Yaşı iki min il ötmüş qədim Çin qəbirələrində arxeoloqlar alüminiumdan düzəldilmiş əşyalar tapırlar. Deyirik: bu, mümkün deyil. Axı hamıya məlumdur ki, yalnız qalvanik vannanın kəşfindən sonra alüminium almaq mümkün olmuşdur!

Və belə bir möhkəm qənaətə gələndən sonra biz qalvanik vannanı qədim Şumerdə aşkar edirik. Dahi Qalvanidən beş min il əvvəlki dövrdə.

...Salnamələrin üzü köçürülərkən, müharibə atmosferi bir az da qatılaşır: nasixlər onlara əhəmiyyətsiz görünən bütün detalları – ötən dövrlərin canlı toxumalarını qəddarcasına doğrayıb tökürlər.

Nəticədə, elə təkcə rus salnamələrindəki məlumatları ümumiləşdirsək, Rusiya tarixi qanlı hadisələr, aramsız döyüşlər, hakimiyyət uğrunda amansız savaşılar və köçərilərlə bir an da səngiməyən qızğın müharibələr dünyünü kimi qarşımızda canlanır. Mişlənin sevimli anti-tezisi: tarix elmi keçmiş dövr salnamələrinin inkişafdan qalmış "şeyirdi" yox, cəsarətli və ədalətli tədqiqatçısı olmalıdır.

¹ М.Блок. Апология истории. М., 1968, стр. 25.

Lakin tarix qərəzli şahidlərə inandı. Şışirtmə metafora həqiqət kimi qəbul edildi.

... Və bu şərətdə etiraf etməyə məcburuq ki, tarixi məlumatların yeganə obyektiv mənbəyi – sözlükdür. Yazıda öz əksini tapmamış sülh salnaməsini dil qoruyub saxlaya bilmişdir.

Dilin göstəriciləri öz qəfilliyi ilə seçilir. O sübut edir ki, xristianlıqdan qabaqkı dövrlərdə slavyanlar və türklər dinc, yanaşı yaşamışlar. Birgə mal-qara otarmış, birlikdə yer şumlamış, xalça-palaz toxumuş, qarşılıqlı ticarət əlaqəsində bulunmuş, ümumi düşməne qarşı çiyin-çiyinə vuruşmuş, eyni əlifbadan istifadə etmişlər. Eyni alətlərdə çalıb-çağırmiş, bir Yaradana etiqad bəsləmişlər.

Pşeno (dari), *tkan* (parça), *pismo* (məktub), *seno* (saman), *bukva* (hərf), *karandaş*, *slovo* (söz), *yazık* (dil), *uyut* (rahatlıq, uyumaq), *son* (yuxu), *druq* (dost), *tovariş* (yoldaş) və s. kimi türk sözləri yalnız sülh və dostluq dövrlərində slavyan dillərinə keçə bilirdi...

Biz nədənsə yalnız ədəbi dilin üst qatlarında olub canlı xalq şivələrində ütülənmiş sözləri türkizm hesab edirik. Əslində isə türkizm artıq rus sözüdür, elə bir rus sözüdür ki, mənşəyi əksər hallarda dərk edilmir. A.İ. Popovun türkizm olaraq göstərdiyi: *çaqa*, *yevşan*, *ortma* kimi kələ-kötür sözlər isə heç də türkizm deyil, sadəcə olaraq yazıda işlənən, lakin xalqın hələ mənimsəmədiyi xalis türk sözləridir.

Kilsə ilk addımlarından başlayaraq, Çöllə olan kommunikasiyaları dağıtmağa, slavyan-xristian şüurunu təftiş etməyə, türklükdən ayırmağa başladı.

* XIII, XIV, XV əsrlərdə Rus-Çöl mənəvi oppozisiyası son dərəcə kəskinləşdi. Övvəlki geniş və qarşılıqlı mədəni əlaqələr epizod xarakteri aldı. Flektiv əlaqə aqlütinativ əlaqə ilə əvəz olunmağa başladı.

Türkizmlərin slavyan dillərinə yol tapması getdikcə çətinləşdi. Əsarət dövründə türk dilinin yalnız heyvandarlıq terminlərindən istifadə olunurdu. XIII əsrdə slavyan dilləri kifayət qədər inkişaf etmişdi və ifadə vasitələriylə zəngin idi, həm də Rusiyanın və Çölün mədəniyyət səviyyələri artıq bir-birinə uyğun gəlmirdi. Ötən əsrlər ərzində canına kifayət qədər çöl etnosunun ətri hopmuş bir mədəniyyətə Əsarət dövrünün köçəriləri təzə nə verə bilərdilər? *Türklərdən götürüləsi mənəvi sərvətlərin böyük bir hissəsini ruslar artıq XIII əsrə qədər alıb mənimsəmişdilər.*

Tatışevdən başlayaraq, elə ilk rus tarixçilərinin əsərlərində Əsarət dövrünün doğurduğu yarımçıqlıq hissi özünü qabarıq şəkildə büruzə vermişdir. Rusların xeyli gecikmiş hərbi dühası əksər hallarda oxucularda kinayəli gülüş doğuran formalarda təzahür edirdi. Rus tarixçiləri “ədalətsiz həqiqəti” çılgınlıqla düzəldə-düzəldə kobud canlı bədəndən gözəl bir meyit yapırdılar. Elmi həqiqət, yoxsa epitetətsiz həqiqət? İmperiya tarixşünaslığında belə bir suala ehtiyac duyulmurdu.

Tatışev doğru, həqiqi faktları aradan götürüb onları öz uydurmaları ilə əvəz edirdi. Sözle baş kəsirdi. Elə bilməyin ki, bu asan işdir. Yad hesab edib nifrətlə boynunu vurmaq istərsən, elə vurarsan da və bu, köntöy, qıyıqgözlü uşaq qəfildən rus dilində “ana!” qışqırar...

Yaxud, təpədən dırnağa doğru, özünü kü bilib, sarıca-sarıca saçını sıgallayarsan, o da sığaldan yumşalıb-əriyib sənə qısılar... və həyəcanla yad bir dildə danışar...

“Xalis, təmiz” mədəniyyət carçıların “yad təsirlərdən” azad olub təmizlənmək harayı, cəhdi necə də gülüncdür.

Biz dedik ki, hər hansı bir xalqın tarixi mahiyyətə beynəlmiləldir. Və bu tarixi yalançı vətənpərvərlik mövqeyindən araşdırmaq yalnız və yalnız nadanlığa sübut ola bilər. Mədəniyyətin təbii əlaqələrini pozmaq, həyatverici kosmosdan məhrum etməklə biz onu çürüməyə, ölümə məhkum etmiş oluruq.

Mənfur keçmişin Əsarəti davam edir – ürəkləri bulandırır, şüurları zəhərləyir. Tarixçilər öz uzaq əcdadlarının nadanlığı, səmimiyyəti və fəğirliyi faktını onlara bağışlamaq istəmirlər. Qardaşa yuxarıdan aşağı baxmaq şövqü, həvəsi hüduzsuzdur. Real nisbət buna imkan vermedikdə isə mütləq tarixə əl atır, onun köməyi ilə bu nisbəti dəyişdirməyə çalışırlar.

Dünyamız köhnə tərəzilərlə doludur, hər cürəsi var – əczaxana tərəzisindən tutmuş anbardar qapanınadək. Hamısı da hakimlərin əlindədir. Ancaq nə edəsən, hansısa tərəzinin ayrılıyı gözüne dəyəndə istər-istəməz çalışırsan öyrənəsən ki, niyə belədir.

Sonra baxırsan ki, biri nədir, elə hamısı ayrıdır və bunların hamısını yoxlamağa heç ömrün bəs eləməz. Ancaq vicdanın da yol vermir ki, haqq-ədalətin tapdanmasına laqeyd-laqeyd tamaşa eləyəsən.

Hərbin salnamələri qanımıza, canımıza işləyir, bugünkü duyğularımıza qida verir, bu duyğu-hissləri nifrətə çevirir.

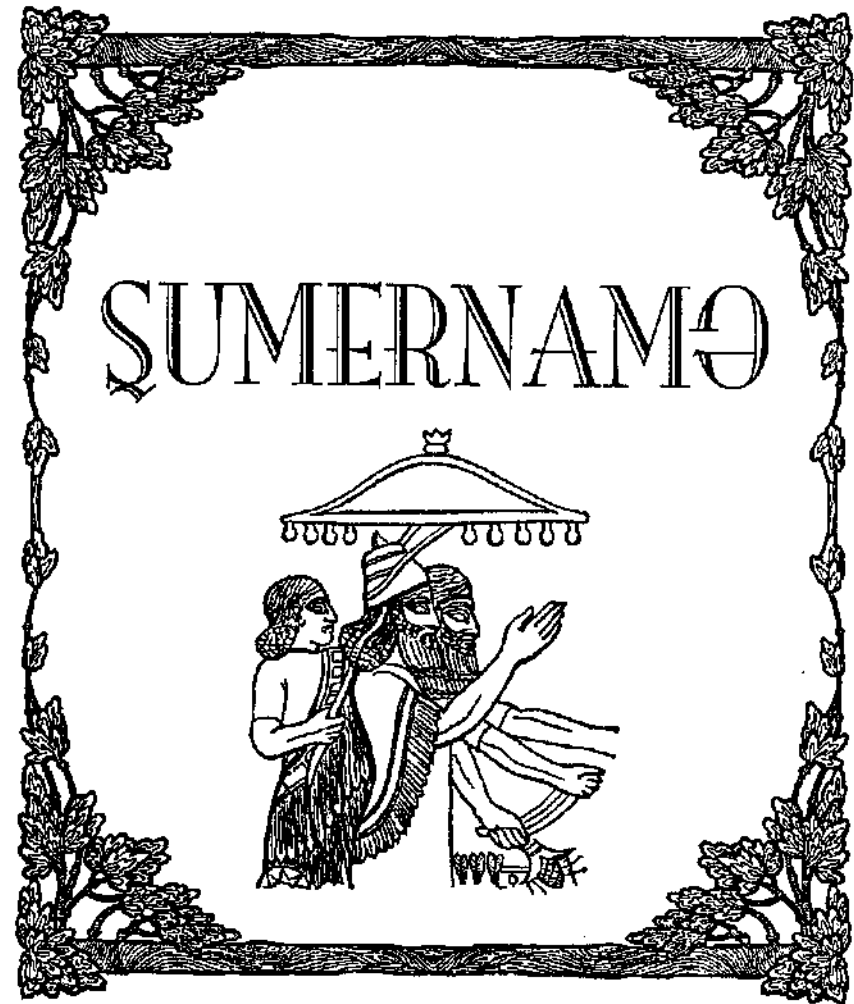
E.ə. VI əsrdə Əhəmənilərin işğalına görə müasir koptun iranlılara nifrəti, qəzəbi yalnız gülüş doğura bilər. Lakin İqorun Kayala çayı sahilindəki məğlubiyyətinin dərini çəkən tanışımın qəlbində coşub-daşan duyğulara, onun əzablarına nə ad verəsən?

Yazıçılar Sülh və Sevgi salnaməsini bərpa edirlər ki, bəşəriyyət saxta inanışlara arxa çevirib vahid bir əqidəyə gələ bilsin.

“Tarix bəşəriyyətin geniş və çoxcəhətli təcrübəsi, əsrlərdə insanların görüşüdür. Həyat üçün də, elm üçün də son dərəcə faydalı olardı ki, bu görüş qardaşlıq görüşü olsun”. Mark Blok, tarixşünaslıq elminin görkəmli nəzəriyyəçisi. 1944-cü ildə faşistlər tərəfindən güllələnib.

Böyük mütəfəkkirlərin bir çox nəzəri müddəaları müasirlikdən uzaqdır. Bəlkə də köhnədir. Lakin bunlar həm də gələcəyə məxsusdur. Çünki bu mütəfəkkirlər insanları gələcəyi düşünməyə çağırırdılar, gələcəyi düşünməsən, o heç vaxt gəlməz.

Qədim hind şairləri xeyir əməllər üzərində qurulmuş yeni, vahid bir mədəniyyətdən danışrdılar. Yalnız bir müharibəyə yol verilə bilər – poeziyanın saxta tarixlə olan müharibəsinə.

İKİNCİ HİSSƏ

...Geologiya fakültəsində oxuyanda arabir cızma-qara eləyirdim. Günlərin bir günü yenə yazımı gənclər qəzetinə apardım. Otaqda heç kəs yoxdu: nahar fasiləsiydi. Oturdum, başladım gözləməyə. Redaksiyada məni özlərinki bilirdilər, hətta boş stollardan birinin arxasında əyləşməyə icazəm də vardı.

Papaqlı bir nəfər otağa boylanıb, içəri gəlməyə izn istədi. Dünyadan əlini üzmüş yaşlı, utancaq bir kişiymi. Görünür məni redaksiya işçisi bilmişdi. Özümü o yere qoymadım, soyuq və titrək əlini sıxdım. Hiss olunurdu ki, öz "ilhamlı əməyinin" məhsulunu – qəhvəyi üzlü qalın dəftəri mənə qədər çoxlarına göstərüb: səhifələr öz rəngiylə cildi xatırladırdı.

Şeirlər iri və aydın məktəbli xətti ilə yazılmışdı. Bəzilərində müxtəlif rəngli mürəkkəb və xətlərlə düzəlişlər edilmişdi. Şeirdi, hətta qafiyəsi vardı: "bildi" və "sildi".

Heç o vaxtlar da özümü klassik saymırdım, buna görə də həvəslə söhbətə qoşuldum, ancaq deyə bilmərəm, hansımız daha çox utanıb sıxılırdıq. Həmsöhbətim məndən xeyli yaşlı olduğu üçün ona açıq-aşkar dərs verməyə çəkinirdim (elə indi də ağsaqqalların yanında nitqim tutulur), ona görə şeirlərində yaxşı bir şey tapmağa çalışır, elə tapırdım da.

Xoş rəftarımdan yamanca ruhlanmışdı, göz qabağındaca bərkiyib mətinləşirdi. Bir azdan artıq ağzımı açmağa qoymur, əl-qolunu ölçə-ölçə məndə maraqlı oyanmış hər misranın yaranma tarixçesindən danışdı.

"Bu şəri də 47-də yazmışam. İşdən qayıdanda, elə yoldaca. Təsəvvür eləyin ki, dəhşətli soyuq, yan-yörəm zülmət, beynimdə də bu şeir!"

"Qərribə işdi, ən yaxşı qafiyələr başımı yuyanda ağıma gəlir. Gören niyə elə olur? Bəlkə başın donu açılır, ona görə?" – Və susub cavab gözləyirdi. Ancaq ağzımı açan kimi ardını döşəyirdi.

Onun külliyyatından belə qənaətə gəlmək olardı ki, o, başını nadir hallarda yuyur, bəlkə heç yumur və doğrusu, haçansa yuyacağına ümid də yoxdur.

...Məndən qabaqkı oxucuların gözündən birçə səhv yayınmışdı – düzəltməmişdilər. Bu misra yaxşı yadımdadı: “темный лес шумел...”

Deyirlər dənizçilər və qarılar düşər-düşməzə inanan olurlar. Dənizçiylə müqayisəni daha çox bəyənirəm.

Mən qələmi mürekkəbə batırıb həmin səhvi düzəltdim və düzgün “шумел”i mətnə qaytardım və sonralar məlum oldu ki, onun səhvinə, “шумел”i özüm üçün götürmüşəm. Bəlkə də öz taleyimi həll etmişəm. İllər ötdükcə bu səhv yuxusuz gecələrə, heç kəsə gerek olmayan minlərcə səhifəyə dönəcək, məni qalaq-qalaq kitab və lüğətlərin arasından keçirib, sevgi nəşələrindən, dost məclislərindən, neçə-neçə şeir və poemadan məhrum edəcək.

Həmin səhv yol ağına-bozuna baxmadan məni arxasınca sürükləyir, itələyib kabinetlərə salır və mən orada, elm nahar fasiləsində ikən, bir saatlığa gəlmiş təsadüfi adamların əyləşdiyini görürəm. Bu adamlar öz qələm-nizələriylə mənim başıbəlalı Şumerimə işgəncə verirlər. Bu dinsizlər, düşər-düşməzə inanmayanlar: – Səhvidi bu, – deyirlər, – əbəs yerə hay-küy salırsan. Olsa-olsa bu, qürub çağıdır. – Yox, – deyirəm, – bu, Sibirdir! Bizi dolanbac, əyri-üyrü cığırlarla aparan nədir? Bizi beton döşəmələrdən toz-torpaqlı kənd yollarına çəkib gətirən nədir? Kimsə yaşamayan adanı Aral gölməçəsində tapmaq daha asandır, nəinki Atlantik okeanda.

YANILMAQ İMTİYAZI

1964-cü ilin fevral ayında “Moskva” mehmanxanasından zəng vurdum. Artıq 20 dəqiqədən sonra Lavruşinsk dalanındakı 17 nömrəli mənzilin qapısını döydürdüm. V.V. məni öz iş otağına apardı. Alimin isti, rahat, əlaqədarlıq kabinet. Havadan söz saldıq. (Tufan gözələnirdi.) Soruşdu ki, hazırda nəylə məşğulam. Düşündüm, belə fürsəti əldən vermək olmaz, məqamdı. Tələsə-tələsə, tutula-tutula bildirdim ki, şumer-türk dili əlaqələri problemi ilə maraqlanıram. Bir neçə misal çəkdim. V.V. genişahnlı yekə başını əyib qulaq asırdı.

– Şumerlər... – dedi, – şumerlər və türklər. Heç uyğun gəlmir. Mən avamsa elə bilirdim təzə yazdığınız şeirləri oxuyacaqsız. Açıq deyim, dilxor elədik məni. Amma o da var ki, başqa şeylərlə də maraqlanmaq lazımdır... Heç bilirsiniz, ən qədim slavyan sözü han-

sıdır? Yadıңызda qalsın: bu – “есть” sözüdür! Bu “qoca”nınsa neçə yaşı olsa yaxşıdır? Vur-tut iki min yaşı. Qalan sözlər bu iki min ildə elə dəyişilib ki, əgər biz deyək ki, eramızın birinci əsrinə aid ana slavyan yazısını tapsaydıq, orada birçə tanış sözə rast gələrdik, bu da “есть” sözü olardı. Elm qəti sübut edib ki, söz zamanın sınağından çıxıb bilmir. Söz inkişaf edir, bəzi səslərini itirir, təzələrini tapır, mənasını dəyişir. Zaman yerində saymır, dil də həmçinin, o daim hərəkətdədir. Razısınız? Şumer dili təxminən eramızdan əvvəl dördüncü minillikdə yaranıb. Son yazı abidələri, – mən şumer-babil-həcan yazısını deyirəm, – e.ə. VI əsrə aiddir. Və onların ilk abidələrlə müqayisəsi min illər ərzində leksikanın necə kökündən dəyişildiyini göstərir. Sizsə sübut etmək istəyirsiniz ki, guya ana türklər bir zamanlar Mərkəzi Asiyanın qədim mədəniyyət “qazanında” bişiblər və e.ə. minilliyin əvvəllərində semitlərin təzyiqi altında Asiya çöllərinə çəkilərək şumer leksemini də özləriylə aparıblar və onu bizim günlərəcən qoruyub saxlayıblar. Bir də deyir: o nə sözdü? Hə, dinqir – Allah. Bəs türk forması necədir? Denqir, tenqir, tenqri, tanrı... Yox, ola bilməz! Üzdə olan forma oxşarlığına inanmayın.

– Bəs onda mənə eyniliyi necə olsun?

– Bu da təsadüfi oxşarlıqdı. Dildə cəmi 30–40 səs var. Onların kombinasiyası çox məhduddur. Ayrı-ayrı dillərdə ilk baxışdan eyni görünən sözlərə rast gəlmək olur. Əslində onların arasında heç bir əlaqə yoxdur. Bu sözlər paralel yaranıb. Başa düşürsüz? Özü də müxtəlif dövrlərdə yaranıb. Dilxor olmayın, bu, tipik səhvidir. Zəhiri oxşarlıq bəzən mütəxəssisi də çaşıdır bilər. Türk sözləri, – onun şumer leksemiylə bağlılığını fərz etsək belə, – ötən minilliklər ərzində tanınmaz dərəcədə dəyişilməli idi. Özünüz də yaxşı bilirsiniz ki, türk dillərinin artıq şumer dövründə mövcud olmasını sübut edən tutarlı dəlil yoxdur. Mütəxəssislərin fikrincə, türk dillərinin vur-tut iki min yaşı var. Dilin inkişaf prosesində göyün – Allahın adı yarıdılıb və bu ad təsadüfən şumer allahının adına uyğun gəlib, vəssalam...

– Siz artıq neçənci dəfədir ki, həmin o dəhşətli rəqəmi xatırladırsız – iki min il! Bu xristian səddi dillər tarixində doğrudanmı bu qədər əhəmiyyətli idi? Türklər İsanın zühurundan asılı olmaya-raq da dünyaya gələ bilirdilər. Hərgah şumerlər öz allahlarını Xristos çağırıydılar, xristian allahının adı ilə oxşarlığı təsadüf adlandırdınız!

– Ola bilsin, hə, – V.V. tərəddüdlə cavab verdi.

– Əgər onlar öz ölülərini xristiansayağı basdırıb, dinin simvolumu – xaçı qəbirləri üstündə sancsaydılar, bunu da təsadüfi oxşarlıq adlandırırdınız? Türk və Şumer kurqanlarının rəmzi atributlarının müqayisəsi elə oxşar əlamətləri aşkar edib ki, bunları heç cür təsadüfün quyruğuna bağlamaq olmaz. Bu “təsadüfi” oxşarlıqlar artıq sistem təşkil edir.

– Görürəm, aludə olmusunuz. Bu da məni narahat edir. Axı türk sözlərinin qeyri-adi sabitliyinə, dediyiniz o türk sözünün mühafizəkarlığına məni inandırmaq üçün əldə heç bir dəlil-sübutunuz yoxdu. Nəzəriyyə sübut edib ki, söz fanidir. Bu nəzəriyyəni sarsıtmaq üçün faktlar lazımdır – sözlər, sözlər, əbədi sözlər. Aynı-aynı sözlər, pərakəndə nümunələr onu laxlada bilməz. Sizin “söz mühafizəkardır” ideyanıza qarşı elmin mühafizəkarlığı durur. Elmin yüz dəliliyə qarşı siz yüz bir dəlil çıxarmalısınız. Yüzü mövcud nəzəriyyəyə qarşı, biri də yeni nəzəriyyənin təsdiqi üçün. Siz isə birbaşa təsdiqdən başlayırsınız. Biz yeni faktlara ayıq gözlə baxmasaq, ona mühafizəkarlıqla yanaşmasaq, elm çılpaq romantikaya çevrilər. Əzizim, indi siz qorxu və şübhələrdən azadsınız, yalnız bir fakta aludəsiniz və bir şair kimi ona aşiq olmusunuz. Əgər siz alim olmağı qarşınıza məqsəd qoymusunuzsa...

Yaxşı, başqa cür deyək. Əgər siz elmlə ciddi məşğul olmaq istəyirsinizsə, özünüzdə bir konservator, hər şeyə şübhə ilə yanaşan qəddar bir sensor, redaktor tərbiyə etməlisiniz; elə bir redaktor ki, öz şübhələrini, hər bir faktı, hətta ən mükəmməl faktı belə ali riyaziyyatın köməyiylə yoxlasın. Amma nəzərə alın ki, bu daxili opponent sizi bir şair kimi məhv edə bilər. İnanın, bu məni ürəkdən narahat edir. Siz o cəfəng və mənasız elmi məqalələrdən o qədər çox oxuyacaqsız ki, axırda ordakı uydurma ideyalara, fikirlərə inanmağa başlayacaqsız. Bu fikirlər say çoxluğu ilə sizi öz sarsılmazlığına inandıracaq. Lakin səmimi-qəlbdən belə bir nəticəyə gələcəksiniz ki, bir vaxtlar cavanlıq və təcrübəsizlik üzündən qəsdinə durduğunuz nəzəriyyəni müdafiə etsəniz, elmə faydası daha çox olar. Siz bu nəzəriyyənin düşməninə onun məddahına çevriləcəksiz. Elm tarixində belə talclər kefiniz istəyən qədərdir. İndi isə fikirləşin: dəyərmi? Sizin ki gözəl sənətiniz var...

Mehmanxanaya qayıdarkən yol boyu, xəyalən V.V. ilə mübahisə eləyirdim.

Nədənsə belə fikir yayılıb ki, poeziya – nadan, elm – ağıllıdır. Unudurlar ki, nadanın söylədikləri dillər əzbəri ola bilməz. Unudurlar ki, “alim” və “şair”in mənaları təzəlikcə şaxələnib. Əvvəllər bu iki anlayış bir sözle ifadə olunurdu: Avropada – artist, Orta Asiyada – çələb; türk dilində çələb – Allah deməkdir.

Ömər Xəyyam əhatəli riyazi əsərlər yazırdı, bəlkə də buna görə ömrünün sonlarında o cür misilsiz rübailər – düstur kimi yığcam və tutumlu şeirlər yarada bilmişdi? Bəs poeziya, fəlsəfə və riyaziyyat qovşağı əl-Farabi? Onlar kim idilər – şair, yoxsa alim? Onlar çələbdilər. Ən mürəkkəb rəmzləri yoza bilən hissi idrak sahibləri idi, çünki bu rəmzləri özləri yaratmışdılar. O zamanlar Orta Asiyada alimliyə görə pul vermirdilər; Ömər Xəyyam və əl-Farabi varlanmaq, ad-san qazanmaq xatirinə yox, idrak xoşbəxtliyi naminə yazıb-yaradırdılar.

“Çələb” (Allah) və “çələb” (fahişə) sözlərini bir-birindən necə də incə bir fonetik sədd ayırır. Çətindir, çox çətindir, müvazinəti saxlayıb birindən o birinə adlamamaq, həqiqətən də cənnətə yalnız qılının iti tiyəsi üstüylə getmək mümkündür. Məgər sən özün bu ilahi ilham anını duymamısanmı? Elə bir anı ki, hər şey, hər şey duyğulardan vəcdə gəlmiş idrakının təpərinə, sürətinə təslimdir. Elə bir anı ki, birbaşa Allahla ünsiyyətdə olursan. Nədir axı, bu anların önündə kinayəli təbəssümlərin tütün tüstüsü? Heç nə! – Sən çələb-sən, sən hər şeyə qadırsən!

Sən yalın ürəyini səddin iti ucuyla al-qana boyayıb, sevincle irəli gedirdin. Sən səndirləyir, ləngər vurur, qılının iti tiyəsi üstədən düşüb yaralarını sarımaq, sağaltmaq istəyirdin. Və düşürdün, alçaqlıq edirdin.

Tanrı geri çəkildirdi və sən çələbliyin, fahişəliyin şən, lakin ilhamsız qoynuna atılırdın. Özünə və başqalarına yalan satırdın, öz “mən”inə xəyanət edirdin. Siçovullarla, qartallarla vuruşduğuntək vuruşur, öz ilahi mənşeyini unutmaq, onu məişətlə əvəz etməyə can atırdın. Və əlləşdirilmiş, hikkədən boğula-boğula qayıdıb təzədən iti ülgücün üstünə çıxırdın, salnamələrə baş vururdun, öz gözündən oğurlanıb uzaq əsrlərdə, perqamların qaranlıq və sehrli qatlarında dolayıb və orada öz dövrünün xurafat üfunətiylə nəfəs alaraq, ölü müdrikliklərin tozu, çürüntüsüylə təmizlənir, hər şeyi unudur və ümid edib inanırdın ki, vaxt gələcək, heç olmasa yarısxəş bir çələb

sənin tərəddüd və qorxularını başa düşəcək, şeirlərini oxuyub fikrə gedəcək və həyəcanla deyəcək – çələbim, Allahım mənim. Qardaşım mənim.

Hələlikse, yazıçılıq əzabından, ümumiyyətlə, adi məişət qayğılarından uzaq olmağa kömək edən hər hansı məşğuliyyət, ən çox da tarix yamanca dadıma çatırdı. Mən İsveç daşındakı yazıları oxuya-oxuya mənən dincəlir, sakitləşirdim. Burda mən heç kəsədən asılı deyiləm, burda qul olmaq maraqlıdır.

“Dəyəmi?”

Məgər mümkündürmü həyatı qabaqcadan planlaşdırmaq və bu planın bütün maddələrinə riayət etmək?

Oyunun canı maraqdır. Peşəkar oyunçu “altına qoymadan” oyuna başlamaz. Kimisə stolun altına soxub banlatmaq – bu da maraqlıdır. Bəs görəsən elə bir oyun varmı ki, marağı nəticəylə bağlı olmasın? Var! Biz daim belə oyunları arayıq, tapırıq və oynayırıq.

“Dəyəmi?”

***

...Biz çöl bağının eyvanında oturmuşuq. Teatr durbini ilə Xan-Tenqrinin qarlı zirvələrinə tamaşa edirik. Görəsən nə üçün ən hündür və ən gözəl dağları Yama-Lunqma və Fudzi-yama adlandırıblar? Bəlkə bizim biliklərin zirvəsini də çuxur (яма) adlandırmaq düzgün olardı?

– “Ən ali” mənasında?

– Ola bilsin!

* Bizi irəli aparan “ola bilsin” ümid düsturudur. Biz parlaq zirvələri seyr etməyi xoşlayırıq: bizə elə gəlir ki, bununla yuxarı baxırıq.

Onlar baxacaq və heç nə eşitməyəcəklər.

– Ola bilsin!

Onlar dinləyəcək və heç nə görməyəcəklər.

Bu bizim haqqımızda deyilməyib.

Yüksəliş mərhələsi başlanıb. Özümüzü Biz kimi dərk edir, xatırlayırıq. İndi hər şey sənin özündən asılıdır, ulu çöl! Ondən asılıdır ki, yenə də öz qarşımızda əngəllər yaradıb, sədlər çəkə-cəyik, yoxsa ovcumuzun dərisini sıyıra-sıyıra, tros kimi ağır, tikanlı yüksəliş xəttini başımız üzərinə qaldırıb aparacağıq – sənin mənəvi yüksəlişinin amplitudası bundan asılıdır, ulu çöl! Nədanları öz dayazlığınla aldat, onların dayazlığı qoy səni aldatmasın! Hamar torpağın

altında bizim keçmiş zirvələrimiz uyuyub, biz bu zirvələrin üstüylə yeriyirik.

Türk köçəri tayfalarının tarixi səhranı xatırladır: budaqlardan, yaşıllıqdan kasad, qurumuş nəhəng kötüklərlə örtülmüş səhranı.

Alpinist soyuqdan dona-dona zirvəyə qalxır və son ürək sözlərini daş turun üzərində həkk edir.

Akademiyanın pəncərəsindən boylanıb bu yazını oxumaq olmaz. Bu sözlər o kəslər üçün yazılıb ki, üzünü, əllərini, dizlərini iti buz parçalarıyla yaralayaraq ovuc boydakı zirvəyə qalxacaq.

Kurqanda qazıntı aparən məşhur cərrahı, Xan-Tenqrədə ayaqlarını dondurmuş dirijoru nədanlar anlaya bilməz. Dağ dibində özünə rahat yuva quran, qayaları bəndə salan, parlaq həqiqətlərin – çuxurların seyrini gəlir mənbəyinə çevirən nədanlar kinayə ilə gülürlər: “Niyə yerinizdə qaxılıb oturmursunuz?” – deyirlər.

– Durbinlərə girirsiniz, özünüzdə qəsd edirsiniz! Zirvələrin qabağını tutursuz!

Şimibişirən ayaqyalın gəzməkdən usanıb. Budda ayağına tapınan buddalılartək hind-Avropa çəkmesinin dar qəlibinə sitayiş edən çəkməçilər bizə həqiqəti söyləyə bilməz, bu həqiqəti biz özümüz yada salmalıyıq.

“Volqa yalnız və yalnız Xəzər dənizinə tökülür” aksiomu XIX əsrdə yaranıb – coğrafiyaşünaslar o vaxt hələ bilmirdilər ki, bir neçə Volqa mövcuddur. Amma indi də axıb Dneprə tökülən Volqada qayıqda gezintiye çıxmış mühazirəçi özündən razı bir tövrlə:

– Yalandır, elm sübut edib ki, Volqa yalnız və yalnız Xəzər dənizinə tökülür, – deyər nüfuzlu mənbələrdən misallar çəkir, axın işə qayığı yavaş-yavaş Qara dənizə sarı aparır.

Yaşca və vəzifə böyük, adlı-sanlı türkoloqların xidmət siyahısına nəzər salıb, yubileylər münasibətilə şərik yazdıqları asfalt kimi boz və hamar məqalələrini oxuyanda, belə bir kobud qənaətə gəlirsən ki, insan öz adını doğrultmayıb. Onun üçün elm – məqsəd deyil, vasitə olub. O fəndgir cüvəllağı elmi məktəbin hamar masası üstündə bışmış yumurta kimi diyirlənib fırlanıb.

Mən bu cür üləmalara yaxşı bələdəm və onlara münasibətimi gizlətmək istəmirəm, çünki əminəm ki, “günəş qaranlığı inkar etməklə Asiya gecəsinə sədaqətlə xidmət edir”.

Mədəniyyətin min illər ərzində toplanmış, əl deyilməmiş materialı – dil və yazı öz yeni tədqiqatçıların gözləyir.

Ola bilsin ki, mənim gənc oxucularım arasında da gələcəyin humanitar, lakin dəqiq elmlərinin yaradıcıları – xristian, islam və budda biliklərinin irqi və milli fəlsəfi ehkamlarından azad, yeni məfkurəli insanlar olacaq. O zamanlar söz günbəgün dəyişən tarixi təsəvvürlərin səbəb və nəticəsi, ən obyektiv mənbə kimi – Söz kimi öyrəniləcək.

Daimi din, sabit mənşə qızıl xassəsinə malik sözün öz ilkin baki-rəliyində qalması üçün əlverişli mühit yaradır. Yazı materialı çürüyür. Di gəl ki...

Di gəl ki, əbədidir
Hərflərin külünün,
Başdaşının və gilin
Üstündəki nişanə –
Fikirlərin görilən harayı.

Temperatur, oksigen və təzyiq cisimləri, əşyaları daşıdır. Lakin sabit mühitdə mövcud olan maddələr çürümür, parçalanıb dağılmır. Misir ehramlarının birində çələng tapılmışdı. Kəram deyir: “Miniliklərin aniliyini gül-çiçəkdən yaxşı nə sübut eləyə bilər?” Gəlin, bu sözlərin doğruluğuna inanaq.

İnsan sözünün sarsılmazlığını nəylə müqayisə etmək olar? Bu çələnglə, yoxsa zamanın dağıdıcı nəfəsinə boyun əyməyən qızıl əşyayla? Qızılı əymək, sındırmaq, əritmək, şəklini dəyişmək olar, lakin o, eroziyaya uğramaz.

• Susqun çöl Tövrətdən öncəki idrak ağacının kötüyü kimi genişdir. Kökləri yerin altıyla uzanıb gedən bu nəhəng kötük reproduktorlu dirəklərdən görünməz. Yer qabığının dərin-dərin qırıqlarında ötən yüzilliklər yuxuya dalıb. Çılpaq çöllə gedirsən, ara-sıra üzə çıxan qaya süxurlarının qarşısında ayaq saxlayır, bir neçə parçasını qoparıb nümunə kimi özünə götürürsən. Bulağın önündə diz çökürsən və dodaqlarını suya apararkən, orada parıltılı ləkələri görürsən. Marşrut jurnalında neftin üzə çıxdığı yeri qeyd edirsən. Bəlkə təsadüfdir? Yoldan keçənin əməlidir, mazutla yuyub əllərini? Kimsəsiz yerdir. Maşın izləri görünmür. Bütün günü bulağın böyründə oturub səbirle gözləyirsən, ancaq su öz Bakı rəngini itirmir. Diqqətlə baxıb görürsən ki, çayın sahilindəki daşlar da qaraya çalır. Barmağını sürtüb baxırsan – neftdir. Demək, yerin artezian dərinliklərindən baş alıb gələn su – köçəri yolda neft layının bir ucunu yalayıb gəlib...

***

Şumer. Teatr durbinləriylə dumanlaşmış, qəlizləşmiş nadanlıq kosmosunda belə öz işığını itirməmiş, sehrli, mavi və yazılı çöl daşı kimi kələ-kötür, doğma Şumer.

...Bu yaxınlarda gecə zirzəmiyə düşdüm. Neçə ildir ki, Şumer arxivimi tabut kimi uzun və tutumlu mebel qutularına yığıb saxlayırdım. Qapı taybatay açılmış, qıfıl qoparılmışdı. Fənlərlə işıq saldım. Yeri qara kağız kültü örtmüşdü. Ətrafa çaxır şüşələri, konserv bənkələri atılmışdı. Kimlərsə burda kef çəkib, məzə xatirinə əlyazmaları yandırmışdılar. Sütül-sütül oğlanlar, onların əzgin, yuxulu məşuqələri əlləriylə üzlərini örtərək, gözləri qamaşa-qamaşa arxiv tabutlarından gün işığına çıxırdılar.

Məni faktın simvolikası heyfətə saldı. Əlyazmalar, nəhayət ki, diri, aydın bir işıq saçaraq anbarın zülmətini qovurdu. Tarix müasirliyə kömək eləyirdi.

Orada, anbarda mən bir həqiqəti anladım: əgər Şumərə görə sənəni ciyərini çıxarırlarsa, sən onun yolunda vətən uğrunda döyüşdüyn kimi döyüşməlisən. Onun qarşısında Vətən qarşısında olduğu kimi cavab verməlisən.

...Mən salamat qalmış səhifələri bir yere yığdım. Qutulara isə hindavropaçıların qalın-qalın kitablarını doldurdum. Qoy cavanlar indi də bunların üstündə yatıssın. Bu kitablara həm üstədən, həm də böyürlərdən təzyiq gərəkdir ki, gerçəkliyin yekə dalına müqavimət göstərə-göstərə bəlkə bir az ağıllanalar. Həmin gecə özümə qəti söz verdim: daha yetər, Şumerlə məşğul olduğum illər ərzində yığılıb qalmış düşünce və duyğuları kağıza köçürməliyəm.

ŞÜBHƏLƏR

Bir var dəqiq elmlər, bir də var humanitar, yəni qeyri-dəqiq elmlər – dilçilik və tarix. Bu bölgü avropasentrizm xurafatına söykənir. XIX əsrdə Avropada ariliyin ideoloji özü üzərində yüksəlmiş dilçilik və tarix bu yapma qanunlardan hələ də yaxa qurtara bilməyib. Bəşəriyyətin qədimliyinə hələ də XIX əsrin siyasi və mədəni xəritəsi kəsiyindən baxılır. Bu qeyri-dialektiki baxış tarixi perspektivi əsaslı surətdə təhrif etmiş, nəticələrə də öz təsirini gös-

təmişdir və zaman keçdikcə bu yanlış müddəalar adları çəkilən elm-lərin nəzəri əsasına çevrilmişdir.

Cavan və şux Avropa öz fındıq burnunu qırıqdıraraq vaqonun pəncərəsindən axsaq və donqar Asiya qarısını təbəbbürlə seyr edir. Tarixdə bir qırıq olan bu vəziyyət onların hər ikisinə əbədi və özəli görünür. Cavan, özünəvurgun Avropa ağına belə gətirmir ki, indi seyr etdiyi bu üzüqırış küp qarısı vaxtilə ipə-sapa yatmayan, məğrur, cəsur bir gözəl olub: qarının qatarın qabağına satmağa çıxardığı olan-qalan qızıllar bir zamanlar onun uzun, yaraşıqlı boynunu bəzəyib, at belində çapanda qabarıq sinəsində qıvrılıb, bərq vurub. Onun şaqraq səsinə qədim Ellada və Misir müdrikləri dinləyib.

Elm köçərilərə amansız divan tutub. XIX əsrin yırtıq-yamaq yur-taları, çirk və səfalet Avropa alimlərinə elə təsir edib ki, Avropanın və çölün mədəni əlaqədə olması ehtimalının özü belə onlara təhqir gəlib.

Q.Potanın – monqol dastanlarının Qərbi Avropa eposuna təsiri mövzusunda yazdığı kitabında köçəri mədəniyyətinə inkişafda bax-mağa cəhd etmiş və göstərmişdir ki, hər bir xalqın tarix qrafiki dalğa-varidir, yeni mədəni yüksəliş və tənəzzül dövrlərindən ibarətdir. Rəsmi elmi dairələr bu kitabı sükutla qarşıladılar, hətta onu tənqid də etmədilər, yeni heç danışmağa dəyməz: axı “Roland haqqında nəğ-mə”ni monqol eposu ilə necə müqayisə etmək olar? Bu ki, Luvr ilə yurtanı müqayisə etməyə oxşayır”.

Arxeoloqları da yalnız Avropa mədəniyyəti tarixi ilə bağlı tapın-tilar maraqlandırır. Mesopotamiya kurqanlarına (Bibliya təpələrinə) maraq da elə bununla izah edilə bilər.

Poltava döyüşündən sonra Sibire sürgün edilmiş İsveç zabitanın təsadüfən aşkar etdiyi Orxon-Yenisey yazısı düz iki əsr öz tədqiqat-çısını gözlədi. Nəhayət, Sibir-run yazısı ilə öz tarixlərinin keçmiş izlərini arayan fin alimləri maraqlandılar.

Orxon-Yenisey yazıları Skandinaviyanın daş kitabələrini xatırladı. Skandinav xalqlarından yalnız finlər Asiyadan gəlməyidilər, bəlkə Skandinaviyaya ilk daş kitabələri onların ulu babaları gətirib gəlmişdilər? Finlər Sibir yazısı abidələrinin ilk atlaslarını tərtib elədilər. Skandinaviya paleoqraflarının diqqətini bu yazılara yönəltdilər. Nəhayət, danimarkalı V.Tomsen 1893-cü ildə kəşf etdiyi sistemin köməyi ilə məşhur yazıları oxuya bildi. Metnlər türk dilində idi!

Bundan sonra Avropa alimlərinin Sibir yazısına marağı büsbü-tün söndü. Bu qeyri-adi xəbər – demə, Avropanın əksər xalqlarından

bir neçə əsr əvvəl köçəri türklərin hərflə yazısı varmış, türk tarixinə olan qərəzli münasibəti dəyişdirə bilmədi. Türk köçərisi rəsmi elmin təsəvvüründə Çin, İran və ərəb mədəniyyətlərinin əmcə-yindən oğurluqla süd əmmiş Əbədi Vəhşi obrazında qaldı. Türk yazısının tələm-tələsik, müqayisə və araşdırma aparmadan iran-lılardan götürülmə olduğunu elan etdilər. Elə elan etdilər ki, sanki “əl çək” dedilər. Bu fərziyyə köçəri Asiyaya olan elmi baxışlar sisteminə tam uyğun gəldiyindən, bu yazının əsil mənşəyini müəy-yən etmək üçün heç bir əlavə araşdırmaya ehtiyac duyulmadı. Fər-ziyyə, əslində isə fin aliminin əsassız bəyanatı zaman ötdükcə bir dərslilikdən o birinə köçürülərək “uzunmüddətli xidmətlərinə” görə aksioma “rütbəsinə” mindirildi.

...1970-ci ilin yazında Alma-Atanın həndəvərində, İssık gölünün yaxınlığında Altay tipli kurqan-qəbir aşkar edildi; ilkin araşdırmaya görə, yeni tapıntı Pazarık kurqanı dövrünə aid edildi.

Nəhəng Tyan-Şan küknarının gövdəsindən yonulmuş sərdabə-dəki gənc başçının cəsədini qızıl əşyalar (4 min ədəddən çox) ört-müşdü. Qızıl kəmə, qızıl silah-əsləhə, qızıl dəbilqə...

İssık əşyalarının forması Altay, Qara dəniz sahilləri və Şimali Qafqaz kurqanlarındakı qızıl bəzəklərin eyni idi. “Skif vəhşi heyvan üslubu” deyilən üslub İssık atributlarında qeyri-adi dəqiqliklə əks olunmuşdu. Lakin Altay şedevrləri susur. Eramızdan əvvəl I minil-likdə Asiyanın ucsuz-bucaqsız düzlərində yaşamış nomad tayfaları dövrünə aid saysız-hesabsız arxeoloji tapıntılar da susmaqdadır. Eramızdan əvvəl III əsr Çin salnaməçisinin bir məlumatı türkoloqlara yaxşı məlumdur. Salnaməçi göstərir ki, Kanqyu (kanqlı) xalqı ənə-nəvi Çin yazısından fərqli olaraq eninə – horizontal xətlə yazırmış.

O uzaq dövrdə yaşamış Orta Asiya köçərilərinin yazısı haqqında bütün bildiklərimiz bu məlumatdan ibarət idi.

İssık sərdabəsində üzərində horizontal yazı olan qab tapılmışdı: 26 hərfdən ibarət olan bu əlifba Orxon-Yenisey yazısını xatırladır.

Bu tapıntı haqqında ilk məqalələr dərc olunduqdan sonra çoxlu məktub aldım. Müəlliflər verdiyimiz məlumatı və gəldiyimiz nəti-cəni “aşkar”, “dəqiq müəyyən edilmiş” faktları bilməməyimiz kimi qiymətləndirir və bir daha xatırladırdılar ki, Orxon-Yenisey yazısı eramızın V-VI əsrlərində arami əlifbasının sonrakı İran variantları-nın biri əsasında yaranmışdır. Və daha sonra bildirirdilər ki, bu tarixin doğruluğunu ən nüfuzlu türkoloqlar təsdiq etmişlər: deməli, İssık

tapıntısı heç cür türk-run yazısı sayıla bilməz, yazılı qab arami əlifbası tətbiq edilən ölkələrin birindən, çox güman, İrandan gətirilib və təsadüfən dəfn əşyaları arasında kurqana düşübdir. Belə ki, yazının məzmunu vəziyyəti əks etdirə bilməz, yəni epitafiya – məzar kitabəsi deyil, yəqin ki, bu yazı İran, yaxud semit mətnindən ibarətdir və s.

Bu qeydlər müəyyən maraq doğurur və ona göz yummağa haqqımız yoxdur. Əksinə, onu diqqət mərkəzinə çəkməyi lazım bilirik, çünki bu müddəalar türk run yazısı tarixinə olan mövcud baxışlar sistemini özündə əks etdirir, paleoqrafiya elmində, eləcə də türk tarixşünaslığındakı vəziyyəti doğru-dürüst göstərir.

Orxon-Yenisey yazısının mənşəyi problemi birinci və axırncı dəfə XIX əsrdə Danimarka alimi V.Tomsen və fin O.Donnerin əsərlərində araşdırılmışdır (özü də təxmini şəkildə).

Sibir run yazısının İran mənşəli olması nəzəriyyəsini birinci olaraq O.Donner irəli sürüb, o vaxtdan bu nəzəriyyəyə nə baxılıb, nə də ona əlavələr edilib. Baxmayaraq ki, bütün İran əlifbalarının qədim türk əlifbası ilə ən adi, mexaniki müqayisəsi rüsvayçı ziddiyyətlər aşkara çıxarır.

Bu qeyri-təbii qohumluğa səbəb – məkan və zaman eyniliyidir. Avesta yazısı İranda yaranmış və VII əsrə qədər mövcud olmuşdur. Belə fərz olunur ki, Orxon-Yenisey yazısı da bu dövrdə yaranmışdır.

1896-1897-ci illər Auliye-Ata (indiki Cəmbul) şəhərinin yaxınlığında V.A.Kallaur və fin arxeoloqu Heykkelle birgə Munk və O.Donner tərəfindən üzərində run yazısı olan beş daş aşkar edildi. Bəzi hərflərin forması Orxon yazısındakılardan xeyli seçilirdi. Bəzi hərflərin bənzəri isə ümumiyyətlə tapılmadı. Tapıntı və interpretasiya müəlliflərinin fikrincə, bu əlifba Orxon yazısından öncəki dövrə aiddir. Monqolustanda tapılmış və Çin salnamələrində təsadüf olunan adlara əsasən eramızın VIII əsrinə aid edilən Gultəkin epitafiyası etalon götürülürdü. O zamandan türk yazısının xronologiyası artıq qəbul edilmiş zamana uyğun götürülür.

Talas daşları üçün ehməl bir qədimlik seçildi – eramızın V-VI yüzilliyindən qalma olan edildi. Bu abidələri eyni uğurla lap V yüzilliyin yadigarı da saymaq olar. Məsələn, fərz etmək olar ki, Talas hərfləri Orxon əlifbasının təhrif olunmuş şəkilləridir. Monqolustandan Macarıstanadək uzanan böyük bir ərazidə tapılmış bütün qədim türk yazılı abidələrinə belə bir təxmini tarix qoyuldu.

Donnerin, Kallaurun və Heykkelin geniş etimoloji araşdırma aparmayıb, dünya əlifba sisteminin göstəricilərini nəzərə almadan inamsız irəli sürdükləri fərziyyəni əldə əsas tutaraq, bu gün hansı haqla V-VI əsrləri türk tarixinin başlanğıcı elan etmək olar?

Lakin inamla demək olar ki, türk paleoqrafiyasının bütün problemləri, daha dəqiq desək, faciəsi bu saxta tarixlə bağlıdır. Bu tarix türk runlarına əyalət, sonradan mənimsənilmiş, ümumi paleoqrafiya üçün prinsipial əhəmiyyəti olmayan alınma yazı kimi baxmağa imkan və şərait yaradır.

Ölkəmizdə yazı tarixinə aid yeganə ümumiləşdirilmiş elmi əsərdə türk run yazısına qədim Çin salnaməsində olduğundan da az yer verilib: "Elə həmin özl (fars) əsasında qədim türk yazısı formalaşmış və nədənsə Orxon-Yenisey run yazısı adlandırılıb. Bu əlifbadan eramızın VI-VIII əsrlərdə Mərkəzi Asiyada istifadə edilmiş"¹. Vəssəlam. Nə əlifba cədvəli, nə bir nümunə verilib, nə də tarixi haqqında bir söz deyilib.

İ.M.Dunayevskaya İ.Fridrixin "Unudulmuş yazı və dillərin yozumu"² əsərinə yazdığı ön sözdə haqlı olaraq qeyd edir: "Bizim oxucuların fikrincə, İ.Fridrixin əsərinin nöqsanı ondan ibarətdir ki, hazırda sovet ərazisində yaşayan qədim xalqlar arasında yayılmış yazı və dillərə kitabda öləri toxunulur, bəziləri isə heç yad edilmir" (sovet redaktoru İ.Dyakonovun son sözündə qədim türk yazısından başqa bütün yazılar yad edilib).

Lakin gəlin, xarici müəllifləri (T.Fevris, M.Koen, İ.Dirinqer, Ç.Loukotka, İ.Qelba) təqsirləndirməyə tələsməyək, belə ki, onların diqqətsizliyi bizim öz laqeydliyimizlə izah edilə bilər.

...XIX əsrin sonlarında V.Tomsenin açar saldığı türk run yazıları əsasən V.Radlov, Melioranski və digərlərinin köməyiylə oxunmuşdu.

Sonrakı mərhələ, XIX əsrin sonlarından başlayaraq düz yarım əsr ərzində runların öyrənilməsi tarixi heç də dinamik mənzərə təşkil etmir.

Hələ 1951-ci ildə E.Ubryatovun "S.Y.Malovun elmi və ictimai fəaliyyəti" məqaləsində³ Sergey Yefimoviç Orxon-Yenisey yazılı abidələri üzrə SSRİ-də "yeganə" mütəxəssis adlandırılmışdır.

¹ В.И.Истрин. Возникновение и развитие письма. М., 1965, стр.322.

² И.Фридрих. Дешифровка забытых письменностей и языков. М., 1961.

³ Тюркологический сборник, т. I. М.-Л., 1951.

Bu çox böyük mübaligə deyildi. Baxmayaraq ki, S.Y.Malov o vaxta qədər ayrı-ayrı qısa kitabələrlə əlaqədar cəmi üç məqalə çap etdirə bilmişdir ki, bunların da ümumi sayı bir neçə səhifədən ibarət idi.

Qalan məqalələr arxoloqlardan professor S.V.Kiselyov və L.A.Yevtyuxovanın adları ilə bağlıdır. Onlar Altay kurqanlarında bir neçə yazılı qızıl və gümüş qab aşkar etmişdilər. Bunların təsviri və oxunuşu da 4-5 səhifəlik yer tutmuşdu¹.

Biz hələlik yeni arxeoloji tapıntıların elmi dəyərindən, yaxud tərcümələrin dəqiqliyindən söhbət açmırıq, yalnız və yalnız bibliografiyanın həcmi qiymətləndiririk. Onu da deyək ki, bütün bu elmi işlər ancaq ayrı-ayrı tapıntılarla bağlı olub *konkret xarakter daşı-mırdı, bunların heç birində nəzəri problemlər qoyulmamışdı*, etimoloji metodun yaradıcılarının nailiyyətlərini qiymətləndirməyə cəhd belə edilməmişdi. Aydın məsələdir ki, yüz il əvvəl binası qoyulmuş bir elmin əsaslarına yeni, tənqidi münasibət olmadan, möhkəm nəzəri baza yaradılmadan, yalnız mətnlərin etimoloji yozumu hesabına "türk paleoqrafiyası" elmi uzun müddət mövcud ola bilməzdi.

Nəhayət ki, əllinci illərdə Melovun atlasları peyda oldu, epigrafiyanın öyrənilməsindəki müəyyən canlanma da bununla bağlıdır. Lakin indi də elmi işlərin böyük öksəriyyəti Tomsen-Radlov-Malov tərcümələrinə əsaslanıb, linqvistik xarakter daşıyır.

Paleoqrafiyanın öz daxili problemlərinə bu əsərlərin az daxəli var.

* * *

...Mən bu acınacaqlı vəziyyəti istər-istəməz bir başqa, hamıya tanış olan mənzərə ilə müqayisə edərdim. "İqor polku dastanı" ilə müntəzom məşğul olduğum on il ərzində qədim slavyan Dastanına həsr edilmiş kitabların, məqalələrin yalnız cüzi bir hissəsini vərəqləyə bilmişəm. Təkcə Dastandakı türkizmlər onlarca məqalədə tədqiq edilib ki, bunların da ümumi sayı bütün türk paleoqrafiyasına aid elmi əsərlərin həcmindən qat-qat çoxdur. Puşkin, Karamzin, Xlebnikov, Blok, Mayakovski – daha kimlər, kimlər Dastanla əlaqədar

¹ С. В. Киселев. Саяно-Алтайская экспедиция, 1935 г., "Советская археология", 1936, №1, стр. 282-284.

müzakirələrdə iştirak etməyib?! XII əsr Avropa mədəniyyətinin (ədəbiyyatının) heç bir abidəsi milli mədəniyyətin inkişafına bu Dastan qədər güclü təsir göstərə bilməyib; bu da alimlərin sönmez marağı sayəsində mümkün olub. Müasir dilə dönə-dönə tərcümə edilmiş "İqor polku dastanı" hər bir məktəblinin çantasında özünə daimi yer tapıb, ana dili dərslərində onu seve-sevə özərləyir, onun əsasında xalqa və xalqın tarixinə hörmətlə yanaşmağı öyrənirlər. Ümumslavyan mədəniyyətinin bu qədim sənədi kabinet elminin boz qıladında qapanıb qalmayıb. Bu Dastan lap erkən çağlardan, slavyan zəkası və istedadının ümumbəşər mədəniyyəti xəzinəsinə bəxş etdiyi çox dəyərli bir töhfə kimi dərk olunub. D.S.Lixaçov yazır: "İqor polku dastanı" haqqında elm – xəlqidir. Bu barədə rəssam və aktyorlar, pedaqoq və yazıçılar, zooloq və mühəndislər dönə-dönə söhbət açırlar. Onların yazdıqları və söylədikləri "İqor polku dastanı" elminə çox dəyərli şeylər verir".

Akademik D.S.Lixaçov "Komsomolskaya pravda"-nın müxbirinə verdiyi müsahibədə gənc oxucuları "qədim rus mədəniyyəti ilə birbaşa ünsiyyətə" səsləyir. O yazır:

"Əlbəttə, qədim rus ədəbiyyatını öyrənmək heç də asan deyil. Lakin siz onu dönə-dönə oxuyun, özünü onun ahənginə alışdırın, onun üslub şərtiliyi arasından baxmağa və görməyə cəhd göstərin. O zaman siz yüz-yüz illər bundan əvvəl ömür sürən, ölümün nə, dirimin nə olduğunu bilməyə can atan, həyatın məqsəd və mənasını arayıb axtaran qədim insanların canlı diri səslərini eşidə biləcəksiniz".

O bizdən keçmiş mədəniyyəti dərinlən və doğru-dürüst öyrənməyi tələb edən bir neçə məlum səbəbi göstərir, o cümlədən bəzi üzdənirəq alimlərdən söhbət açır – o alimlərdən ki, zəhmət çəkib öz sahələrini ciddi öyrənməkdənsə, Rusiya xalqlarının qədim mədəniyyətini Qərblə müqayisədə bəsit, qeyri-kamil mədəniyyət qələminə verməyə çalışırlar.

"Bütün bunlardan əlavə, keçmişimizin tədqiqi müasir mədəniyyətimizi də zənginləşdirə bilər və zənginləşdirməlidir. Unudulmuş ideya, obraz, ənənələrin müasir oxunuşu və yozumu bizə yeni çox şey verir..."

Bu bölməyə yekun vuraq: Orxon-Yenisey mətnlərinin indiki öyrənilmə mərhələsindəki göstəriciləri onun qədimliyi barədə bədbin nəticə çıxarmağa heç bir əsas vermir. İndiki vəziyyətdə bizim yalnız ona haqqımız çatır ki, real faktlar əsasında müəyyən qənaət,

nəticə əldə edək. Əslinə baxanda, nəyisə qəti şəkildə təsdiq etmək cəhdi olmayıb, heç ola da bilməz. Belə bir təsdiq dəqiq faktlara deyil, köhnəlmiş ehkamlara söykənir. Elmdə ən gurultulu ad belə ən kiçik dəlili əvəz edə bilməz. Açıq-aşkar boşluğa söykənən çılgın, nifrət dolu inkar əksər hallarda, ən böyük səhv ehtimalı ilə üzleşir. Və mən bir yazıçı və tarix həvəskarı kimi heç istəməzdim ki, türk dili və mədəniyyətinin qədimliyinə etibarlı sübut ola biləcək türk yazısı əsassız olaraq, saxta-aksiomatik tezisə qurban verilsin və ona xüsusi araşdırmaya layiq olmayan öteri bir təsadüfün nəticəsi kimi baxılsın.

Çox mümkündür ki, biz dərinliyi boşluq adlandırırıq.

R.S. Mütləq xronologiya metodlarının arxeologiyada tətbiqi bir sıra gözlənilməz nəticələrə səbəb oldu. Radiokarbon üsulu üzvi mənşəli arxeoloji tapıntıların – ağac, parça qalıqlarının, tonqal və ocaq közünün yaşını (əgər bunların yaşı 30 min ili adlamayıbsa) xeyli dəqiq təyin etməyə imkan verir.

Və heç də təəccüblü deyil ki, əksər hallarda bu üsulla alınmış göstəricilər klassik müqayisəli arxeologiyanın artıq çoxdan müəyyən etdiyi tarixdən gözə çarpacaq dərəcədə fərqlənir. Bu da bəzi arxeoloqları radiokarbon üsulu ilə alınmış nəticələrə inamsız yanaşmağa vadar edir. Lakin təcrübə göstərir ki, bu şübhələr əsassızdır.

Hərgah qədim qəbirlərdə tapılmış türk yazısı nümunələri radiokarbon üsulu ilə tədqiq edilsəydi, yəqin ki, o zaman türk yazısının başlanğıc tarixi (c.ə. VI-V əsrləri) şübhə altına alınardı, yəni onun daha qədim olduğu aşkar edilərdi.

...Türk runlarının müqayisəli tədqiqi semit və Avropa əlifba sistemlərinin mənşəyi ilə bağlı neçə-neçə suala cavab vermiş olardı.

Buna görə mən vaxtını heyfslənmədən skandinav runları, etrusk yazılarına sərf edirdim: bunu gören türkoloqlarımız heyret edir və heç cür anlaya bilmirdilər, yad ərazilərin ölü mədəniyyətlərində eşələnmək bu qazaxın nəyinə gərəkdir?! Onlar başa düşmək istəmirdilər ki, bu ərazi prinsipi etnogenezi problemlərini XIX-XX əsrlərdə çəkilmiş dövlət sərhədləri çərçivəsindən kənara çıxmadan həll etmək cəhdi hər hansı bir xalqın tarixini bəşəriyyətdən qıraqda öyrənmək kimi bir şeydir.

Yazı əbədi deyil. Çoxları onu itirib. Danışiq dili – budur son səhifədən açdığımız tarixi biliklərin tükənməyən, əbədi mənbəyi. Yazılı abidələr qalmasa da canlı dilin ki durur, oxu o yazını.

Türk dillərinə nisbətən hind-avropa dilləri daha keşməkeşli yol keçib. Bu, morfologiyada da öz əksini tapıb. 1500 illik tarixi olan Skandinav run yazılarının dilini artıq mütəxəssislər də anlaya bilmir. Runologiya elminin iki yüz ili ərzində Skandinav abidələrinin heç birini oxumaq mümkün olmayıb. Həmin dövrə aid türk kitabələrinin mətni isə bu günün canlı nitqi kimi səslənir. Dilçilərin sözlərin qocalıb ölməsi haqqındakı nəzəriyyəsi hind-avropa leksikasının inkişafı üzərindəki müşahidələrə əsaslanır. Onlar ayrı-ayrı dillərin tarixinin özünəməxsus cəhətlərini nəzərə almadan, bu müddəanı ucdantutma bütün dillərə aid etmişlər.

XX əsr fizikasının böyük nailiyyətləri fizikalizmi nəzəriyyəsinə doğurdu. “Geridə” qalanlar irəli çıxmış elmi kor-koranə təqlid etməyə başladılar.

“Humanitar metodu”n “ağzını” tupikə salan bir para dilçilər aşağı kurslar üçün riyaziyyat və fizika dərslərlərindən əldə etdikləri ibtidai biliklərin zirehinə bürünüblər. Bu dəmir don müdafiə olunmağa kömək edir. İnteqral dinqiltısı, qrafiklər, faizlər, yad terminlər qalağı – ən yeni dilçiliyin donuq çöhrəsini örtən dəmir maskadır.

Təbiətşünaslar Aya “araba” buraxırlar, bizim şanlı dilçi isə “araba”nın nə olduğunu izah edə bilmir. Artıq bu söz öz adı, qeyri-elmi ifadə üsulu ilə onu qane etmir. O yeni işarə qaydası icad edir: “A” – “T” deməkdir, “V” – “E” deməkdir, “S” – “L”-i, “D” – “Q”-ni, “E” – “A”-nı bildirir. Öz qeyri-elmi görkəmi ilə şanlı dilçini əsəbiləşdirən söz bundan sonra dəqiq düstur şəklinə düşür: AVSVDE. İndi qalır onu elektron hesablayıcı maşınının ağzına verəsən və göz qırpan dəmir qalağının önündə oturub ortaya çıxmış problemin maşın tərəfindən haqan həll olunacağını gözləyəsən.

“Məsələn, “məstan” sözündən və real bir pişiyin varlığından doğan görmə, taktil, eşitmə və sair duyğular vahid bir kompleks kimi təsir göstərir. Bu kompleksin bilavasitə komponentlərini “a”, “b”, “v”, “q”, “d” hərfləri və söz komponentini “e” hərfi ilə işarə edək. Bundan sonra “məstan” sözü kompleksin bütün komponentlərini əvəz etməyə başlayır: e = (a+b+v+q+d). İndi söz bütün bu bilavasitə

komponentləri əvəz edir, ümumiləşdirir və onların qısa ifadə forması kimi çıxış edir. Daha sonra “məstan” yalnız bir konkret pişiyi deyil, cəmi pişikləri bildirməyə başlayır. Əgər ikinci pişikdən doğan bilavasitə qıcıqları a_1, b_1, v_1, q_1, d_1 hərfləri, üçüncü pişiyin oyatdığı qıcıqları a_2, b_2, v_2, q_2, d_2 hərfləriylə işarələsək, bu zaman “e” hərfi ilə təmsil olunan “məstan” sözü daha geniş mənə alacaq. Çünki artıq o özündə bir çox kompleksləri birləşdirir: $e = (a+b+v+q+d) + (a_1+b_1+v_1+q_1+d_1) + (a_2+b_2+v_2+q_2+d_2)$ ”.

Elə bilməyin ki, bu, parodiyadır. Əsla. Bu parça M.M.Koltsovanın “Ümumiləşdirmə və abstraksiya hadisələrinin fizioloji tədqiqi” məqaləsindən götürülmüşdür; qrafiklər, qulaqbatıran terminlər və anlaşılmaz düsturlar şəklində zühur etmiş ən yeni linqvistik fikrin nədən ibarət olduğunu bu yazıdan aydın görmək olar.

İndi də qulağımızı fiziklərə tutaq. Görək onlar nə deyirlər? Onların söylədiyinin məğzi budur ki, bizim təsəvvürlər apriori¹ deyil, insan təcrübəsinin nəticəsidir. Belə analiz məlum hadisələr məcmusuna adekvat olan anlayışlar, təsəvvürlər, nəzəriyyələr yaratmağa imkan verir. Lakin biz hər dəfə fiziki hadisələrin büsbütün yeni bir sahəsinə nüfuz etdiyimiz zaman şüurumuzda kök salmış əvvəlki təsəvvürləri kökündən dəyişməli oluruq.

Dəqiq elmlərin əbədi gəncliyinin sirri məhz elə bunda – dünən deyilmiş fikri dəyişməyə daim hazır olmağındadır.

Dilçilikdə isə vəziyyət bambaşqadır. Bu elmin banilərinin ilk müddəə və nəzəriyyələri doğrulmağa macal tapmamış sonrakı nəsillər üçün təkzibolunmaz ehkama çevrilmişdir. Heç bir elm sahəsində dilçilikdəki qədər güclü “əcdad kultu” yoxdur.

V.İ.Lenin özünün “Fəlsəfə dəftərləri”ndə göstərmişdir ki, insan idrakı ətraf aləmi birdən-birə, küll halında əhatə edib qavraya bilməz. İnsan maddi dünyanın ayrı-ayrı cəhətlərini dərk edir, ardıcıl surətdə birindən o birinə keçir. Bu halda həmişə təhlükə var ki, maddi dünyanın bu və ya digər cəhətinin dərinliyinə varmaqla unudasan ki, bu yalnız bir cəhətdir, bir məqamdır və beləliklə də, bu cəhəti mütləqləşdirmiş olasan.

Mənə belə gəlir ki, bu müddəə bütövlüklə dilçiliyə də aid edilə bilər. Hind-avropa dilləri üzərindəki müşahidələrin nəticələri ümumiləşdirilərək, ayrı-ayrı dillərin spesifik xüsusiyyətlərini nəzərə

almadan bütün dünya dillərinə aid edilmişdir. Hind-avropa və türk dillərinin müqayisəsi zamanı bu metodun nə qədər yanlış olduğu aşkara çıxır.

Hind-avropa dil ailəsinə daxil edilmiş bir çox dillərin quruluşu və morfologiyası tarixən qısa müddət ərzində kökündən dəyişmişdir.

Halbuki həmin zaman daxilində türk dillərində heç bir dəyişiklik baş verməmişdir. Bu sabitlik bir neçə səbəblə izah edilə bilər.

1. Türk sözləri aqlütinativdir; yeni kök və şəkilçilər diffuziyaya uğrayıb birikmir. Türk sözləri öz quruluşu ilə bir növ qatarı xatırladır. Kök – parovoz həmişə irəlidedir və heç vaxt mövqeyini dəyişmir. O, şəkilçilərə təsir göstərə bilər (səs keyfiyyətiylə), lakin özü heç vaxt şəkilçilərin təsirinə düşmür.

Hind-avropa köklü sözlər türk sözlərinə nisbətən daha çox diffuziya hadisəsinə məruz qalır. Ona görə “daha çox deyirəm ki, aqlütinativ dillərdə, o cümlədən monqol və türk dillərində də diffuziya hadisəsinə müşahidə etmək olar. Lakin türk dillərində aqlütinativlik – qaydadır, diffuziya – istisna. Hind-avropa dillərində vəziyyət tərsinədir.

Mahir və naşı pianoçunun çalğısını təsəvvür edək. Mahir pianoçu çalğı tempindən asılı olmayaraq, hər klavişi ayrılıqda sərbəst diləndirir. Do-re, – bu, aqlütinativliyin düsturudur. Naşı pianoçu isə bəzən barmağı ilə iki dilə birdən toxunur və nəticədə səslər bir-birinə qarışır: dre. Bu da diffuzivliyin obrazlı düsturu sayıla bilər.

Aqlütinativlik sözü qoruyub saxlayır, diffuziya onu söküb dağıdır, şəklini dəyişdirir.

2. Türk sözlərində vurğu bir qayda olaraq sonuncu hecaya düşür.

3. Türk sözlərində ön şəkilçisi (prefiks) yoxdur. Prefikslər sözün kökünə təsir edir və nəticədə aldadıcı əsaslar yaradır.

4. Qrammatik cins göstəriciləri yoxdur. Hind-avropa dillərində analitik quruluşa keçid zamanı bu formant kökə görə öz yerini (son mövqeyi ön mövqeyə) dəyişir. Lakin əvvəlki ənənəvi yer (son mövqe) boş qalmır. Əski cins göstəricisi əsasla birikib onun simasını dəyişdirir.

Ümumgerman dilində “yer” anlayışını bildiren “ycr” leksemi qadın cinsinin göstəricisi ilə “yerdə” kimi işlənir. Analitik quruluşa keçid zamanı həmin göstərici söz əvvəlinə keçsə də, qadın cinsinin əvvəlki formantı öz yerində qalmış və “die yerde” birləşməsi yaranmışdır.

¹ Apriori – təcrübədən asılı olmayaraq, təcrübədən əvvəlki.

Roman mənşəli “tyerra” – yer sözü də, yəqin ki, bu cür maraqlı yol keçmişdir.

Əski cins şəkilçisi (son mövqe) hazırda qədim semit sözündə duyulur: “ersat” – yer (akkad). Mixi yazıda qadın cins şəkilçisini bildirmək üçün xüsusi işarə var idi – at. Semit dillərində “yer” adlarının praforması yəqin ki, er idi (*ers* quruluşunun tarixi bilavasitə Şumer diliylə bağlıdır).

“Yer” – bir vaxtlar beynəlxalq söz olub, semit, german və türk dillərinə daxil olmuşdur. Onların hamısı bir nöqtədən başlamışdır, lakin “yer” praforması dəyişikliyə uğramadan, xalis halda yalnız türk dillərində qalmışdır.

Dilçilər belə hesab edirlər ki, sözün dəyişilməsi əsasən fonetik səbəblərlə bağlıdır. Məncə, bu, səhv fikirdir. Əsas qrammatik səbəblərdir. Fonetik səbəblər köməkçi xarakter daşıyır.

“Yer” sözünün türk şivələrində fonetik variantları bunlardır – *yer, yar, jer, cer, çer, dyer, tyer, ker, kir*. German dillərində bunlara qrammofonetik variantlar müvafiqdir: *diye yerde* (yard, yord, yort). German nümunələrində konsonant özülün özü dəyişikliyə uğramışdır. O, balıqqulağına bürünmüş köhnə gəmini xatırladır.

Türk sözlərinin yüksək davamlılığı məhz morfoloji sxemin sabitliyindən irəli gəlir. Bura tarixi səbəbləri – məişətin (köçorilik) və dinin (tenqrilik – əcdad kultu) konservatizmini də əlavə etmək olar. Köçəri sürətlə çapırdı, vaxt – zaman isə yerində dayanmışdı. Köçəri onlarca etnosla tomasa girir, öz dünyasını zənginləşdirir, lakin onun özülünə toxunmurdu. Hazırda cismın və zamanın nisbətini Eynşteynin düsturu ilə müəyyənləşdirirlər: “Böyük sürətlə hərəkət edən cismın daxilində zaman dayanır”.

HİND-AVROPA DİLÇİLİYİ

Fantastik bir fikir söyləyim.

Bizə məlum olmayan bir xalq eramızdan 4-5 min il əvvəl qılınca və dinin köməyiylə bəzi Avropa və bəzi Asiya xalqlarını fəth edir və yüz illər boyu davam edən əsarət dövründə mənşəcə müxtəlif dillərdə ümumi leksik təbəqə və bununla yanaşı qeyri-müəyyən miqdarda qrammatik göstəricilər yaradır.

Min illərdən sonra sanskrit əlyazmaları ilə tanış olmuş Vilyam Cons (1746-1794) heyranlıqla yazırdı: “Sanskrit dili öz qədimliyindən

dən asılı olmayaraq, qeyri-adi quruluşa – yunan dilindən mükəmməl, latın dilindən zəngin, ayrı-ayrılıqda hər birindən daha gözəl quruluşa malikdir. Lakin bununla belə sanskrit dili, istər fel kökləri, istərsə də qrammatik formalar baxımından bu iki dilə o qədər yaxındır ki, belə oxşarlıq təsadüfün nəticəsi ola bilməzdi; bu qohumluq elə güclüdür ki, hər üç dili araşdıran filoloq mütləq bu qonağa gəlməlidir ki, dillərin üçü də bəlkə artıq mövcud olmayan bir ümumi mən-bədən doğub”.

Consun bu müddəası müqayisəli dilçiliyin nəzəri əsası oldu və yeni elmin inkişaf istiqaməti də onunla müəyyən edildi.

Consun müddəasının əsas cəhətləri bunlardır: 1) təkcə söz köklərinin deyil, bəzi qrammatik formaların oxşarlığı təsadüfdən doğa bilməz; 2) bu, ümumi bir mənəbdən baş alıb gələn dillərin qohumludur.

V.Consun bəyanatına əsaslanan Frans-Bopp (1791-1867) sanskrit, yunan və qot dillərində həm kökləri, həm fleksiyləri tutuşduraraq, əsas fellərin hal şəkilçilərini müqayisəli metodla tədqiq etmişdir.

Danimarka alimi R-K.Rask (1787-1832) təkidlə qeyd edirdi ki, dillər arasındakı leksik əlaqələr etibarlı dəlil sayıla bilməz, qrammatik uyğunluqlar daha əhəmiyyətlidir, **çünki** sözdəyişdirici formaların, o cümlədən fleksiylərin mənimsənilməsi halları “heç vaxt olmur”. Consun fərziyyələri onun ardıcılarının əsərlərində qəti təsdiq şəklində inkişaf etdirilirdi.

Nəhayət, saysız-hesabsız dünya dilləri içindən hind-avropa dil qrupunu seçib ayırdılar. Bura bütün Avropa (macar və fin dillərini çıxmaq şərtlə), İran və hind dilləri daxil edildi.

Bu nəhəng dil ailəsi aşağıdakı kobud sxem üzrə yaradılırdı: latın və yunan qrammatikasının bəzi elementləri sanskrit dilindəkilərə uyğun gəlir, kelt və qot dili qrammatikasında oxşarlıqlar var, latın qrammatikası ilə slavyan qrammatikası arasında yaxınlıq mövcuddur və s. və i.ə.

Bəs onda nə üçün elə ilk dilçilər dönə-dönə qeyd edirlər ki, leksikanın bir-birinə uyğun gəlməsi dillərin qohumluğunu sübut etmək üçün tutarlı dəlil sayıla bilməz?

Qohum sayılan dillərin geniş müqayisəsi onların leksikasında kəskin fərqləri aşkara çıxardı. Bunun da izahı tapıldı: demə, dilin “nüvəsi” – əsas söz fondu və “üz qabığı” – lüğət tərkibi olur, zaman ötdükcə lüğət tərkibi dəyişilir və iki min il ərzində, hətta yaxın

qohumluqda olan dillərdə belə büsbütün başqa sözlərlə əvəz olunur. Dilin əsas söz fonduna aid edilmiş və hind-avropa dillərinin əksəriyyəti üçün ümumi sayılan terminlər isə riyazi linqvistikanın məlumatına görə sözlüyün cəmi 1-2 faizini təşkil edir¹.

“Yalnız ən köhnə, ən sabit anlayışları ifadə edən sözlər – adətən, bütün lüğətin cəmi 1-2 faizini təşkil edən əsas fondun sözləri müqayisə üçün material ola bilər. Riyazi dilçiliyin verdiyi məlumatlara görə, hər min ildə bu əsas söz fondunun da orta hesabla 15 faizi ölür, başqa sözlərlə əvəz olunur. Görünür elə buna görə, məsələn, Şumer dilinin hər hansı bir müasir dillə qohumluğunu müəyyən etmək mümkün olmamışdır – onları bir-birindən çox böyük dövr ayırır”². Bu nəzəriyyəyə görə, dilin lüğət tərkibi, yəni sözlüyün 99 faizi, qısa bir müddət ərzində (V.V-ya inansaq, iki min ildə) büsbütün məhv olur, dəyişilir. Ona inanıb fərz edək ki, eramızdan 4 min il əvvəl kök türk dilində on min söz olmuşdur. Bu halda əsas lüğət fondunun payına 100-200 söz düşməli idi. 6 min il ərzində əsas fondun 90 faizi yox olmalı, bizim günlərə güc-bəla cəmi 10-20 söz gəlib çıxmalıydı. Özü də bu sözlər fonetik dəyişmələr nəticəsində tanınmaz şəkllə düşmüş olardı. Beləliklə, Şumer abidələrində türk sözləri olsaydı belə, vur-tut 10-20 sözü müasir lüğətlə müqayisə edə bilərdik. Həm də kəskin fonetik və məna fərqləri üzündən onların müasir dillərlə qohumluğunu müəyyən etmək qeyri-mümkün olardı.

Doğru fikirdir. Lakin yalnız hind-avropa qrupu daxilində birləşmiş dillərə aid edildi ki halda. XX əsrdə saxta bir ailədə toplanmış Avropa dillərinin bir-birindən kəskin seçildiyini görən alimlər sözün faniliyi haqda nəzəriyyə uydurub onu bütün dil qruplarına şamil etdilər. Bir para sözlər bütün dillərdə uyğun gəlirdi. Onu əcdad hind-avropa irsinin qalığı elan edib, dəyişikliyə nisbətən az məruz qalan əsas söz fondu haqqında təlim yaratdılar. Uyğun gəlməyən sözlər isə lüğət tərkibinə, labüd ölümə məhkum sırayı sözlər sırasına aid edildi.

¹ Müasir ingilis dilinin leksikasında təkcə roman alınmaları 50 faizdən çoxdur. Koreya lüğətinin 75 faizini Çin sözləri təşkil edir. O.N.Trubaçovun hesablamalarına görə, Fasmerin “Rus dilinin etimoloji lüğəti”ndə 3191 ümumslavyan (və erkən alınmalar), 72 şərti slavyan, 93 xalis rus sözü, 6304-ə qədər dövrlərə aid alınma, 1119 mənşəyi belli olmayan söz var. Rəqəmlər təxminidir. Fasmerin lüğətinin son nəşrləri nəzərə alınmayıb. Lakin bu siyahı da dilin təsirlərə necə məruz qaldığı haqda aydın təsəvvür yaradır.

² И.М.Дьяконов. Языки Древней Передней Азии. М., 1967, стр. 21.

Bəs, hind-avropa dillərində müstəqil, yəni əsas fonda daxil olan, hind-avropa dillərinin genetik qohumluğunu sübut edən leksikalar hansılardır?

1. Üçdən beşədək (beşlik sistemi mövcud olanda), yaxud üçdən doqquzadək (onluq sistemi mövcud olduğu dövrlərdə) olan *saylar*. “Bir” sayı nisbətən az dayanıqlıdır. Nə üçün? Çünki hind-avropa dillərində “bir” sayının adları müxtəlifdir.

2. I və II *şəxs əvəzlilikləri*. Nə üçün yalnız I və II şəxs əvəzlilikləri? Çünki hind-avropa dillərində III şəxs əvəzlilikləri bir-birinə uyğun gəlmir.

3. Bəzi *qohumluq terminləri*.

4. Bir sıra bədən üzvlərinin adları (hind-avropa dillərində yalnız *ayağın* adı ümumidir).

Belə çıxır ki, zahirən iki bir-birinə oxşamayan dillərin müqayisəsi zamanı bu leksik qrupların genetik yaxınlığını müəyyən etmək kifayətdir ki, həmin dillərin genetik qohumluğu qərarına gələsən. Hind-avropa dil ailəsi ilk dövrlərdə belə bir bəsit sxem üzrə yaradılırdı; bu elə bir dövr idi ki, sanskrit və yunan sayları, əvəzlilikləri və terminlərinin qohumluğu Avropa alimlərinin gözünü qamaşdırıb aqlını başından almışdı. O zamanlar yalnız bir alternativ var idi – *ya genetik qohumluq, ya heç nə!* Canlı dil tarixində isə qohumluğun bir neçə növü bəllidir. Lakin dilçilər bunları nə gördülər, nə də təsvir edətilər. Əks halda, hind-avropa dil ailəsi bir neçə ailəyə parçalanardı. Sual oluna bilər: bəlkə say, əvəzlilik və qohumluq terminləri heç də əcdad hind-avropa dillərinin qalığı deyil, sadəcə olaraq, hansısa dildən (deyə ki, fars dilindən) onun ən geniş yayıldığı dövrdə (deyə ki, e.ə. I minillikdə Əhəmənilər zamanında, fars hakimiyyətinin qərbdə Yunanıstan və Misirə, şərqdə Hindistan və Çinədək yayıldığı bir dövrdə) mənimsənilib?

Hind-avropa dilçiləri bu sualı irəlicədən gördüklərindən belə bir hökm hazırladılar: əsas fondun sözləri mənimsənilir! Belə çıxır ki, bütün dillərdə qohum olan saylar, bir cüt əvəzlilik və terminlər bu dillərlə birgə doğulmuşlar, yalnız həmin dillərə mənsubdurlar, bunlar heç kəsə verilə bilməz və heç kəsdən alın bilməz. Əgər bu qərarın müəllifləri zəhmət çəkib, heç olmasa, türk və hind-avropa sözlərini müqayisə etsəydilər, o vaxt bu özlü asanca yerlə yeksan olardı. Müqayisə göstərirdi ki, bu sərt hökmdən xəbəri olmayan dil yaradanlar sözləri bütün səviyyələrdə mənimsəyiblər. Qramma-

tikanı da həmçinin. Məsələn, türk dilində birinci onluqdakı saylar müvafiq hind-avropa saylarına uyğun gəlir. Hind-avropa dillərindəki bəzi mürəkkəb saylar türk dillərindən oxş edilib. Latin təsrif sistemi yalnız türk təsrif sistemi ilə izah oluna bilər. Hind-avropa dillərinin qohumluğuna əsas sübut-dəlil kimi götürülən I şəxs əvəzliyinin adlıq və təsirlik hallarındakı suppletiv formalar türk və uqrofin dilləri ilə müqayisədə aşkarlana bilər (mən – mənə, mənə və mən – mənə, mənə). Türk materialını nəzərə almadan, o cümlədən “ter” – türk cəm say formantının mənşəyini araşdırmadan (bu formant sözə hörmət, ehtiram mənəsi verən şəkilçi kimi işlədilir) *mather, father, sister, brather* kimi qohumluq terminləri formalarının mənşəyi barədə qəti fikir söyləmək qeyri-mümkündür.

***

“Hind-avropa dilləri” tezisi inkar mərhələsindən keçmədən nəzəriyyə olmuşdur. Və bu nəzəriyyə elo anadan Consun birinci müddəası donunda doğulmuş və sonrakı yüz ildə heç cür böyüyüb öz bələyindən çıxıb bilməmişdir.

O nə inkişaf eləyib, nə dəyişilib və bu daş donuqluğu yalnız və yalnız onun qeyri-kamilliyinə dəlalət edir. “Hind-avropa dilləri” termini dilçilik kitablarının nəzəri hissəsində yox, mündəricatında kəmiyyətə eninə böyüməkdədir. Hind-avropa dil ailəsində yer tutmağın necə asan olduğunu kartvel dillərinin ən yeni tarixi nümunəsində görmək olar.

1965-ci ildə Tbilisidə T.V.Qamkrelidze və Q.İ.Maçavarianinin “Kartvel dillərində sonant və ablaut formalar” kitabı çapdan çıxdı.

“Müəlliflər kartvel dilinin hind-avropa dillərinə yaxınlığını inandırıcı surətdə sübuta yetirdilər”¹.

Bəzi dilçilər kitabın əsas nəticələrinə daha ehtiyatla yanaşdılar. Ars Çikobavanın “Kartvel və hind-Avropa əlaqələri” adlı dərin məzmunlu məqaləsini göstərmək olar.

1908-ci ildə Peterburqda N.Y.Marrın gürcü dilinin semit dilləriylə qohumluğu haqda ilkin məlumatla əlaqədar olaraq, “Qədim gürcü dili qrammatikasında əsas sərhədlər” əsəri çapdan çıxdı.

¹ Г.Ахваледиани. Начало дороги в мир... “Литературная Грузия”, 1968, №11, стр. 4.

Marr semit modelini arxetip elan etmiş və gürcü qrammatikasının sistemini qurmuşdur.

Ars Çikobava yazır: “Kartvelologiyada” “kəşflər” heç də nadir hadisə deyil, bu sahədə birinci “kəşfi” Fr.Bopp etmişdir (Kartvel dilləri hind-avropa dilləriylə qohumdur – 1847). İkincisi, Marra məxsusdur (kartvel dilləri semit dillərinə yaxın qohumdur – 1888-1908-ci illər), üçüncü kəşf “Sonant sistemləri” əsərində təqdim edilmişdir... “ (səh.62).

“1%-ə əsasən dil qohumluğu” nəzəriyyəsi mənşəcə ən müxtəlif dilləri bir genetik ailədə birləşdirmək üçün qeyri-məhdud imkanlar yaradır.

Bu prinsip ilkin əlamətləri ikinci dərəcəli, alınma əlamətlərdən fərqləndirməyə imkan vermir. Bu, tanışlıqdan doğan qohumluqdur!

Kartvel dilləri yüzce ilin içində hind-avropa dillərindən “tərəyib inkişaf etmiş”, sonra semit dilləri ailəsinə pənah aparmış və nəhayət, yenə hind-avropa dillərinin ağuşuna qayıtmışdır (morfologiyanın aqlütinativlik prinsipi bir qədər əvvəl kartvel dillərini altay dillərinə yaxınlaşdırmağa imkan verirdi).

Hind-avropa, yaxud altay dilləri ailələri barədə müdrik tövrlə nitq irad edənləri dinləyəndə Mark Tveninin “Mən kənd təsərrüfatı qəzetini necə redaktə edirdim” məqaləsi yadıma düşür. Hekayənin qəhrəmanı aliməne üslubu təqlid edərək öz abunəçilərinə aqronomiya elmindən faydalı məlumatlar verirdi: “Balqabaq – noxudu nəzərə almasaq, şimalda bitən “portağal ailəsinin” yeganə yeməli növüdür”.

Altay dilləri ailəsi də hind-avropa dil “icmasının” nümunəsi əsasında yaradıldı. Mövcud nəzəriyyəyə görə, müasir hind-avropa və türk dilləri İsanın zühurundan az əvvəl yaranmışdır! Başqa sözlə desək, bu dillər bizim günlərə qədər təxminən eyni bir zaman məsafəsi keçmişdir. Deməli, bu halda hind-avropa dilləri kimi türk dilləri də əsrlər ötdükə bir-birindən kəskin fərqlənməli idi. Lakin, türk dillərində əsas söz fondunu lüğət tərkibindən fərqləndirmək olduqca çətindir.

Əksər türk dilləri istər lüğət tərkibinə, istərsə də qrammatik cəhətdən bir-birinə tam uyğun gəlir. Bəs bu möcüzəni necə izah etməli? Bu sualı birinci N.Y.Marr ortalığa atdı. Sitatin böyüklüyünə görə üzr istəyirəm. Buradakı bəzi müddəalar bəlkə də köhnəlib, lakin onun meydan emosiyalarının meğzi maraqlı doğurur:

“...türk dillərinin mənşəyi nəinki aydınlaşdırılmayıb, bu məsələyə heç toxunulmayıb da. Türk dillərinin gencisi, yeni mənşəyi məsələsi əslində heç vaxt və heç kəs tərəfindən diqqət mərkəzinə çəkilməyib. Hamıya bəllidir ki, türklər Asiyanın dərinliklərindən baş alıb gəlirlər. Deməli, elə orada da yaranıblar. Ədəbi fəallıqları ilə türklər VI əsrdən bəllidir, çinlilər isə ondan min il əvvəl də türkləri beləcə tanıyırmışlar, elə bunun da əsasında mütəxəssislər bizi öyrədirlər ki, türk dilləri öz konservatizmi ilə seçilir, belə ki, VI əsrə aid abidələr müasir dövrdə mövcud olan dialektləri özlərində əks etdirirlər. Belə çıxır ki, türk dilləri min üç yüz il ərzində demək olar dəyişilməyib. Onu da nəzərə alaq ki, türk dilləri öz təbii mühafizəkarlığını əvvəlki minilliklərdə də hifz edə bilərdilər, yeni çinlilərin “zəhmət çəkib” onlar haqda məlumat verdikləri dövrdə də, ondan qat-qat qədim dövrlərdə də.

Bu belədir. Hələ o da məlumdur ki, *əsil izahın olmaması üzündən* bu səbəb başqa dillərlə əlaqədar da tətbiq edilir. Məşhur dilçi Kanqran çinlilərin dilə münasibətlərindəki mühafizəkarlığı barədə tam ciddiyyətlə yazırdı: “Qədim dilin qalması üçün əsas səbəbini Çindəki ənənənin yenilməz gücündə axtarmaq lazımdır”. Lakin dillər təbiətin məhsulu deyil, dillərdə təbiətdən alınma xüsusi cəhətlər yoxdur, hətta konservatorluğun da öz tarixəsi var. Bir sözlə, türk dillərinin mənşəyi məsələsi çoxdan həlli çatmış elmi problemdir, dilin öyrənilməsində və onun tam dərkində bunsuz irəli birçə addım da atmaq mümkün deyil. Necə ki, türklərin kütləvi surətdə Asiyada yaşadığı faktı (əslində heç bunu da demək olmaz) əsasında məhz Asiyanın onların əcdad vətəni olması ideyası ilə elmi cəhətdən razılaşmaq olmaz...

Aydın məsələdir ki, türklərin və türk dilinin yaranması və inkişafı taleyi ilə müqayisədə bəşəriyyətin tarixi yaddaşının çox qısa bir dövrünə aid olan faktın əsasında Asiya türklərin ana kök vətəni kimi qəbul edilə bilməz”.

Bu inandırıcı dəlillərdən sonra o belə bir nəticəyə gəlir: “Deməli, türkoloqların ümumi rəyinə görə, türk dillərini fərqləndirən belə statik vəziyyətə və konservatorluğa nail olmaq üçün bu dillər böyük bir ictimai fəaliyyət və dinamik dil yaradıcılığı prosesindən keçməli idi”¹.

¹ Н.Я.Март. Избранные работы, т. IV, М., 1937, стр. 184-186.

N.Y. Marr bu əsərində həmçinin, türk dillərinin öyrənilməsində hind-avropa dilçiliyinin metafiziki metodlarının tətbiqinə qarşı çıxaraq yazırdı:

“Bu ki quyudur və hindavropaçıların quyusundan bununla fərqlənir” ki, hind-avropa dilçiləri öz sahələrində çox dərin qatlara gedib çıxıblar və indi bu yoldan dönmək istəsələr də öz dahilərini yerlə yeksan etmədən buna nail ola bilməzlər, öz dil sistemlərinin dərinliyinə nüfuz etməyə macal tapmamış türkoloqların quyusu arasında bir ümumi cəhət var: hər ikisinin metodu formal xarakter daşıyır; dilçi-türkoloqlar canlı və zəngin materiallar ümmanında səslərin maddi reallığından, heç vaxt etibarlı dayaq olmayıb, ələlxüsus, türklərin ayağı altında ləngər vuran doğuluş yerindən beşəlli yapışaraq, zəngin türk nitqini türklərin, yaxud öz sosial ənənəsinə sadıq olan digər qohum xalqların nə təsərrüfat, nə də ictimai həyatı ilə üzvi surətdə əlaqələndirə bilmirlər”¹.

Formal metodun “oyunlarını” müşahidə edən N.Y.Marr yazırdı: “Elmi baxış – bu aydındır, bəs onda “siyasəti”, bəli, məhz “siyasəti” necə başa düşək? Mən bilmirdim ki, alim ən əvvəl strateq, siyasət-baz, diplomat və yalnız bütün bunlardan sonra alim olmalıdır, yəni müəyyən sosial biliklərin yaradıcısı və daşıyıcısı, yenilik havası ilə şüurları oyadan, bilikləri vicdanla şərh edən bir şəxs olmalıdır ki, onun da bir borcu var: *mövcud biliklərimiz çərçivəsində ya lap əvvəllərdə bilinən, lakin hətta alimlərə də bəlli olmayan, ya da lap indicə məlum olan şeylər barədə utanıb-çəkinmədən danışmaq*.

Hətta çılpaq kralın vəziyyəti kimi rüsvayçı mənzərədən danışmalı olsa belə, o bunu cəsarətlə söyləməlidir, – kralın çılpaq olduğunu hamı görürdü, amma di gəl, müdriklərdən heç kəs bunu deməyə ürək eləməirdi, axırda “uşaq” deməli oldu. Həqiqəti həmişə müdriklər söyləməz ki! Elə məqam yetişir ki, alim gerek uşaq olmaqdan da çəkinməsin”.

Çılğın Marrın söylədiklərindən bir çox illər ötsə də vəziyyət dəyişməmişdir. Əgər türk dillərinə kifayət qədər diqqət yetirilsəydi, o vaxt dilçilik və tarixin bir çox puç əfsanələri öz yerini həqiqətə verərdi. Bəlkə də o vaxt humanitar elm bir boy da dəqiq elmlərə yaxınlaşmış olardı. Lakin nə qədər ki, hindavropaçılar türk dillərini hind-Avropa imperiyasının ucqar əyalət şivələri hesab edirlər, nə

¹ Н.Я.Март. Избранные работы, т. IV, М., 1937, стр. 144-145.

qəder ki, türkoloqların özləri dayə köməyi olmadan şalvarlarını əyinlərində saxlaya bilmirlər və öz möhtərəm müəllimlərinin təhqiredici "həqiqətlərini" tutuquşu kimi təkrar edirlər – biz öz evimizdə gözübağlı dolaşacaq və alımızla tanış künc-bucağı döyəcəyəyik.

YURTA VƏ LUVR

Hind-avropa dilçiliyinin sonbeşiyi olan türk dilçiliyi ilk dövrlərdə öz "ata-anasının" məqsəd və metodlarını kor-korənə təkrar edirdi. Səhvlərini də həmçinin. Hindavropaçıların özləri bəzi səhv təsəvvürlərdən çoxdan imtina ediblər. Türkoloqlar isə bu səhvləri bir az da dərinləşdirirlər. Hər iki elmin ilkin mərhələsində ümumi cəhətlər çoxdur.

1. Hind-avropa dilçiliyi qədim hind yazılı abidələrinin dilinin (sanskrit) tədqiqindən, türkologiyanın tarixi isə Orxon-Yenisey yazılı abidələrinin öyrənilməsindən başlanır.

2. Sanskritə aludəçilik hindavropaçıları yanlış nəzəriyyəyə gətirib çıxardı: onlar sanskriti hind-avropa dili elan etdilər. Bu nəzəriyyəyə görə, sanskrit normalarından fərqlənən Avropa dillərinin bütün normaları sanskritin təhrif olunmuş törəməsi hesab edildi.

G.Benfey və Fr.Bopp iddia edirdilər ki, əcdad hind-avropa dilində cəmi üç sait (a, i, u) olub, çünki sanskritin mətnlərində məhz həmin saitlər qeydə alınıb.

• Sonralar (hələ XIX əsrdə) palatalizasiyanın kəşfiylə əlaqədar sübut edildi ki, (Kollits), ana hind-avropa dilində iki sait (e, o) çox olub və yalnız sonralar (sanskrit dövründə) iki sait "a" saitini əmələ gətirib. Bu, hind-avropa dilçiliyində elmi metodun ilkin mərhələnin empirizmi üzərindəki ilk qələbəsi idi.

Orxon-Yenisey abidələrinin dili (VII əsr) türk sanskriti sayılır. Onun inkişafı isə Şərqi Türküstan abidələrinin dilində (X, XI, XIII əsr) izlənilir. Onun dil normaları müasir Oğuz-qarluq-uyğur qrupunda (türkmən, Azərbaycan, türk, özbək, uyğur) hifz olunmaqdadır.

Təxminən yüz il əvvəl İ.Qruntsel belə bir fərziyyə irəli sürdü ki, ilk çağlarda türk dillərində üç sait olub (a, i, u). (Türkologiyada köhnəlmiş ideyaların necə yaşarı olduğunu ən azı ondan bilmək olar ki, bu gün də Qruntselin ardıcılıarı az deyildir. Məsələn, M.A.Çerkasski 1965-ci ildə yazırdı ki, türk vokal sistemi üçbucaqlı idi (i, a, u),

sonralar Orxon dövründə dördüzvlü olmuşdu (i, a, u, ü). M.A.Çerkasskinin son modelinin xeyrinə olan başlıca və yeganə dəlil ondan ibarətdir ki, Orxon-Yenisey abidələrində həqiqətən də cəmi 4 sait işarəsi var. Lakin hələ (25 noyabr 1893-cü il) V.Tomsen müəyyən etmişdi ki, bu dörd işarə müxtəlif kontekstlərdə o dövrün dilində olan 8 sait səsi ifadə edirmiş).

Gördüyümüz kimi, hind-avropa və türk dilçiliyinin ilk dövrlərində ümumi cəhətlər və oxşarıqlar az deyildi. Fərq orasındadır ki, hind-avropa dilçiliyinin və türkologiyanın sonrakı inkişaf xətti bir-birinə uyğun gəlmədi. Birincisi, dikinə qalxmaqda davam etdiyi halda, ikincisi, yerin səthi ilə paralel gedir, bəzi məqamlarda isə imayə düşərək, yerdən seçilmirdi. Türkologiya beləcə, ibtidai elm, hind-avropa dilçiliyinin ögey övladı olaraq qaldı. XX əsr türkologiyaya elmində hələ də Radlov və Tomsenə bərabər alim yetişməyib. Türkologiya hələ də donuq və yarımçıq elm sahəsi olaraq qalır. Tomsenin kəşflərindən üzü bəri, türk dilini idarə edən fonetik qanunlardan bircəciyi də təsvir və şərh edilməyib.

Hind-avropa dilçiliyində on illər boyu "e" hərfi üzərində mübahisə gedib. Qeyd etdiyimiz kimi, Fr.Bopp və digərləri iddia edirdilər ki, kök dildə "e" hərfi olmayıb, çünki sanskritdə və digər hind-iran dillərində bu hərfa təsadüf edilmir. Nəhayət, palatalizasiya qanununun sayəsində müəyyən edildi ki, sanskritdən əvvəl "e" varmış, lakin onu sanskritdə "a" hərfi sıxışdırıb çıxarıbmış. Türkologiyada isə "e" haqda mübahisə hələ təzəcə qızışırdı, belə ki, nə Orxon-Yenisey abidələrində, nə də uyğur yazılarında "e" aşkar edilməmişdi, buna görə iddia edilirdi ki, həmin sait yerli-dibli olmayıb, bu hərflər sonralar "ə" hərfi əsasında yaranıb.

Yunan filosofları hərdənbir özlərinə sual verirdilər: "Görəsən mən səbəblə nəticəni qarışıq salmıram ki?" Bu sual yunan fəlsəfəsinin və təbiətşünaslıq elmlərinin inkişafına təkan və istiqamət verirdi. Lakin türkoloqların ağlına da gəlmədi ki, heç olmasa nəzəri cəhətdən bu iki məchul kəmiyyətin (ə>a, e>ə) yerlərini dəyişib, bundan nə alınacağına baxsınlar. Bu, türk fonetikasi və morfologiyasındakı bir sıra dolaşıqlıq, məntiqsizlik və qanunsuzluqları izah edə bilərdi. Bəzən nüfuzlu alimlərin hədsiz düzgün müddəası elmi sürətdən salır, ləngidir, açıq-aşkar məntiqsiz, nəzəriyyənin bütün binasına zidd olan müddəası isə gözlənilmədən elmə təkan verib, onu irəliyə aparır.

A.M.Şerbak¹ bir neçə yüz praformanı (yəni ana türk dili sözlərini) bərpa etmişdir. Bu sözlərin heç birində “e” yoxdur. Təkcə vokalizmi ilə deyil, konsonant əsasları ilə də onlar Orxon-Yenisey formalarını (başqa sözlə desək, oğuz-qarluq formalarını) xatırladır. Müasir dillərdən türkmən dili nümunə götürülmüşdür. A.M.Şerbakın dediyindən belə çıxır ki, tarixdən öncəki dövrlərdə türklərin hamısı türkmən dilində danışmışlar. Son əsrlərdə onların bir qismi bundan uzaqlaşmış, nəticədə qıpçaq və Sibir dilləri yaranıb inkişaf etmişdir.

...Bir çox müasir türk dillərində uzun saitlər mövcuddur. Çox qədim dövrlərdə də bu saitlər olmuşmu? XIX əsrin türkoloqları bunu inkar edərək belə düşünürdülər ki, bu sonrakı hadisədir. E.D.Polivanov (1924-cü ildə) ilkin (yaxud əcdad türk) uzun saitlərin sonradan yaranması gümanının xeyrinə bir neçə inandırıcı dəlil gətirmişdir. O qeyd etmişdir ki, əcdad türk uzun saitlərinin bərpası zamanı türkmən-yakut paralelləri nəzərə alınmalıdır. A.M.Şerbak bu ideya və metodu şəksiz qəbul etmişdir. Həqiqətən də türkmən və yakutlar kökdən, yəqin ki, çoxdan ayrılmışlar. Əgər onların dillərində hansısa ümumi cəhətlər qalmışsa da, bunlar, heç şübhəsiz, çox qədim dövrlərə aid olmalıdır. Başqa cür ola da bilməzdi. A.M.Şerbak platformaları belə bərpa edir: *ur* – ariqlamaq, yorulmaq (yakut), *aar* (türkmən dilində) – deməli, kök türk dilində – *aar* imiş; *us* – iş (yakut), *uş* (türkmən), deməli, *uş* (kök türk dilində), *aas* – aşmaq, tökmək (yakut), *aaş* (türkmən), *aaş* (kök türk) və s.

• Əcdad türk uzun saitləri məsələsi bu cür qətiyyətlə həll edilə bilməz, əvvəlcə əks dəlillərə cavab tapılmalı, qədim türk sanskritinin (Orxon-Yenisey mətnləri) göstəriciləri nəzərdən keçirilməlidir.

Qədim hind və İran yazı sistemlərində uzun və qısa səsləri göstərən işarələr olsa da, incə və qalın saitləri bildirən işarələr yox idi. Çünki həmin dillərdə bu cür keyfiyyət bölgüsünə ehtiyac qalmamışdı. Bu baxımdan Orxon-Yenisey yazısı çox nadir hadisədir. Dünya əlifbalı sistemində bu yeganə yazıdır ki, hərfləri – “qalın səs” – “incə səs” prinsipi üzrə təsnif edilmişdir. Çünki belə bir

bölgü türk dillərinin xüsusiyyəti deyil və bu da yazı yaranışı zamanı nəzərə alınmalı idi. Lakin türk dillərində uzun sait və samitləri bildirən işarələr yoxdur. Əgər uzun səslər deyək ki, İran dillərində olduğu kimi həmin dövrün türk dilləri üçün də səciyyəvi olsaydı, heç şübhəsiz, Orxon-Yenisey yazısı bu vəziyyəti özündə əks etdirirdi. İnamlı demək olar ki, hər halda VII əsrdə oğuz-qarluq dilləri üçün uzunluq xas deyilmiş. Bu, sonrakı dövrlərdə meydana gəlmişdi. Və bu “zühurun” öz səbəbləri var. Qərribəsə odur ki, dilçi-fonetoloq bu aşkar səbəblərə lazımi diqqət yetirməmişdir. Öz növbəsində bunun da səbəbi oğuz-qarluq xalqları tarixinin özünəməxsus xüsusiyyətlərindədir.

Hind-avropa nəzəriyyəsinin başlıca qüsurlarından biri o idi ki, hind-avropa dilləri ümumdünya qlotoqonik sistemindən təcrid olunmuş şəkildə araşdırılırdı. Hind-avropa dilləri guya türk, uqrofin və digər dillərdən asılı olmayaraq inkişaf etmişdilər. N.Marrın yeni nəzəriyyəsi hindavropaçıların bu məhdudluğuna qarşı etiraz idi. Lakin, təəssüf ki, onun metodları dünya dilləri arasında köklü əlaqələrin olması haqqındakı mahiyyətə ədalətli ideyanı gözədən salmışdır. Türkoloqlar hələ ki, slalomçular kimi türk dillərini tarixin sərt yamaqlarıyla bayraqcılara toxunmadan apara bilirlər. Onların dediyindən belə məlum olur ki, türk dilləri hind-iran, semit, uqrofin dillərinin heç bir təsirinə məruz qalmayıb (bəzən belə təsir sözə etiraf edilir, lakin bu təsirin cüzi olduğu göstərilir və sonrakı dövrlərə aid edilir, məsələn, tacik dilinin özbəkçəyə təsiri). Dilin tarixinə bu qeyri-tarixi baxışın nəylə nəticələndiyini A.M.Şerbakın kitabı nümunəsində görmək olar.

Oğuz-qarluqlar təkcə son minillikdə (elmin izləyə biləcəyi zaman daxilində) bir neçə mədəniyyət və dinin təsiri altında olmuşlar. Buddizm, manilik, Suriya xristianlığı, atəşpərəstlik, müsəlmanlıq. Bu dinlərin hər biri öz yazısı, incəsənəti, məişəti, etnosu və dili ilə təşrif getirirdi. Hind-İran-Ərəb faktoru oğuz-qarluq xalqlarının mədəniyyətinə və yaşayış tərzinə əsaslı təsir göstərmişdir. Hind dili və yazısı (brahmi də, İran dili və əlifbası da – soğdi), ərəb dili və yazısı da “e” hərfini qəbul etmir (onu “ə” ilə əvəz edirlər və əksinə, uzun saitləri “bəyənilər”, yəni müasir oğuz-qarluq dilləri qıpçaq dillərindən məhz bu xüsusiyyətləri ilə fərqlənir). Təkcə clə ərəb dili ötən min ildə qısa “e”-yi və uzun saitləri kimə desən, sevdire bilirdi. Quran da, ərəz da oğuz-qarluq dillərinə öz təsirini gös-

¹ А.М.Шербак. Сравнительная фонетика тюркских языков. Л., 1970. Şerbakın monoqrafiyası sovet türkologiyasında bu mövzuda yazılmış ilk ümumiləşdirilmiş işdir. Onun nəticələri türk dilçiliyinin sonrakı inkişafına əsaslı təsir göstərə bilər.

törmüşdür. Azərbaycan şairi və alimi Rəsul Rza yazırdı ki, *əruzdan istifadə Azərbaycan dilinə böyük ziyan vurmuşdur, onu külli miqdarda ərəb və fars sözləriylə zibilləmiş, bəzi hallarda isə xalis Azərbaycan sözlərinin də təbii ahəngini pozmuşdur*¹.

Şair Rəsul Rza etiraf edir ki, əruz Azərbaycan sözlərinin “təbii ahəngini” təhrif edir. Türkoloq A.M.Şerbak isə sübut etməyə çalışır ki, bu uzunluq əcdad türk dilinə və deməli, bütün türk dillərinə xas imiş. Və əgər bunların bəziləri (məsələn, qıpçaq dilləri) hazırda uzun saitləri sayı alırsa, bu yalnız ona dəlalət edir ki, həmin dillər nisbətən gec yaranmışlar. Beləcə, alınma yad kəmiyyət göstəricisi alimlərin qələmi sayəsində əsas, ilkin əlamətə çevrildi. Bununla da türk dilləri tarixinə baxış əsaslı surətdə təhrif edildi (Sibir dillərinin yakut, tuva, xakas, qırğız dillərində mövcud olan uzun səslər Monqolustanın “budda” dillərinin təsiriylə izah edilə bilər. Hər halda, bu cəhətləri nəzərə almadan türk dillərindəki uzun səslərin mənşəyi məsələsini araşdırmaq qeyri-mümkündür).

Qıpçaq xalqları buddizmi qəbul etmədilər, iranlıları (zərdüştilik) və ərəbləri Dəsti-Qıpçaq sərhədlərində saxladılar və əsrlər boyu onları yaxına buraxmadılar. Köçərilərin Hind-İran-Ərəb xalqları ilə ünsiyyəti olduqca qısa bir dövrü əhatə etdiyindən onların dili əsaslı təsirə məruz qalmadı. Köçərilər öz dinlərini (tenqrilik), öz məişətlərini (köçəri), öz mədəniyyətlərini, musiqi və poeziya formalarını qoruyub saxlaya bildilər, dilləri də olduğu kimi qaldı: “e” və “qapalıqlıq”. *Yalnız son yüzillikdə İslam dini Çölə yol tapa bildi. Və artıq özünü bürüzə verməkdədir*: qazax dilində “ə” peyda olub, bəzi süfii uzun samitlərə meyil yaranıb (ketti, getti, jatti). Orxon-Yenisey mətnlərində belə hallara rast gəlinmir. Qrammatik proseslərdə “tt” geminat samiti vacib olanda da, onlar bundan qaçırdılar. Müqayisə et: bartım, aldım, urtım, kurtım (Gültəkin), bititdim (Tonyuquq). İndi isə oğuz-karluqlar ehtiyacı olmayanda da süni uzunluq yaradırlar (səkkiz, tokkuz, etti, aşşı, ıssık), qazaxlar hələ də “ll” geminat samitindən qaçırlar, “l”-dən sonra həmişə başqa samit gəlir (koldar, kuldar, kolder): alla – alda, mulla – molla. Qana işləmiş şərti refleks özünü göstərir. Lakin eyni zamanda: muxabbat, maxammət deyirlər. Halbuki hələ XIX əsrdə uzun “mm” samiti – “mb” kimi tələffüz edilirdi (Maxambet – Mambet; tamma – tamba, tanba; kum-

mes – günbes). Maraqlıdır ki, yunanlar da semitlərin uzun “m” samitinə eynən bu cür yanaşırdılar. Onlar öz yazılarını finikiyalılardan hərf adları ilə birgə mənimsəmişdilər. “L” – “lammad” adlanırdı. Yunanlar bu yad sözü “lambda” şəklində tələffüz edirdilər. “Mb” refleks müasir Avropa sözlərində də müşahidə edilir: “lampa”, “şompol”, “kumpol” (kupol) və s.

...Uzun səslər heç də bütün hind-avropa dilləri üçün səciyyəvi deyil. Yunan və latın dillərində bunlar semit dillərinin təsiri altında peyda olmuşdur. Germanlarda latın dilinin təsiriylə. Beləcə, qotlar uzun saitləri mənimsəyərək, onları diftonqlaşdırırlar: aa>ay, ni>iy. Semitlərin uzun saitləri də qədim Ön Asiyada mövcud olan bəzi qeyri-semit dillərində eynən bu cür reaksiya doğururdu. Məsələn, xürrit dilində. Bu qanunauyğunluğu uzun sait və diftonqla qurulan formaların dayanıqlığı sahəsində müəyyən etmək mümkün olmuşdur. Uzun saiti olan hər bir formanın diftonqlu dialekt variantı var: ay – aa, ey – ee. Qıpçaq dillərində də morfoloji proses zamanı peyda olan uzun süni saitlərin yerində diftonq yaranır. Məsələn, qazax dilində feli sifətin indiki zamanı +a imperativindən əmələ gəlir. Əksər hallarda, imperativ bu saitle qurtarır və bu əlavə formant uzun süni saitin (a+a) yaranmasına səbəb olur – söy-söle, soyle + e>soyley – söylərkən. Borla – tabaşırle boya; borla + a > borlay – tabaşırle yazarkən və s. Bu qanunauyğunluğu bilmədən və türk səslərinin ilkin uzunluğunu təsdiq etməklə biz qədimliyi modernləşdirmiş olurduq. Türk dillərində alınma uzun səslər üç yolla həyata keçilir:

1. Uzun sait > diftonq
2. Uzun sait > qapalı
3. Uzun sait = uzun sait.

Üçüncü üsul birinci iki üsula nisbətən gec normaya çevrilib, özü də türk dillərinin hamısında yox. Uzun səslər qərbi türk dillərinə Quran və əruzun, şərqə türk dillərinə isə monqolların sayəsində yol tapıb. Və uzun səslər norma halını alandan sonra ilkin qısa saitlər də artıq uzun saitlər kimi tələffüz olunmağa başlayır. İstisna: qıpçaq dillərində yalnız bir uzun sait işlədilir – “u”, qalanları diftonqlaşır. Lakin bəzi lüğət nümunələri sübut edir ki, uzun “u” bəzən diftonqla maddiləşir: tuu – 1) doğmaq, doğulmaq, 2) təvəllüd bayramı. Öz üzərinə ikinci leksik mənanı qəbul etmiş “tuy” variantı da qalmaqdadır. Türk sözləri praformalarının bərpası zamanı biz bu cəhətləri nəzərə almışıq.

¹ Расул Рза. Нарушение канонів. “Вопросы литературы”, 1972, №2.

Cox istərdim ki, Şumer-türk əlaqələri barədəki məqaləni bizim bu fərəhsiz zamanədən yan keçərək, sakit bir ahənglə, bax elə bu səhifədəncə başlayam. Ancaq nə edəsən ki, türkologiyada heç olmasa ən ümumi problemləri meydana çəkmədən ən kiçik məsələni belə həll edə bilməzsən.

Şumer və türk dillərini əvvəllər də müqayisə etmişlər (Hommel). İki metodoloji səhv:

1. Nəyin bahasına olursa olsun genetik qohumluğu sübut eləməyə *çalışıblar*;

2. Sözlüyün ən müxtəlif sahələrindən götürülmüş az miqdarda, təxminən 10–15 söz müqayisəyə çəkilib.

Nəticəsi: Hommel gülüş hədəfinə çevrildi. Hazırda onun cəhdi qeyri-elmi müqayisədən doğan qeyri-elmi nəticələrin klassik nümunəsi kimi təqdim edilir. Doğrudur, bu halda büsbütün başqa nöqsanlar göstərilirdi. Deyilirdi ki, Hommel şumer dil nümunələrini müxtəlif türk dillərindən götürülmüş sözlərlə müqayisə etmişdir: əslində isə praformal tutuşdurulmalı idi. Hommelin tapıb müqayisə etdiyi sözlər az miqdarda olduğundan türk sözlərinə təsadüfən də uyğun gələ bilərdi.

Biz Hommelin məğlubiyyətinin səbəblərini nəzərə alaraq, sözlüyün müxtəlif sahələrinə aid ayrı-ayrı sözləri deyil, leksemaların semantik yuvalarını tutuşdurmağı təklif edirik. Şumer leksikasını qruplar üzrə cəmləşdirib, onları müvafiq türk terminləri qrupları ilə müqayisə etdikdən sonra bu uyğunluqların ən çox iki bölməyə – a) Allah və b) İnsan bölmələrinə aid olduğunu gördüm.

Məna-forma oxşarlıqları və fərqlərinin sistem yaratması təsadüfi istisna edirdi və əksər hallarda əvvəldən nəzərdə tutduğum asılılığın tam əksini sübut edirdi: bu iki qrupdan olan bir çox şumer sözləri türk sözlərindən asılı idi! Bundan da təəccüblüsü o idi ki, alınma şumer sözləri türk dillərində indiyədək qalmaqda olan və geniş təsvir edilmiş dialekt xüsusiyyətləri özündə əks etdirirdi. Bu o demək idi ki, şumerlər hər hansı bir türk toplumunu ilə deyil, bir neçə türk tayfası ilə ünsiyyətdə olmuşlar. Bir şey də aydınca nəzərə çarpırdı: türklərlə ünsiyyət döne-döne, müxtəlif zaman qatlarında olmuşdu. Tərtib etdiyimiz cədvəldə “köhnəlmiş” türkizmlər də vardı, öz şəklini dəyişməyə macal tapmamış “yeni” türkizmlər də.

Semantik yuvaların müqayisəsi mühüm bir suala – Şumer və türk dilləri qohumdurlarmı – sualına da dürüst cavab verirdi.

Bəli, qohumdurlar, lakin genetik cəhətdən yox.

Bu iki dil müasir özbək, dunqa, malay, çərkez, urdu, İran, osetin və ərəb dillərinin bir-biriylə qohum olduğu qədərində qohumdurlar. Belə qohumluğu mədəni qohumluq da adlandırmaq olar. Bunlar bir dinlə şərtləşdirilmiş eyni bir mədəni federasiya– ittifaqın dilləridir.

Lakin dillərin ən qədim mədəni qohumluğu ilə sonrakı mərhələlərdəki mədəni qohumluğu bir-birindən fərqləndirmək lazımdır. Əgər ikinci təsadüfdə dillər artıq zənginləşmiş, bütün qatlarda kəlləşmiş halda əlaqəyə girir, buna görə yalnız kult leksikasını (Allah sinfi) və ayrı-ayrı mədəniyyət terminlərini mənimsəyirlərsə, mədəni qohumluğun ən erkən çağlarında, bir-birinə qarşılıqlı təsir göstərən dillərin təzəcə təşəkkül tapdığı dövrdə onların daha çox diffuziyaya uğradığı güman edilir. Bu dövrdə İnsan, Təbiət, Mədəniyyət (saylar və s.) qruplarının leksikası mənimsənilir.

Mənim fikrimcə, türk dilləri ən qədim dövrlərdə şumer və monqol dilləriylə, çox-çox sonralar isə ərəb dili ilə mədəni qohumluq əlaqələrində olmuşdur. Özü də sonrakı mədəni təsir qədim təsirin nəticələrini heç də büsbütün aradan götürə bilməmiş, bir növ yeni qat yaradaraq, onu görünməz etmiş, arxa plana sıxışdırmış, lakin dediyimiz kimi, məhv edə bilməmişdir. Dilin bu qərribə xüsusiyyəti (çoxqatlılıq) qazax dilindəki Alla-Tenqri terminində özünü göstərmişdir. Türk köçəriləri Vahid, Bölmünməz Allahı belə adlandırırlar (Allahın adı təhrif edilmir; dini terminlər hər bir lüğətdə leksikanın ən dayanaqlı sinfidir).

Biz bu məqamları nəzərə alaraq, şumer və türk sözləri arasındakı qeyri-təsadüfi uyğunluqların cədvəlini tərtib etmək qərarına gəldik. Onu da deyim ki, zirzəmidə saxladığım şumer qeydlərimin böyük bir qismi tələf olduğundan mən mükəmməl şumer-türk sözlüyü yaratmaq kimi romantik bir fikirdən imtina etməli oldum. İtiridiklərimi bərpa etmək istəsəydim, gerek daha bir neçə il Moskva və Leningrad kitabxanalarında qapanıb qalaydım. Doğrusu, iynə ilə gor qazımaq mənə bezikdirmişdi. Mən xasiyyətə kəşfiyyətçiyəm, mənimki odur ki, fərz olunan yatağın yerini marşrut xəritəsində qeyd edəm və tərkibində neft zərrəcikləri olan su şüşəsini labora-

(Şumer və türk leksikasının qısa müqayisəli cədvəli)

toriyaya analize verəm. Neft ehtiyatlarını tədqiq etməyə, onu istismara hazırlamağa isə hövsələm çatmır. Axırda çıxış yolu tapıldı. Aşkar etdiyim dil uyğunluqlarının təsirini gücləndirmək məqsədilə mən bilərəkdən, Şumer materialını Ön Asiyanın ölü dilləri üzrə görkəmli mütəxəssis İ.M.Dyakonovun məqaləsində göstərilən sözlərlə məhdudlaşdırdım. Bunu mənə "Şumer dili" məqaləsində müəllifin gəldiyi son nəticə məcbur elədi: "İndiki bilik səviyyəmiz bizə imkan vermir ki, şumerlərin qrammatik formantlar materialını, eləcə də əsas lüğət fonduna daxil olan – saylar, qohumluq terminləri, bədən üzvlərinin adları və s. bu kimi materialları digər dillərin müvafiq materialları ilə müqayisə edib, dil uyğunluqlarını aşkara çıxaraq. Yəqin bu onunla əlaqədardır ki, şumer dilinin ilkin fonetik sistemi saitlərin assimilyasiyası və son səslərin itirilməsi üzündən xeyli dağılıb, "ütülənib". Buna görə hazırda şumer dili təcrid olunmuş dil hesab edilir və onun heç bir başqa dillə qohumluğu müəyyən edilməyib"¹.

Yanlış fikirdir. Hətta indiki bilik səviyyəmiz də, İ.M.Dyakonovun məqaləsindəki leksik material da bizə *Şumer dilinin hazırda yaşamaqda olan türk dilləriylə mədəni qohumluğunu sübuta yetirməyə imkan verir*.

İ.M.Dyakonov nümunə olaraq, yüzdən bir qədər çox şumer sözündən istifadə etmişdir. Mən 60 sözün üzərində dayanmışam. Bəs nə üçün deyək ki, 50 yaxud 80 söz yox, məhz 60 söz? Şumerdə ən yüksək say rəqəmi 60 olub. Son hədd ədədi bunlar idi – 60, 60 x 60, 60 x 60 x 60 və s. Altmışlıq say sistemi ənənəsi də buradan doğur: dəqiqə – 60 saniyə, bir saat – 60 dəqiqə, çevrə – 360 dərəcə və s.

Düşündüm ki, bu simvolikaya əməl eləsək, tale bizə yar olar. Qoy bu ilk 60 sözün arxasınca başqaları 60 və 360 dəfə çox söz tapsınlar. Lakin mənim əqidəmcə, dənizin dadını bilmək üçün Sakit okeanı heç də dibinəcən içməyə dəyməz, küləyin uzaqlardan qovub gətirdiyi birçə damla şor da kifayətdir.

¹ И.М.Дьяконов. Языки древней Персидской Азии. М., 1969, стр. 84.

QEYD 1. Əsasən, Tanrı və İnsan qruplarının leksikası müqayisə edilir. Bu qruplar arasında dəqiq sərhəd çəkmək heç də həmişə mümkün olmur. Məsələn, nəsil terminlərini, yer, dağ, Günəş adlarını hansına aid edəsən? Qədim insan öz yaranış sirrinə pərəstişlə yanaşırdı və bu sirri anlamağa çalışaraq, onu yetirmiş torpağa da, oda da, qadın-anaya da sitayiş edirdi: insanlar və hadisələr tanrılardan törəmiş sayılırdı.

2. Şumer sözləri əlifba sırası ilə deyil, semantik yuvalarla verilib.

3. Praformalar ulduzcuqlarla göstərilib. Şumer bölməsində İ.Dyakonovun təklif etdiyi praformalar bir ulduzla, bizim təklif etdiklərimiz isə iki ulduzla qeyd olunur.

4. Cədvəlin türk bölməsində canlı türk şivələrində qeydə alınmış variantlar mötərizədə verilib. "Ümumtürk" qeydi əksər türk dillərində işlədilən sözlərə aiddir.

5. Şumer bölməsində mötərizədə sözün yazılış variantları verilib.

İNSAN QRUPU

Şumer dili	Türk dillərində
1. Ada ata	ATA (ADA) ata (ümumtürk)
2. AMA ana	AMA (ABA, ANA, ANA) ana (ümumtürk)
3. AMAR bala, buzov Akkad dilində MAR oğul	* MARA (MALA, BALA, PALA) bala. Mürəkkəb sözlərdə ahəng qanununa tabe olur: Nİ-MƏRƏ nəvə; ŞE-BƏRƏ nəticə
4. TU doğmaq	TUU (TUĞU, TUVU, TURU) doğmaq (ümumtürk) TU (TUĞ, TUV, TUR) doğ; doğul TUD (TUĞD, TUV D, TURD) doğdu; doğuldu
4 b. TUD doğmaq 4 c. TUM tumlamaq 4 ç. DUMU bala, nəsil	TUMA doğulma; nəsil vermək (ümumtürk) TUMA bala; nəsil, törəmə (ümumtürk)
5. TİR (TİL, Tİ) həyat	TİRİK (TİRİ, DİRİ) diri (ümumtürk) TURUK diri TURU yaşamaq

5 b. TİR (TİL, Tİ) ox	TİRİK silah, ox (saqayca). Qalan dillərdə TİR kökü – iti; deşmək; keçirmək; dəlmək və s. mənələrdə işlədilən nəhəng söz yuvası əmələ gətirir.
5 c. Şİ (Zİ) heyat, can, ruh Tİ (Dİ)	Şİ (Ü, İ, Cİ, Zİ) insanı bildiren şəkilçi (ümumtürk)
6. KİR-SİKİL bakirə qız	SİKİL KIZ. Qədim türk poetik dilində sabit birləşmələrdir.
7. SİKİL təmiz* * SİLİK	SİLİK təmiz (qədim türk; türk) * SULUK təmiz
8. QUQ qara, tünd, ölüm	QÜYÜK (KÜYÜK) his, tünd, qüssə, kədər (ümumtürk)
9. EREN sırası oşqor, işçi	EREN (ƏRƏN, EREN) sırası oşqor, mürid, məsləkdaş; döyüşçü; kişi (qədim türk, Anadolu türkcəsi, uyğur və s.). Tərkibi: ER – kiminsə ardınca get. EREN – arxaca gedən
9 b. ERE (ER) qul. Yuxarıdakı sözün təkamül forması	ER döyüşçü; kişi, qəhrəman (ümumtürk)
10. ŞUBA (SİPA) çoban	ŞUPAN (ÇUBAN, ÇOBAN, ÇABAN) ümumtürk çoban
11. AB qapı 11 b. EŞ ev Əvvəlki sözlə eyni heroqliflə ifadə olunur	AB (AB, EV, EB, ÜY) ev (ümumtürk) EŞİK (ESİK) qapı (ümumtürk)
12. UQU (UQ) nəsil 12 b. UQ-KEN yığıncaq. Hərfi mənası: "Geniş nəsil"	ÜGÜŞ nəsil (qədim türk) UĞ nəsil, ailə, ana (altay) KEN-ES (KENEŞ) şura, genişlənmək; yığıncaq (ümumtürk). Hərfi mənası: "geniş ağıl". Onun dialekt variantı (KENUY) (Qazaxca, qırğızca və s.) çinlilərdə KEY-UY böyük yığıncaq, böyük ev, mitinq mənalarda əks olunmuşdur (KEY böyük, UY yığıncaq, toplum, kütlə).
13. Ru qurmaq 13 b. URUQ qala; şəhər; icma	URU qurmaq, tikmək (ümumtürk) URUQ şəhər; şəhər əhalisi, tayfa

14. SİQ zərbə	SÜK (SƏK, ŞOK, ÇOK vur (ümumtürk)
15. QAQ keçirmək	KAK (QAA) qax, qaxmaq və s. (ümumtürk)
16. TAQ taxmaq	TAK (TAA, TAX) tax; sanc; birləşdir (ümumtürk)
17. ŞU əl	UŞ (US, UUS, UUS) ovuc (ümumtürk) VŞ-TA-Dİ tutdu; yaxaladı; tutub
18. KAR oğurlamaq	KARMA (KARPA) qarət (qədim türk) KAR – əl sözündən yaranıb, yaxala. Qədim türk dilində KAR, KARI əlin bir hissəsidir. QARŞ (QARIŞ) qarış, barmaqlar arasında da məsafə, uzunluq ölçüsü
19. SİR (SUR) toxumaq, sıramaq	SERÜK (SERÜ) toxucu dəzgahı, xana SERMAK parça (qədim türk). Dəməli, SER – toxu, sıra, qazax dilindəki SİR tik, sıra sözləriylə müqayisə et; SIRMAK sırtıqlı.
20. ŞAB orta 20 b. ŞAQ orta, əvvəlki sözün dialekt variantı	ŞAB (ÇAP, SABA) çap (ümumtürk) ÇABAR orta (uyğur) ŞAK (ÜAK, SAK) çap, iki bölmə, şaqqala; xırda (ümumtürk), əvvəlki sözün dialekt variantı
21. ZAQ tərəf, böyür	JAK (Jak, CAY, ZAK) tərəf; yan; böyür (ümumtürk). Əvvəlki sözün variantı
22. TİBİRA misgər	TEBİR (TEBER, TİBİR, DEBR, TƏBİR, DƏBİR, TEMUR, TEMİR, TOMOR, TÖMUR, TOMUZ, DƏMİR) dəmir. Terminin mənası stadial xarakter daşıyır. Hərfi mənası: "döyülən torpaq", yəni döyülən əşya. İlk dövrlərdə hər hansı döymə metalı belə adlandırılırdı. Bəzi hind dillərində "mis" deməkdir. Məsələn, benqal dilində TOMOR – mis
23. ZABAR mis; tunc * DABİR	Əvvəlki sözlə bax.
24. ED getmək; çıxmaq	ÜT (ÖT, İD, ED, ET, AT) get, keç, ot (ümumtürk). Proteza formaları: KET, GET, KIT get (ümumtürk)
25. QİN getmək 25 b. ZAQ-QİN yaxınlaşmaq	KEL (KİL, QEL, GÖL) gəl JAKIN (YAKIN, ZAKIN, YAXIN) yaxın

26. QU səs 26 b. QULŞE sevinclə; şən	KÜ səs; küy, qu (ümumtürk). KULİŞ (GÜLÜŞ) gülüş, sevinc (ümumtürk) KULU (QULU) gülmək, səs çıxarmaq, hay vermək.
27. QUŞTUKA dinləyən 27 b. QEŞTUK qulaq	EŞTUQAN (ESTUQAN, ESTİQEN) dinləyən (ümumtürk) EŞ (ES) şüur. EŞİT (ESİT) eşit. EŞTU (ESTU) eşitmək. * EŞTUK dinləyən. Müasir dillərdə başqa tərmindən istifadə olunur. * EMEK (EMUK) dil; EMEK – yem
28. EMEK dil	*EMEK (EMUK) dil. “E” – yemək; EMEK – o şeyi ki yeyirlər. EMU döş əmmək. EMUK o şeyi ki əmirlər.
29. BİLQA əcdad. Epik qəhrəman Bilqamışın adında təsadüf olunur. (Akkad variantında Gil-qamış) 29 b. Bu ad “Əcdad-qəhrəman” kimi tərcümə olunur	BİLQA müdrik, biləyən (qədim türk). BİL; BİLİM, BİLİK bilik, müdriklik, elm; BİLQAN biləyən, müdrik. Qədim türk mətnlərində epik əcdadların adlarında və titullarında təsadüf olunur. BİLQƏ BEK “müdrik” (bilici) bəy BİLQA-KAQAN “müdrik” (bilici), xaqan və s.
30. ME mən	MEN (BEN, BİN, MƏN, BƏN) bir çox türk leksemaları şumer sözlərindən burun sonluğu ilə fərqlənir. Ehtimal etmək olar ki, bu, sonrakı dövrlərə aid hadisədir. Bəzi altay dillərində şəxs əvəzliliklərində “N” səsi peyda olmağa macal tapmayıb. Monqol Bİ (mən) ilə müqayisə edin.
31. ZE sən	SEN (SƏN, SİN) sən. Monqol dilində Sİ sən.
32. ANE (ENE) işarə əvəzliyi – bu, o.	ƏNE (ƏNƏ, ANAU) işarə əvəzliyi: bu, o.

Şumer dilində cəm halda işlədilən şəxs əvəzlilikləri aşkar edilməyib. Türk formalarında cəm halın süni yolla alınması hiss olunur. S.E.Malov Gültəkinin şərəfinə Orxon-Yenisey mətnlərinə yazdığı məşhur qeydlərində bu barədə bəhs etmişdir.

O, “BİZ” və “SİZ” şəxs əvəzliliklərinin mənşəyini belə izah etmişdir:

Bİ + Sİ = BİZ (mən + sən = biz)

Sİ + Sİ = SİZ (sən + sən = siz)

Əgər bu belədirsə, o vaxt cəm hal formaları hələ tək halda işlənən şəxs əvəzliliklərində burun sonluğunun olmadığı dövrlərdə yaranmağa başlamışdır. Yeni türk dillərində tək halda işlədilən I və II şəxs əvəzliliklərinin praformaları şumer dilindəki formalara daha yaxın idi.

TƏBİƏT QURUPU

Şumer dili	Türk dillərində
33. AMAR buzov, bala 33 b. **AMAR – AN müqəddəs heyvan. Hərfi tərcüməsi: “Sema buzovu”	MARA heyvanın bala sayıldığı dövr MARAA (MARKA) quzu (ümumtürk) PARU – buzov (çuvaş) MARAN (MARAL, BARAN) xallı maral, müqəddəs heyvan (Altay – Sibir aralı)
34. UDU qoç, günəş tanrısı; müqəddəs.	UDUK (IDUK) müqəddəs (qədim türk).
35. QUD öküz	UD öküz; buynuzlu heyvanlar (qədim türk) QUDAA – maral-öküz (tofalarca)
36. KUNKAL quyruqlu qoç	KONKAL maral balası (tofalarca). Şimal türkləri qoyunçuluq terminlərini maralçılıqda da tətbiq edirdilər. Mürəkkəb sözdür: KON – quyruq (qazaxca, uyğurca və s.) KALN – qalın, böyük. Görünür xüsusi qoyun növü belə adlanmış.

37. UZUQ (UZU, UZ) suda üzən quş	YÜZÜK (JÜZÜK) sudaüzən (ümumtürk) YÜRÜK-dən əmələ gəlib
38. QAS quş	QUŞ (KUŞ, KUS) quş, suda üzən quş (ümumtürk). Mürəkkəb sözlərdə: "QAS", "QAY". Məsələn, karlıqas, qaranquş, torağay, sorço ("boz quş"), qarğa ("qaramtil quş"), qarğa ("qara quş"). Bir də müqayisə etmək olar: KAZ (QAZ) qaz (ümumtürk)
39. QİŞ – ağac, akkad dilində İŞ (ağac) formasında mənimsənilib	EQİŞ (EQİS) mədəni bitki, (qazax, uyğur). EQ ek, səp felindən yaranmış isim. Meyvə ağacının əsas mədəni bitki olduğu dövrlərdə EQİŞ (AQİŞ) meyvə ağacı mənasında işlədilməsi ehtimalı var. Sonralar forma kobudlaşmış və semantikasi ümumiləşmişdir. 1. AQAŞ, AQAÇ, AĞAC, IQAC ağac (Qərbi türk arealı). Mürəkkəb sözlərdə – QAS, QAN, QAY. Balkar və noqayca – AQAÇ meşə. 2. İYAŞ, YİŞ, YİS meşə (Sibir arealı). 3. ÇİŞ, CİS meşə (Altay arealı).
40. EQER (aşağı)	EQER alçalmaq, məhv olmaq (qazaxca)
41. Edən çöl	EDEN yurtda döşəmə (qazaxca) ADAN yurtdan aşağısı, özülü (cığa)
42. EREN sidr ağacı EREN sözünün omonimi – sırası oşqar, işçi	EREN sidr ağacı (uyğurca) EREN sözünün omonimi sırası oşqar, ardıcıl. ER – yeri ER – əri, süzül EREN – ardıcıl məsləkdaş EREN – əriyən, şirəli

Görünür, buna görə qatranlı, şirəli ağaclar EREN adlanırmış. "İynəyarpaqlı ağac" – "yarpaqlı ağac" mənə keçidi başqa dillərdən götürülmüş nümunələrlə də sübut edilir. Məsələn, latınca EBULUS – kükmar, EBULAM – rus dilində "ель", "ёлка" və dialekt formaları: "елха, ельха", еленец – ardıcıl kolu.

Qazax dilində EREM sözü (yovşan növü) terminini yaratmışdır.

EMEN – yovşan növü. Qazaxlar bu termini yeni mənada mənimsəyirlər: EMEN – palıd.

Əvvəlki EREN sözü kimi bu formalar da slavyan dillərində geniş yayılmışdır.

43. KUR dağ	KUR (QUR) qur (ümumtürk) UR sözünün variantı. KİR – dağ zirvəsi; dağ (ümumtürk) KURA (KORA) divar; hasara alınmış ərazi. KÜR (KÖR) qəbir, gor
44. KİR torpaq	KİR palçıq; YİR (YER, YAR, JER, ZER, DYER) torpaq, yer

TANRI QURUPU

Şumer dilində	Türk dillərində
45. AŞ xətt, ədəd	AŞ (EŞ, ES, İŞ) kəs, xətlə Proteza formaları KEŞ (KAS, KES, KƏS, KİS) kəs; xətlə, PEŞ (PAS, PİŞ, PİS) kəs, xətlə.
46. İŞİ kül, toz, tozcuq	İŞİ (EŞ) ən kiçik atom (ümumtürk) KİŞİ (kiçik) kiçik (ümumtürk) PŞİİ (BİÇİ, BİŞİ) kiçik (dialekt)
47. DİLİ xətt, bir vahidi	TİLİK (TİLİ, DİLİK, DİLİ) xətt, dilim (ümumtürk). TİL (DİL) dilimlə sözündən yaranıb.
48. DEŞ nöqtə, bir	TEŞİK (DEŞİK) nöqtə, deşik (ümumtürk) TEŞ (DEŞ) –dən yaranıb: deş, nöqtə qoy
49. UŞ üç	ÜŞ (UÇ, ÜS, İS) üç (ümumtürk)
50. U on	UN (ON) on (ümumtürk)
51. AN göy, ulduz	AN (AY) ay (ümumtürk), Kökü ANIK (təmiz işıqlı, aydın) sifətində də qalmaqdadır.
52. EN ali 52 b. KEN gen 52 c. KENA (KİNA)	EN ali; ən; en; dairə KEN gen (ümumtürk) KİN həqiqət, həqiqi. Müasir türk dillərində incələşdirilmiş formalarda mövcuddur. ŞİN (ÜİN) həqiqi, həqiqət SİN (SEN) inan
53. UZUK uzun, uca	Uzun uzun (ümumtürk) UZAQ uzun (qazaxca)
54. TUŞ (ŞUŞ) düşmək	TÜŞ (DÜŞ, TÜS) düşmək (ümumtürk)

55. UD güneş, gün	ÜT (UD, ÖD) günorta, vaxt (qədim türk)
56. UDUN ocaq	UTUN (UDUN, OTUN, ODUN, OTIN) odun, yanacaq (ümumtürk) OTDAN şamdan (uyğur)
57. UDU günəş tanrısı, müqəddəs	UDUK (IDUK) müqəddəs (qədim türk)
58. TİNQİR (DEMER) tanrı, göy	TENQİR (TEQRİ, DANQİR, DENİR, TÖNİR) – tanrı, göy (ümumtürk). Çuvaş dilində TENQİR – deniz.
TİNQİR, TİQİR çay adı	Qalan türk dillərində TENQİZ (TENİZ, DENİZ, DÖNİZ, DANQİZ) dəniz, böyük çay. Göy – dəniz mənə əvəzlənməsi mümkündür və dil nümunələri ilə təsdiqlənir. Çuvaş “r”-i ilə ümumtürk “z”-nin əvəzlənməsi sistem təşkil edir.
59. NAM tale. Hərfi mənası: NA – ME bu nədir?	NÖ-MÖ nədir bu? Nəmənedir? (ümumtürk)
60. DUB gil lövhə	Sənəd TUP bişmiş kərpic (türk)

Bu sözün tarixçəsi cədvəl çərçivəsinə sığmır. Bu qeyddə bəzi faktları gözədən keçirək.

Şumer sözü qədim şumer formasına (TUP) gedib çıxır. Həmin mərhələdə akkadlar tərəfindən mənimsənilib: TUPP – gil lövhə, yazı materialı. Onların vasitəsilə də qədim Ön Asiya dillərinə keçib: TUPPI (elam), TUPPI (xürrit) və s.

Avropanın qədim dillərində bu söz “TİPUS” – ottisk, basma, möhür (*latın*), TİPOS – basma (*yunan*) formalarında işlədilir; u/i əvəzlənməsi. Sonrakı mərhələlərdə Qərbi Avropa dillərində “TİPE” – möhür, ottisk, nümunə, tip, təsvir (*fransız*), “TAYP” (TİRE) – möhür, çap maşını (*ingilis*) şəklində öz əksini tapır.

Bu söz yeni söz birləşmələrində fəal iştirak edir – tipografiya, teletayp və s.

Türk dillərində: TUMAR – 1. perqament, cild, kitab (*Anadolu ləhcəsi*). 2. Yazılı tilsim, tutya, yazılı medalyon (*qazaxca* və s.).

Başqa saillənmədə: TAPU sənəd (*türk*), TAP basma (*cığatay*), TABLI, TAPLI basma, möhürü olan kəs. TAVLA zor (*Anadolu türk-cəsi*). Gil lövhə şəklində olan əşyalarda öz əksini tapmışdır: TABLA – podnos, yastı əşya (*türk*), DABLA podnos (*Kırım-tatar*), TABA tava, gil dayaz nimçə (*qazaxca*), TABAK (TABAQ) enli yarpaq,

podnos, nimçə, xəmir kündəsi; kağız vərəq; enli yarpağı olan bitkilər – pıtraq, bağayarpağı, tütün (*ümumtürk*). TABAN (DABAN) daban; özül (*ümumtürk*). Variantları – TOBAN, TUBAN. Və nəhayət, TABAA (TAMBA, TAMQA, TABQA, DAMĞA) yazı işarəsi, yazı, damğa, çap, hərflər.

Min-min illər keçdi, yazı sistemləri dəyişdi, lakin ilk yazı termini olduğu kimi qaldı. Öz ilkin (*Şumerdən əvvəlki*) mənasını (TUP – dib, özül, yastılıq) da saxlaya bildi.

Lakin şumerlilərin sayəsində bu söz yeni bir mənə aldı ki, bunu da sonralar türklər öz etdilər.

Öz forması və mənası ilə bu qrupa yaxın olan digər Avropa terminlərini sadalamağı da lazım bilirik:

TABULA lövhə, cədvəl (*latın*), TABLA lövhə, cədvəl (*latın dili*), TABLA lövhə (*yunan*). Bundan da Qərbi Avropa terminləri yaranıb: table – stol (*ingilis*), tabel – cədvəl (*holland*), tafel – lövhə, cədvəl, stol (*alman*).

Slavyan dillərində: TABLIYA – lövhə (*serb*), TABELA – cədvəl (*polyak*), TABLIKA – tütün qutusu (*rus dialekti*), TABLIYA – şahmat lövhəsi (*qədim rus*).

Müasir rus ədəbi dilində ТАБЕЛЬ, ТАБЛИЦА, ТАБЛО, ФАБУЛИА, ТАБРО, ТЕМА...

Bəşəriyyət Şumer dərslərini unutmadı. Hətta gil lövhələrin forması da (*yastı “kərpicliklər”*), materialı da (*bişmiş gil*) və hətta ondakı təsvir də (*gil lövhələr üfüqi xətlənilib*) – hər şey, hər şey sözdə öz əksini tapdı. Avropa və türk xalqlarının ulu əcdadları şumerlərin gil kitablarını görmüş və özləri də onların dahiyana kəşfindən istifadə etmişdilər.

Sonralar türklər gil lövhənin adını dəyişməyə cəhd göstərərək, mürəkkəb söz yaratdılar: “KİP-PİÇİK” – “gil kitab”.

QISA NƏTİCƏLƏR

1. Cədvəldən aydın olur ki, şumer və türk leksikaları müqayisə edilo bilər. Sözlərin forma və mənə oxşarlığı sistem təşkil edir, buna görə təsadüf sayıla bilməz.

2. Nümunələr nəzərdən keçirdiyimiz dillərin uzunmüddətli qarşılıqlı əlaqə və təsirdi olmasına dəlalət edir. Bəzi hallarda şumer leksemlərinin türk sözlərindən asılılığı şübhə doğurmur.

FONETİKA

a) Türk dili materialı ilə müqayisə qədim semit həcai yazısında qeyri-dəqiq ifadə olunmuş şumer vokal sisteminin bərpasına kömək edə bilər: akkad yazısında incə saitləri bildiren işarələr yox idi. Cədvəl şumer dilində soslərin keyfiyyətə görə qarşıdurmasından danışmağa imkan verir: u – ü, a – ə. Tuşuş düşmək, enmək dialekt formaları fikrimizi təsdiq edir. “T”, “d” samitləri yalnız incə saitlərdən qabaq gələndə yumşalır. Müqayisə et: rimi (həyat). “3i” variantının mövcudluğu daha əski “di” dialekt formasının olmasını təsdiqləyir. “Zabar” (mis) termini görünür türk dilindəki “təbir”ə uyğun olan “debir”-dən yaranmışdır. Şumerlərin sait sisteminin sxemi belədir: a – u, u – ü, i. Arxa sıra “a” saitinə adətən “e” saiti, bəzi hallarda isə (ehtimal ki, dialektlərdə) “ə” qarşı durur. (Halbuki, türkoloqların fikrincə türk dillərində “e” səsi “ə”-dən xeyli gec peyda olmuşdur). “U”-ya “ü” saiti, bəzi hallarda isə “i” qarşı durur. Şumer dilində “o – o” oppozisiyası olmamışdır.

b) Şumer dilində olan sözlərin ahəngə tabe olub-olmamasını dəqiq söyləmək çətindir. Lakin sözün keyfiyyətə görə olmasa da, heç olmasa deyilişə görə uyusdurulması cəhdi müşahidə olunur. Məsələn, şumerlər sözün tərkibindəki samitləri eyni bir saitle birləşdirərək sözə vahid bir düzüm verirlər: dinqir, sikil, udun, amar, dumu, diriq, eren, zabar, sakar, emek, dili, uzuq, uruq və s. Özü də çox ehtimal, bu prosese vahid monolit kimi qəbul olunan və qeyri-müəyyən morfoloji quruluşa malik olan alınma sözlər cəlb olunur:

(тума – думу, тенгip – дигrip, табip – дибip və s.). Halbuki, şumer dilinin öz sözləri, yəni etimologiyası bəlli olan sözləri belə bir hamarlanmaya tabe etdirilmir: enmi, enki, yken, kena, шытар, ибipə və s. Bu qanunauyğunluq sözün alınma olub-olmadığını dolayı yolla müəyyən edən diaqnostik əlamət rolunda çıxış edə bilər (baxmayaraq ki, bəzi hallarda alınma söz öz ilkin ahəngini saxlamış olur, məsələn, qəştuk). Güman ki, dilə sonralar daxil olub və yuvarlaqlaşmağa macal tapmayıb. Ийба, ciба (чобан) kimi. Saitlərin assimilyasiyası şumer sözlərinin olmasını əsaslı şəkildə dəyişdirir və buna görə, başqa dillərin materialı ilə müqayisə aparmadan şumer praformalarını bərpa etmək qeyri-mümkündür.

c) Şumer praformalarının bərpasına mane olan daha bir cəhət – son səslərin, əsasən də samit səslərin düşməsidir. Müxtəlif zaman qatlarına aid yazılı mənbələr nadir hallarda bizi ilkin formanı bərpa etməyə imkan verir (uzuq-uzu-uz), əksər halda özülü dağılmış variantlar təsadüf edilir, hansı səslərin itirildiyini yozmaq lazım gəlir.

Bəzi türk dillərində (qismən, qıpçaq dilində) də apokopa (son samitin düşməsi) hadisəsini müşahidə etmək olar. Məsələn, oğuz və qıpçaq sözlərini müqayisə edərkən: *suluk* – sulu (təmiz, gözəl), *seruk* – seru (burğu), *tipik* – tipi (diri).

Qıpçaq sözlərində “k” formantının düşməsi sistem xarakteri daşıyır, çünki onu ilkin feldən isim əmələ gətirən sinonimik-ma şəkilçisi sıxışdırıb çıxarır. Bir vaxtlar bütün türk dillərində məhsuldar fəaliyyət göstərən “məsdər + K-isim” sxemi ilə əvəz edilmişdir.

Orxon-Yenisey yazılarında “k” formantı üstünlük təşkil etdiyi halda, müasir qıpçaq dillərində artıq “ma” sözdüzəldici şəkilçisi “k”-ni üstələyir. “K” artıq formant kimi dərk edilmir. Şumer dilində son samitin düşməsi görünür qrammatik, yaxud fonetik səbəblərlə deyil, güman ki, söz quruluşu ilə bağlı səbəblərdən irəli gəlir. Doğrudur, müqayisə göstərir ki, əksər hallarda eyni k/q səsi düşür. Дили – тилик; *uzuq-uzu-uz*, *yuzuk*; *eş-eşik*; *eme-emek*, *udu-uduk*, *iduk*; *diri-diriq*; *ur-uruk*; *uqu-uquk*. Doğrudur, bəzən başqa nümunələrə də rast gəlmək olur: *ku-kup*, *cyba-cyban*, *e-ew*, *a-ad* və s. Lakin bunlar sonrakı dövrlərə aiddir.

ç) u/i əvəzlənməsi də sözün simasını dəyişdirir. Hər iki dialekt forması qarşılaşdıqda bu daha aydın nəzərə çarpır: şubasipa (çoban); sup-sip (sırımaq, toxumaq). Bu mexaniki əvəzlənmədir. Lakin bəzi hallarda omonimlər şumer dilinə yaxınmənalı müstəqil sözlər kimi

daxil olurdu. Belə ki, *kur* (dağ) və *kip* (torpaq) sözlərinin qonşuluğu (hər iki söz eyni işarə ilə ifadə edilirdi) təsadüfən doğmamışdır. U/i mexaniki ovəzlənməsi kök türk sözlərində də qeydə alınmışdır. “Silik” (təmiz) “suluk”dan törəmişdir. Şumerlər “hazır” formanı mənimsəyərək, l/k samitlərinin yerini dəyişmişlər: *sikil* – təmiz. Başqa misal: *tipik* – 1) diri, canlı, 2) həyat, cənnət mənəni daşıyan “turuk”dan törəmədir. Şumerlər “tip” (həyat) formasını qəbul etmişlər (etimologiyası: *uru* – doğulmaq, *həyat* + *K* = isim formantı).

d) Sistem xarakteri daşıyan fonetik fərqlər.

Şumer cingiltili samitləri bir qayda olaraq türk kar samitlərinə müvafiqdir.

tenqir – dinqir	terik – diriq
ut – ud	tak – taq
utun – udun	kak – qaq
tuma – dumu	osik – siq
ata – ada	şaq – şak
terik – diriq	yuzuk – uzuq
tilik – dil	

Qeyd etməliyik ki, şumer dilində başlanğıc samiti cingildəşməyən formalara da təsadüf edilir – *tu*, *tuma*, *tir*, *kur*, *kir*, *uruk*, *qestuk*, *emek*, *ken*. Lakin belə nümunələr azdır.

c) Bütün bu deyilənlər göstərir ki, şumer və türk dilləri arasında elə böyük fonetik fərq yoxdur ki, bu fərqi sistem təşkil etdiyini söyləmək olsun. Bu dillərin müqayisəsində uyğunluqlar daha əhəmiyyətli. Hətta səslərin dəyişməsi də sinxronudur: u/q, sözün sonunda b/k, q səs keçmələri və s.

ə) Cədvəldən aydın olur ki, canlı türk dilləri kök şumer formalarını olduğu kimi qoruyub saxlamışdır, halbuki şumer dilinin özündə bu formalar təkamül prosesində qismən dağılmışdı. Əgər şumer dili bizim günlərə qədər yaşasaydı, sözlərin siması o dərəcədə dəyişərdi ki, həqiqətən də Şumer lüğətini türk sözləriylə müqayisə etmək mümkün olmazdı.

Türk sözləri öz cavanlığını, tərəvətini hələ də itirməyib, Şumer dili isə qədim bir qocaya oxşayır. O artıq İsa peyğəmbərin zühurundan min il qabaq da öz atasından xeyli yaşlı görünürdü.

a) Şumer materiallarının əsasında “məsdər + k = isim” türk söz-düzəldici sxeminin qədimliyi haqqında müəyyən təsəvvür əldə etmək olar.

u r u – qurmaq, *t i k m ə k* ; *uruq* – şəhər;
y ü z ü – üzmək, *y ü z ü k* – su quşu;
e ş t ü – eşitmək; *q e ş t u k* – qulaq;
t u r u – yaşamaq, *d o ğ u l m a q*; *t u r u k* (tırık) – diri.

Şumerlər morfoloji quruluşun dərkinə getmədən hazır terminləri mənimsəyirdilər. Şumer dilində postfiksler az əhəmiyyətli. Sözlər ön şəkilçiləri hesabına düzəlir, son səslər asan itirilir.

b) Türk dillərinə xas olan nümunəvi “imperativ + ma = isim”: *tu* – naminə; *tuma* – nəsil.

c) Gösterilən cədvələ əsasən “imperativ + en (an) = keçmiş zamanın feli sifəti” (*er* – get, arxasınca get; *eren* – arxaca gedən, sırası) sxemi də fəaliyyət göstərir.

ç) İsim sinkretik də ola bilər. Belə ki, felin əsas forması (imperativ) isim rolunda da çıxış edə bilər. Bu hadisənin qalıqlarına müasir dillərdə də rast gəlmək olur. Məsələn, qazax dilində:

to y – 1) doymaq; 2) toy
ü y – 1) qur, qala; 2) ev.

Sonrakı dövrlərdə isimlər şəkilçilər vasitəsilə yaradılırdı:

üyü – qalamaq; *üyük* – qalaq, *uyma* – qalaq.

Şumer dilində hər iki forma mövcuddur: *ur* – şəhər, *uruk* – şəhər. “Ru” felinin forma yaxınlığı güman etməyə imkan verir ki, infinitiv – *uru*, imperativ isə – *ur* şəklində imiş.

d) Buna görə bəzi türk və şumer ləkscəmləri öz qrammatik mənalarına görə bir-birindən fərqlənirlər:

şaq (*şab*) – orta (*şumer*);
şak (*şab*) – çap, ortadan böl (*türk*);
kur – dağ (*şumer*), *kur* – qur, ucalt (*türk*);
ur – şəhər (*şumer*), *ur* – qur (*türk*);
eş – qapı (*şumer*), *eş* – deş (*eşik*, *qapı*, *deşik*);
tir – həyat (*şumer*), *tir* – yaşa (*türk*).

e) Şumer sözlərinə ön şəkilçi + “kök” quruluşu xasdır, türk sözləri başqa sxcm üzrə qurulur – “kök + şəkilçilər”. Buna görə bəzən eyni kərpiclərdən qurulmuş konstruksiyalar bir-birindən fərqlənirlər: *niki dingir* – Allaha mənsub (şumer), *tenqir niki* – Allaha mənsub (türk). Türkcədə *niki* – müstəqil leksik mənası olmayan formantdır. Şumer dilində isə *niki* – “əşya” mənasını daşıyan müstəqil leksem və mənsubiyyət formantı kimi çıxış edir.

ə) Modelin sintaktik quruluşu leksik quruluşu izləməlidir. Qədim dillərdə söz cümlə kimi qurulurdu; elə əslində də cümlə idi.

Türklər “təyin + təyin olunan” (başqa sözlə desək, “köməkçi söz + kök”) sintaktik modelini mənimsəmişlər, şumer sözlüyündə isə kök türk modelini aşkar etmək olar: “təyin olunan + təyin” (yəni kök söz + köməkçi söz). Müqayisə edin: “uqkek” – xalq yığınağı, “gen ev” – şumer dilində mühafizə edilmiş əcdad türk quruluşudur. Və əksinə, “ken=uq” (həmçinin “gen cv”, “böyük tayfa”) – türk dilində mühafizə olunmuş şumer quruluşudur. Yaxud “kir cikir” – “təmiz, bakirə qız”, “cırık qız” – “təmiz, bakirə qız”.

f) Şumer dilində “kök + şəkilçi” quruluşu ötəri haldır.

Bəzi Şumer hal şəkilçiləri türkcə ilə müqayisə edilə bilər. Məsələn, yönlük hal – “ra”. Orxon-Yenisey kitabələrində “ra” hələ məhsuldar şəkilçidir.

Şumer dilində hal göstəricilərinin əksəriyyəti dağıldığından tədqiqatçılar bunları dəqiq müəyyən etməkdə çətinlik çəkirlər. Belə ki, yönlük hal şəkilçisi – “da”, çıxışlıq hal şəkilçisi isə “tan” hesab edilir. Ərazicə və zamanca qonşu dillə (xürrit) şumer dili arasında böyük miqdarda təmas nöqtələri aşkar edilmişdir. Şumer formantlarının simasını bərpa edərkən, qarşılıqlı əlaqədə olmuş dillərin göstəriciləri mütləq nəzərə alınmalıdır. Xürrit dilində “da” – yerlik hal, “dan” isə çıxışlıq halının (yəni anti – yer) əlamətidir. Altay dilləri sistemində də bunlar ən qədim hal kateqoriyalarıdır. Müqayisə edin: “da” – yerlik hal (ümumtürk), “dan” – çıxışlıq hal (ümumtürk).

Yekun. Əlbəttə, bu uyğunluqların bəziləri çox da inandırıcı deyil. Yəqin ki, sonrakı tədqiqatçılar bir sıra paralellərin təsadüf nəticəsi olduğunu sübut edə biləcəklər. Lakin materialların böyük bir qismi, məncə, şumer və prototürk dillərinin mədəni qohumluğu haqqındakı fərziyyənin mövqeyini möhkəmləndirir. Heç şübhəsiz ki, bu iki dilin ümumi kult leksikası qatı olub.

Başlıca məqsədimiz: bu nümunələr – ilk, yaygın, güclə oxunan izlər bizi türk və Şumer dillərinin daha geniş və dolğun, müqayisəli

öyrənilməsinə yönəldə bilər. Bu, türkologiya elmi qarşısında duran mühüm vəzifələrdən biridir. Çünki indiyədək müqayisə üçün heç bir qədim mənbə tapa bilməmişik, əslində bu mənbəni heç axtarmırıq da, çünki belə bir şeyin yerli-dibli olmadığını təsdiq edən müəllimlərimizin, hind-avropa dilçiliyi alimlərinin and-amanına uşaq sadələşmələri ilə inanırıq.

CƏDVƏLƏ ƏLAVƏ

İ.M.Dyakonovun “Qədim Ön Asiya dillərinin qohumluq əlaqələri problemləri” fəslində təqdim etdiyi cədvəl müəllifin fikrincə, bunları sübuta yetirməlidir:

- a) şumer dili təcrid olunmuş dildir;
- b) xürrit və urartu dilləri mənşəcə qohumdur;
- c) akkad, qədim yəhudi və arami dilləri qohumdurlar.

Bu cədvələ görə, Şumer dilinin qədim Ön Asiyanın digər dilləri ilə heç bir kəsişmə nöqtəsi, yəni əlaqəsi yoxdur.

İ.M.Dyakonov beş sözü müqayisəyə çəkmişdir: bir say, iki isim (“yer”, “tanrı”), bir fəli sifət (“eşidən”) və bir işarə əvəzliyi.

O yazır: “Bu cədvəldə xürrit və urartu, həmçinin akkad, qədim yəhudi və arami dillərinin qohumluğu dərhal nəzərə çarpır... Bu elə yaxın qohumluqdur ki, hətta cüzi materialın müqayisəsi də bunu əyani nümayiş etdirir; belə ki, bu dillər arasında əsaslı fonetik fərqlərin yaranmasına macal olmayıb”.

Əyanilik xatirinə bu cədvəli təkrar edək, ancaq ona daha bir bölmə – türk sözləri bölməsini artıraraq, baxmayaraq ki, hələlik kök türk dilini qədim Ön Asiya dillərinə aid etməyə imkan verən dəqiq tarixi məlumat və faktlar əldə yoxdur. Lakin unutmayaq ki, türk dilləri tərcümeyi-halının bərpasına yenidən başlanılıb və bu bizə belə bir sərbəstliyə mənəvi haqq verir (Bax cədvələ).

Bu cədvəldən hansı nəticəyə gəlmək olar? İ.M.Dyakonovun deyimini öz əlavələrimizlə bir qədər dəyişdirək: “Bir tərəfdən akkad, qədim yəhudi və arami, digər tərəfdən xürrit və urartu, üçüncü tərəfdən şumer və qədim türk dillərinin qohumluğu elə yaxındır ki, hətta cüzi materialın müqayisəsi də bunu əyani nümayiş etdirir, belə ki, onların arasında əsaslı fonetik fərqlərin yaranmasına macal olmayıb”.

Şumer		xürrit	urartu	akkad	Qədim yəhudi	arami	Qədim türk
"üç"	uş	tumin	(məlum deyil)	şalaş	şaloş	telat	uş, üç
"yer"	kir	xevr	qevra	'ers	'ars	'ar	yir yer yar kir
"tanrı"	dinqir	eni	inu	'ilu	'eel elox	'elaax	tenqri tenqir denqir tener
"eşidən"	qəştuka	xazi	xazi	şəmi	soome	şaamax	eştuqan
O (işarə əvəzliyi)	anc	oya	ye	-şu	-xuu -oo	ex	əne, ənə, anau

Lakin şumer və türk leksik materiallarının uyğunluğu lüğət tərkibi ilə bir-birinə yaxın olan bu iki dilin genetik qohumluğuna deyil, mədəni qohumluğuna dəlalət edir.

Cədvəl ona da dəlalət edir ki, müqayisəyə çekilən bu dillərin hamısı yaxın mədəni qohumluqda olmuşlar.

"İnp" (yer) kökü yeddi dilin yeddisinə də tanışdır. Urartu dilində "reppa" leksemindən başqa şumer formasına yaxın olan "qir" sinonimində də rast gəlinir.

Xürrit dilindəki "eni" (tanrı) sözü güman ki, "dinqir" deyil, şumerlərin əksər hallarda "hökmədar", "ağa" mənasında işlətdikləri "en" (ən yüksək, ali) sözüylə müqayisə edilməlidir. Enlil – "göyün hökmədarı".

Nəzərə alsaq ki, yeni şumer dilində bəzən "n" səsi "u" səsinin təsiri ilə "l"-ə keçir, o vaxt akkad dilindəki "ilu" terminini şumerlərin "en" termini ilə bağlamaq və onları "enu" praformasına aparıb çıxarmaq mümkündür.

Cədvəl daha bir mühüm nəticəyə gəlməyə imkan yaradır: şumer, semit, xürrit və urartululara nisbətən şumerlər və türklər daha yaxın və uzunmüddətli mədəni ünsiyyətdə olmuşlar.

Fonetik-semantik cədvəl müqayisəli dilçiliyin sərəncamında olan yeganə təhlil alətidir.

Lakin onun köməyi ilə təsadüfi oxşarlıqları, həmçinin bir dilin o birindən aldığı, yaxud hər ikisinin üçüncü bir dildən əxz elədikləri sözləri aşkar etmək heç də həmişə mümkün olmur.

Qədim yazılı dillərin leksikası müqayisə edilərkən, forma və məna oxşarlıqlarının təsadüf olmadığını sübuta yetirmək üçün bəzi hallarda yazı göstəricilərindən istifadə oluna bilər. Xüsusən, təkhecalı və həmahəng sözlərin müqayisəsi zamanı.

Məlum olmuşdur ki, təkhecalı türk leksemlərinin əksəriyyəti təkhecalı Şumer sözlərindən burun sonluğunun olması ilə fərqlənir. Mənə belə gəlir ki, bu, açıq hecalı alınma sözdə hecanı qapamaq cəhdi ilə bağlıdır. Məsələn, Şumer dilindəki "me" – mən, "ze" – sən əvəzliliklərinə türkcədəki "men" və "sen" müvafiqdir. Mən müəyyən tərəddüdlə "u" – "un" (10) tənliyini həmin sıraya aid edərim. Gördüyümüz kimi, müqayisə edilən sözlərin forma və mənası bir-birinə uyğun gəlir. Müasir tarixi-müqayisəli dilçiliyin metodlarına görə, bu tam müqayisə hesab edilə bilər, üstəlik bəzi şumer sayları da türk saylarına uyğun gəlir: sadə saylardan: uş – uş (3), mürəkkəb saylardan: uş-u (30), uş-uş (30).

Digər kütləvi oxşarlıqların da fonunda bu faktlar bizə deməyə imkan verir ki, türk "un" sayı müvafiq şumer sayından ("u" – 10) törəmədir. Lakin bunu da qəti söyləmək olmaz. Çünki əsas dəlil əldə yoxdur – şumerlər ilə türklər arasında mədəni əlaqələrin olması ehtimalı hələ də tarixi faktlarla sübuta yetirilməmişdir. Belə bir vəziyyətdə şumer-türk sözlərinin qohumluğuna dəlalət edən hər bir real dil göstəricisinin böyük əhəmiyyəti ola bilər.

Əgər herodotlar özlərindən sonra şumerlər və türklərin filan əsr-dən filan əsrə qədər filan yerlərdə qonşuluqda yaşayıb, bir-birlərindən filan sözləri əxz etdikləri barədə yazılı məlumatlar qoymuş olsaydılar, o vaxt kifayət idi ki, dilçilər zahiri oxşarlığı, üstəgəl məna yaxınlığını nəzərə alaraq, "u – un" saylarını qohum elan etsinlər.

Lakin mövcud vəziyyətdə tarixi faktın ağır məsuliyyətini məhz bu növ leksik tənliklər daşımaları olmur – onlar Herodot rolunda çıxış edirlər.

Buna görə mən "u – un" oxşarlığının təsadüf olmadığına sübut edəcək yeni faktlar tapmaq ümidilə qədim yazılara üz tutdum.

Qədim Şumer yazısında iki rəqəm var idi – bir və on. Mən bu ədədlərin qarşılığını qədim türk-run əlifbasında tapmağa cəhd göstərdim.

Şumer yazısı			Qədim türk yazısı		
işarə	adı	rəqəmin mənası	leksik mənası	işarə	adı
I	"aş"	vahid bir	bir	I	"as"
>	"u"	on on	on	>	"u"

Şumer dilində ədədin adı həm də sayı bildirirdi. Türk saylarının demək olar ki, hamısının (on, üç sayları istisna olmaqla) hind-avropa dillərindən əxz edildiyini nəzərə alsaq, onda fərz etmək olar ki, kök türk sayları rəqəm-hərflərin adında mühafizə olunmuşdur. Lakin əvvəlcə əmin olmaq lazımdır ki, türk run yazısının əski şumer heroqlif əlifbası ilə başqa əlaqələri də mövcuddur, əks halda bu ayrı-ayrı uyğunluqları təsadüfün quyruğuna bağlayardılar.

Bir sıra başqa paralellər də məni inandırır ki, türk yazısı öz əsası etibarilə heroqlif yazıdır və əski şumer yazısından yaranmışdır. Etimografik tədqiqat aparmadan, şumer dilinin də aid edildiyi "ilk" dillərin tarixini araşdırmaq mümkün deyil: dil və heroqlifik yazı sinxron yaranırdı.

REBUS

(Şumer termini haqqında)

Cədvəli makinada yazandan sonra yadıma düşdü ki, "Şumer" sözünü ora daxil etməmişəm. Bəlkə ona görə ki, bu sözü üç qrupdan hansına daxil etməyə çətinlik çəkirdim, ya da ona görə ki, bu sözün izahı cədvəl çərçivəsinə sığmazdı, mənə simmetriyanı pozmaq istəmirdim, yəqin əsas səbəb elə bu idi. İndi düşünürəm ki, "Şumer"-in etimologiyası haqda cədvəldən kənarda ayrıca söhbət açsam, bu elə bir özbaşınalıq olmaz, çünki mövzuya yeni yanaşma belə bir sərbəstliyə imkan verir.

1. "Şumer" termini haqqında nə bəllidir?

Alimlər birinci dəfə "Şumer" sözünə Assuriya hökmdarı Aşşurbanipal dövrünə aid mixi yazılarını araşdırarkən rast gəldilər. Hökm-

darın katibi "gizli Şumer sənədləri" barədə məlumat verirdi. Sonralar Fərat çayının aşağı axarında qazıntılar aparıldı və Assuriya-Babil mədəniyyətindən də qədim sivilizasiya aşkar edildi. Ona "Şumer mədəniyyəti" adı verildi. Şumer adını alanlar özlərini başqa cür adlandırırdılar – cap-ruq, yeni qarabaşlılar.

...Qədimlərdə bir çox xalqlar öz əsil adlarını şöhrətləndirə bilməyib, tarix meydanında yadların verdiyi adlar altında tanınmışlar. Elə indi bizim maarif əsrində də bəzi xalqlar bir neçə ad daşıyırlar: doyc xalqı – german, nemes, alman; xan xalqı – Kitay, xin, seri adlanır. Nayrileri – erməni, suomiləri – fin, madyarları – venqr çağırırlar.

Şumer termininin bir neçə qədim semit tələffüzü olmuşdur: e.ə. III minilliyin ortalarında akkadlılar Şimali Mesopotamiya vilayətlərini Suber, Subert-t (t – qadın cins şəkilçisidir) adlandırırdılar. E.ə. I minillikdə Şimali Mesopotamiyada kiçik Şuber dövlətinə təsadüf edilir. O zamanlar Suber termini Assuriyanın poetik sinonimi kimi işlədilir. Mesopotamiyanın cənubunda, Dəclə və Fərat çaylarının aşağı axarında yaşayan Subari, yaxud Şubari köçəri tayfası haqqında da məlumat var. Assuriya xronikalarında şumer sözünün tələffüzündə vurğu bir qayda olaraq ikinci həcayə düşür.

Sənədlər həmin xalqlar haqqında heç bir əlavə bilgi vermir: yalnız adlar və köçlərin marşrutu göstərilir. Bu halda etimologiyaya ümid bağlamaq lazım gəlmir. Yalnız adların təhlili (əgər bu ad özlərin verdiyi ad deyil, xalqın öz adıdırsa) həmin xalqın hansı dildə danışdığını sübut edə bilər. Dilşünaslar artıq yəqin ediblər ki, şumer (suber) sözü nə semit mənşəlidir, nə saqqiq.

Əgər səhv etməmişəm, artıq "şumer"-in etimologiyasını açmaq cəhdi olub. Və təəssüf ki, bu təşəbbüs böyük Marrın adı ilə bağlıdır. O, zahiri forma oxşarlığına aldanaraq, "şumer" terminini rus dilindəki "sumerki" (alatoran) sözü ilə müqayisə edib. Əgər Şumer gündəyən yerdə deyil, Rusiyanın şimalında, deyək ki, Voloqodçinada yerləşsəydi, bəlkə də Marrın fikri ilə razılaşmaq olardı.

2. Gültəkin abidəsində (VIII əsr) belə bir poetik ifadə var: "Türk ıduk yeri-subı". Hərfi tərcüməsi: "Müqəddəs türk Yer-Suyu", poetik tərcüməsi "Müqəddəs türk ölkəsi". Hər dəfə nəzərlərim "yer-sub" birləşməsinə sataşanda qəribə bir həyəcan keçirirdim. Axırda anladım ki, iş nə yerdədir: toplananların yerini dəyişdim, oldu "Sub-er". Ən qədim ölkənin adının leksik molekulu bəlkə elə bu atom-

lardan yaranıb? Yaxud, türklərin sonralar məskən saldığı ərazilərdə – Sibirdə, Monqolustanda belə bir yer adı olub? Monqol rəvayətlərində qoşa zirvəli Suber (Sumer, Sumber) dağı barədə danışılır; bu dağ elə ucaymış ki, Nuh tufanı zamanı da zirvəsini su örtə bilməyibmiş. Buna görə, monqolların həsrətində olduqları yer, ərazi ideyasının bu qoşa zirvəli (haça) dağ obrazından doğduğu güman edilir.

“Monqol rəvayətinə görə, dünya yarananda hər tərəf su idi və sudan iki Sumer–ula dağı boylanırdı”¹. Monqol dilində “ula” – dağ deməkdir.

“Ordos monqollarında mən belə ifadəni yazıya aldım: “Dağlardan ən böyüyü Sumber göllərdən ən böyüyü Sum-dalaydır (“Süd dənizi”, səh.648). Açıq-aşkar sözün el yozumudur. Sözün əvvəlini monqollar öz “sum” – süd sözünə oxşadır, “bir” hissəsi isə izahsız qalır.

Ümumdünya tufanı haqda rəvayət heç də Bibliyanın kəşfi deyil. Bu süjet Akkad eposu – “Bilqamış”da da təsvir edilib. Dəclə və Fərat çayları sahillərində yaranmış bu rəvayəti kimlərsə bəlkə Tövrətdən də xeyli əvvəl Asiyaya gətirib gəlmişlər. Hər halda, monqollar bu məlumatı Tövrətdən götürə bilməzdilər. “Sel-suber” süjetinə slavyan əfsanələrində də rast gəlmək olar: “Bu, Siver dağları – dünyanın ən böyük dağı haqqındakı təsəvvürün əks-sədasıdır... Sevr balığı da burdan doğur, bu balıq üzəndə dəniz elə təlatümə gəlir ki, az qalır sahillərindən çıxıb dünyanı altına alsın”². Başqa nümunələr də fərz olunan Subyer və monqolların əfsanəvi qoşa zirvəli Suber terminləri arasındakı formal oxşarlığı sübut edir. Lakin bu üzvi oxşarlıq varmı? Yoxsa təsadüfün nəticəsidir? Bu suala dəqiq cavab vermək çətindir, ancaq cəhd etməyə dəyər.

...Qədim Şumer yazısında heroqlifi olub. Bu işarə iki müxtəlif mənalı sözü ifadə edirmiş: “kur” – dağ və “kir” – torpaq, ölkə. Sonralar mixi yazılarda o, eyni adı daşıyan üçüzvlü işarəyə çevrildi: →. Bu çox mühüm işarəni mənimsəyən babillər adlardan birini (“kur”) saxlayıblar. Lakin “kur” yalnız fonetik şəklini qorumuş olur. Əvvəllər ifadə etdiyi mənanı isə babil sözləri (“matu” – yer, “şadu” – dağ) öz üzərlərinə götürür. İşarənin forma təkamülünü izləyək: üç dağ bir nöqtədə kəsişən üç xəttə çevrilir. Bundan

¹ Г.Потанин. Восточные мотивы в западноевропейском эпосе. СПб, 1899, стр. 598.

² Yenə orada, səh. 203.

əlavə, üfüqi yazıdan şaquli yazıya keçid zamanı heroqlif 90 dərəcəli bucaq altında dönmüş olur. Bu, bir çox şumer işarələrinə xas təkamüldür.

Qədim türk hərflər heroqlifi – yer (bəzən yazılarda – yir), mənim fikrimcə, qədim şumer işarəsindən alınmadır. Lakin türklər yalnız aşağıdakı dağı xəttə (cızığa) çevirməyə macal tapmışlar, bununla da işarənin simmetriyasını saxlamış, lakin dayanaqlığını zəiflətməmişdir.

Müxtəlif yazılarda dağ heroqliflərini müqayisə edin: Çin heroqlifləri şan (in imperiyası, e.ə. XV əsr), şan (e.ə. I minillik), Misir heroqlifi şikm (təpə, yad ölkə). Çin və Misir işarələri quruluşca qədim Şumer və türk heroqliflərindən fərqlənir. Baxmayaraq ki, onların arasında ümumi cəhət də var – hamısı tək halı bildirir.

Şumer işarəsi dahiyanədir. O, dağları perspektivdə təsvir edir. İki dağ silsiləsi: yaxındakılar – aşağıda, hündürləri – uzaqda. Türk dil yaradıcıları obrazı tam dərk etmədiklərindən sadəlik xatirinə, ön cərgədəki dağları heç bir məna verməyən xəttə çevirdilər. İşarənin “dağ” mənası itirilmiş oldu. Lakin başqa məna – su mənası əlavə edildi. Finikiya heroqlifi “mum” – suyu bildirir, xətsiz isə diş, dağ deməkdir. Bu bir işarədən qədim semit hərflərinə (“m” və “ş” – madu, şadu) müvafiq olan iki işarə almaq cəhdidir.

Mənə belə gəlir ki, şumerlər öz heroqliflərini kyp, kir (dağ-torpaq) “ölkə” mənasında işlətdikləri kimi prototürklər bu işarəni azacıq dəyişərək, ölkə mənasında “sub-yer” (su-yer) adlandırbılar. Sonralar bu işarə ümumxalq gerbinə (tamğa, damqa) çevrilmişdir. Qədim türklər Məşopotamiyanı kütləvi surətdə tərk etdikdən sonra ana yurd obrazını bu işarədə yaşatmış və sonrakı nəsillərə bu işarə ilə təsvir etmişlər: Sulu–sucaqlı Sub–yer!

Yerli sakinlər şimal–şərqi Asiyaya köçmüş prototürkləri çox güman bu ad altında (Subyer, yaxud Sub–yir) tanımışlar. Onların qəbirlərini (kurqanları) suber (subir) adlandırmışlar və bu ənənə rus köçkünləri zamanına qədər yaşamışdır:

“Tobol quberniyasında çud (yəni qədim əfsanəvi – O.S.) qəbirlərinin sıvır xalqına məxsus olduğu güman edilir. Bu qədim adamlar – sıvırlar xəndək qazıb içinə girdilər, tavanı saxlayan dirəkləri uçurdular və bununla da könüllü olaraq özlərini dəfn etdilər. Patkanovun fikrincə, Sibir şəhərinin adı bu terminlə bağlıdır, çünki bu

yerlərdə sınırların qəbirləri olmuşdur”¹. Sonralar bütün bu ərazi Sibir adlandırılmışdır.

Çox güman, bu rəvayətin süjetinin əsasında ölkə gerbinin (tamğasının) yozumu durur: kurqan təpələrini çiyində saxlamış paz-direklər. Lakin bu, monqolların yozumu deyil, güman ki, bu yozum Mancuriya tayfalarına məxsusdur.

Bu işarənin və adın türk mənşəli olmasına ən tutarlı dəlillərdən biri odur ki, türklərdə Sub-yer terminiylə bağlı heç bir rəvayət yoxdur, çünki onlar heroqlifin əsil mənasına və adına yaxşı bələdmişlər. Bu heroqlif onlara sirr görünmüşdür (onlar bu işarəni müqəddəs saysalar da, onu ilahiləşdirməmişlər: hər bir sitayişin əsasında sirr, möcüzə durur).

Bu heroqlif geniş yayılmışdı: fəth edilmiş ərazilərdə sərhəd dirəklərini bu tamğayla işarələyirmişlər. Bu ənənə yaxın dövrlərə qədər qalmaqda idi. Hər bir köçəri türk tayfası yurd yerini bu tamğa (tayfa gerbi) ilə bələdləyirdi.

3. Xristian mənbələrində türk tayfalarının Qara dəniz sahillərinə, Ön Asiya və Avropaya gəlişi ilə əlaqədar olaraq, yeni tarixin geniş miqyaslarda cərəyan edən dramatik hadisələriylə bağlı yad edilir. Hunların 375-ci ildə başlanan cəngavər yürüşü belə hadisələrdən idi. O zamanlar türklər bütün Roma tarixçilərinin nəzərdiqqətini özünə cəlb etmişdir. Hun adı altında (monqol dilində hun – insan deməkdir) birləşmiş saysız-hesabsız köçəri türk tayfaları Xəzər sahillərindən Qərbə doğru hərəkətə başladı.

Sovet tarixçisi D.Y. Yeremeyev yazır: “Artıq III-IV əsrlərdə türk tayfaları Kiçik Asiya, Qafqaz və Balkan xalqlarının çoxsaylı qonşuları idi və onlar getdikcə daha fəal şəkildə bu ərazilərə soxulurdular. Dərbənd səddi Asiyadan gəlmiş bu ilk türk tayfalarının basqınlарının qarşısını almaq məqsədilə tikilmişdi”.

“Hunların tərkibinə həmçinin bulqarlar, sakirlər (suvarlar) sarmatlar və başqa tayfalar daxil idi”.

D.Y. Yeremeyev suvarlardan daha ətraflı danışır: “VI əsrdə Kiçik Asiya və Qafqazdakı bir çox hadisələr suvarların (suvar, subar, Sibir) adı ilə bağlı idi; Feofilakt Simokatta onları Şimali Qafqazda yurd

salmış hun tayfalarına aid edirdi... Suvarlar Suriyadan əlavə Ermənistana və Kiçik Asiyaya da yürüşlər edirdilər... Bizans ordusunda muzzdlu suvar döyüşçülərinə rast gəlmək olardı. 568-ci ildə suvarlar avarları darmadağın etdilər. Bundan sonra onların əsas kütləsi Albaniyada (Azərbaycan) məskən saldı. Menandrin məlumatına görə, Xosrov Ənuşirəvan onların böyük bir hissəsini qılıncdan keçirmiş, sağ qalan on min nəfəri isə Arazla Kür arasındakı ərazidə yerləşdirmişdir”.¹

Salnaməçilər mübaligəni sevidilər. Xosrov heç də suvarları məhv edə bilməmişdi. Tarix meydanından hələ uzun müddət suvarların hayqırtısı gəlirdi.

Mahmud Kaşğari (XI əsrin sonu) qeyd edirdi ki, suvarlar və bulqarlar türkcə danışılar və “kıfçaklar” kimi onlar da “Rus və Rum ölkələri”nə qədər yayılıblar.

İndi demək çətindir ki, türklər “suv-ar” sözünün mənasını başa düşürdülərmə, hər halda, nə Mahmud Kaşğari, nə də digər Şərq müəlliflərində bu ən qədim türk etnoniminin yozumuna rast gəlmirik (gördüyümüz kimi, Sibir oğuzları VII əsrdə onu başqa cür – “yer-sub” və “ər-sub” şəklində tələffüz edirdilər). Lakin bu adı dərk etmək cəhdləri olmuşdur, hər halda, *avar, xəzər, tatar, taver, tavr, bulqar* və s. etnonimlər məhz “subar” morfoloji qəlibi əsasında yaranmışdır.

Azərbaycandakı suvarların bir hissəsi (yəqin ki, Xosrov qırğınından sonra) Orta Asiyaya köçür və sonralar qazax xalqının tərkibinə daxil olur. Yad termindən baş açmayan qazaxlar suvar etnonimini *suvar, suar* şəklində işlədirlər. Alatau dağının ətəklərində, böyük mərmər dağın ətəyində Alban-suan (yəni alban suvanlar) tayfası məskən salmışdı. Ola bilsin ki, bu dağa məhz onlar Xan-Tenqri adını vermişdilər.

4. Dilin inkişafı ilə bağlı “su-yer” sözlərinin birləşməsi zamanı süni qrammatik vəziyyət yaranır. Sub-yer ifadəsi artıq “sulu torpaq” kimi dərk edilir, təkcə elə bu, əcdad sözünə pərəstişlə yanaşan qədim insanları bataqlıq yerləri, adları, deltaları, çayarası yerləri özlərinə yurd seçməyə vadar edə bilərdi. Görəsən, sonralar “sub-yer”in “yer-sub”la əvəz olunması zərurəti də bununla izah edilə

¹ Г.Потанин. Восточные мотивы в западноевропейском эпосе. СПб, 1899, стр. 401.

¹ Д.Еремеев. Этногенез тюрков. М., 1970, стр. 53-54.

bilərmə? Sonrakı söz birləşməsi bir o qədər dramatik səslənir – “yer suyu” ifadəsi qərribəliyi üzündən ayrı-ayrılıqda işlədilməyə başlayır: “Yer” və “Su”. Ölkənin (yaşayış üçün yararlı yer) formulu qədim türk poetik dilində öz əksini tapmışdı.

Qədim türk mədəniyyətinin bu iki inkişaf zirvəsi (kök türk-Şumer və qədim türk – Sibir) arasında neçə minillik bir uçurum var. Tənəzzül uçurumu! Tarix elmində köçərilərin mədəni geriliyi haqqında çox yazılıb. Biz bu təyini inkar etmədən, ona dialektika baxımından daha dəqiq və tutumlu bir söz əlavə edirik – yorğunluq. Nədən mənbələr tarixi qrafikin çox kiçik bir parçasını izləyə biliblər və nədən tarixçi bu bir parçanın əsasında iddia edir ki, guya türklərin inkişaf relyefi həmişə hamar olub. Deməli, türk xalqı yaranmış gündən bədnam bir vəziyyətdə, yəni Avropa tarixçisinin hazırda onu gördüyü, daha doğrusu, görmək istədiyi Vəhşi Tayfa cildində olub.

Hər bir xalqın tarixinin qrafiki kardiogramı xatırladır. Tibb elmində düz xətt ölümü bildirir. Tarixdə isə xalqın yeni sıçrayış üçün güc yığıdığı zamanı.

Türklərin həyat qrafiki hələ başa çatmayıb. “Keçmişə aid olan hər şeyin mənası ondadır ki, bu keçmiş ölü yük olaraq qalmır, nə vaxtsa qayıdıb gəlir, ömür-günümüzdə daxil olur, möcüzə kimi, mələk kimi qanıma, canımıza işləyir” (*R.M.Rilke*).

BAŞLIĞA DAİR İZAHAT

Tərsinə sözlər bir neçə səbəbdən yaranır. Mənim fikrimcə, bu səbəblərdən biri budur: yunanlar müxtəlif yönlü yazıdan istifadə etmişlər – sağdan sola, bustrofedon (bir sətir – sağ, bir sətir – sol) və nəhayət, e.ə. V-VI əsrlərdə “sol-sağ” yönlü yazıda qərar tutmuşlar. İllər ötmüş və yunanlar əvvəlki yazı yönlərini bəsbütün unutmuşlar. Tapılan yazılı abidələri də soldan sağa oxumağa cəhd etmişlər. Qədim dövrlərdən bir çox əşyalar qalmışdır ki, bunların üzərində qısa, bir sözdən ibarət yazılara rast gəlmək olur. Bu yazılar adətən şəkli, yaxud formanı izah edir. Yunan, etrusk və latın-

lar aşkar edilmiş qədim Misir əşyalarının üzərində öz izahlarını yazırdılar. Cənubi Avropanın qədim Ön Asiya sivilizasiyaları ilə əlaqəsi sirrini açabilecek yazıların, əşyaların çoxu həmişəlik itirilib. Lakin Avropa dillərində yazı lövhəsi, stol, yastı əşya mənasını verən “tabula”, “tablitsa”, “teybl”, “tabba” kimi sözlər indi də işlənməkdədir. Bu terminlər gil lövhə (yazı kerpicçikləri) adlarından törəmişdir (güman ki, “tabba”, “tabak” – 1) yastı gil qab, 2) pıtraq, 3) vərəq və “tamba” (yazı işarəsi) kimi türk sözləri də əcdadlarımızın gil lövhələrlə yaxın tanışlığından xəbər verir).

Çox istərdim ki, arxasında yunan, yaxud latın hərfləri ilə sağdan – sola izahı (“suber”) yazılmış şumer heroqlifli gil lövhəciyi görüm, əlimdə tutum. Yəqin ki, qədim Avropada “suber” yazılı gil lövhələr az olmayıb. Neçə-neçə əsrdən sonra bu yazılı gil lövhəni tapan avropalılar “suberi” soldan-sağa “rebus” kimi oxumuşlar.

ÖZ ADAMLARIMIZ VƏ KÖPƏKLƏR

Belə hesab olunur ki, eramızın III–IV əsrlərindən əvvəl yazılı mənbələrdə türkdilli xalqlar barədə heç nə deyilmir.

Bu doğrudanmı belədir?

Son yüz ildə türklərin cəmdəki tərcümeyi-halı bir neçə əsr qədimləşmişdir. XIX əsrin ortalarında türk dilinin yaranma tarixini IV əsrə aid edirlər. XX əsrdə xalqların böyük köçü dövrü köçərilərinin şəxsi adlarını araşdıran alimlər belə qənaətə gəldilər ki, hunlar türkdilli xalqdır.

Yazılı məxəzlərdə türk tayfalarının dili haqqında mühakimə yürütməyə imkan verən realiyalara az təsadüf edilir – əksər hallarda yalnız xalqın, tayfanın etnonimi və başcının adı göstərilir.

Lakin bəzən müxtəlif müəlliflər eyni bir tayfanı müxtəlif cür adlandırırlar. Gəlin qədim yunan salnaməçilərini qınamayaq. Elə bu yaxınlara qədər (XII əsr) rus salnaməçiləri qıpçaqlar kimi fəal xalqı “poloves”, Bizans müəllifləri isə “kuman” adı ilə tanıyırdılar. Rusiyada, Bizansda və Qafqazdakı hadisələrdə iştirak edən köçəri başçıların eyni adı daşınması göstərir ki, söhbət eyni bir xalqdan gedir.

Yalnız bir mənbədə adı çəkilən tayfanın etnogenezini müəyyən etmək daha çətindir. Bu halda xoş təsadüfə güvənməli olursan. Gümanın ona gəlir ki, salnaməçi ləqəbi deyil, həqiqi etnonimi göstərib.

Vaxt, zaman bizi vadar edir ki, əldə olan bir çox məlumatları yenidən saf-çürük eləyək. Bu baxımdan Ön Asiya ədəbiyyatı xüsusi maraq doğurur. Semitoloq, iranşünas və ellinşünasların zaman-zaman istismar etdiyi və artıq lazımsız sayılan filiz qalağının içindən tamam başqa coğrafi regionda güman edilən qədim bir mədəniyyətin izini tapmaqdan xoş nə ola bilər? Belə tapıntılar tədqiqatçını yeni kəşflərə ruhlandırır. Türkologiya üçün qadağa sayılan zaman zonası çərçivəsindən kənarda türklərin mənşəyi ilə bağlı ən adi fakt, ən cüzi kəşf tarixçilərin bu sahədəki çox sabit mövqeyini sarsıda bilər. Bunun üçün gerek dəfələrlə oxunmuş abidələrə qayıdıb, əvvəlki oxucuların görə bilmədiyi məlumatları üzə çıxarmağı bacarasan. Məsələn olaraq hökmdar Assarxaden dövrünə aid Assuriya salnaməsindəki bir məlumatı gözden keçirək.

...E.ə. VII əsr Assuriya salnamələri Xəzər dənizinin sahilləriylə, Şimali Xəzər çöllərindən keçib gələn (Dərbənd keçidindən) köçərilərin basqınından xəbər verir. Tayfanın adı işquz (variantları – iş-quza, aş-quza), başcının adı İspak imiş.

O zamanlar Assuriya dövləti bütün gücünü cənub qonşuları – Babilistan, Sidon və Misir üzərindəki hakimiyyətini saxlamağa və möhkəmlətməyə sərf edirdi. Bu çətin vəzifə imperiyanın şərq ucqarlarında məskunlaşmış xalqların gətdikcə artan fəallığı nəticəsində daha da mürəkkəbləşmişdi. E.ə. VII əsrin 70-ci illərində Manna səltənətiylə ittifaqda çıxış edən midiyahlar və digər tayfaların güclü üsyanı baş verir. Nəticədə yeni bir dövlət – Midiya yaranır. Assuriyanın yeni, qüdrətli düşməni.

Üsyançılar işquzları köməyə çağırırlar. Aşırımlardan yel kimi keçən işquzlar “şirlər yuvasının” içərilərinə soxulurlar (e.ə. 673-cü il).

Yəhudilərin qədim “İyeremiya kitabı”nın 593-cü il (yəni həmin hadisədən 70 il sonra) bölməsində Midiyadan asılı olan dövlətlər sırasında Urartu və Manna ilə birgə “Aşquz” (variantı Aşkenez) səltənətinin də adı çəkilir. Ön Asiyada bu köçərilərin şöhrəti o qədər böyük idi ki, onların etnonimi (yəhudi yazılışında ümumiləşdirilmiş termin və antroponim olmuşdu).

İşquzların irəndilli olması fərziyyəsi də var. Bu fərziyyə nəyə əsaslanır? *İspak* adının və *midya* sözü “*spaka*” (köpək)-nin zahiri oxşarlığına.

Hələ ki, bu etnonimi İran lüğətinin köməyiylə yozmaq mümkün olmayıb. Bununla belə, heç bir əsası olmayan bu fərziyyə zaman ötdükcə aksioma çevrilmişdir: “işquzlar – İran tayfalarından biridir”.

SOBAKA

Əgər “ispaka” işquzların dilində “sobaka” (“köpək”) demək idisə, gözləmək olardı ki, bir vaxtlar başçıları “Sobaka” adlandırmaq ənənəsi varmış. İran tarixi, mifologiyası və dini türklərinə nisbətən geniş öyrənilib. Lakin bu barədə mənbələr susur. Nə semitlər, nə hindavropalılar, nə də uqro-finlər köpəyə sitayiş etməmişlər. Lakin əsil köçərilər – türklər yaxın zamanlaradək bu köpəyə ilahi varlıq kimi baxır və öz miflərində onu özlərinin ulu əcdadı sayır, öz adlarını köpəyin titul adıyla əvəz edirdilər. Bu ənənə, güman ki,

ovçuluq epoxasından qalmışdı. İt ovçunun başlıca, əsas köməkçisi idi. Tayfanın güzəranı ondan asılı idi. O, tayfanın cəsur nökeri, həm də ayıq-sayıq başçısı idi. İnsanın bacarmadığını it bacarırdı: o, iyləri “görür”, gözəgörünməz izlə gedir və ovçunu arxasınca aparırdı. Təbiətin ona bəxş etdiyi keyfiyyətlər iti böyük qüdrətə yetirmişdi. Əkinçilər günəşə və onun “nümayəndələrinə” – əntər, peyinqurdu və buynuzlu heyvanlara sitayiş etdiyi kimi, ovçular da onları aclıqdan qoruyan köpəyə tapınırdılar.

İt tabu idi, yəni itə toxunmaq, onu incitmək olmazdı. Üstündə tabu olan canlıyı öz adı ilə çağırmaq da qadağan idi, buna görə qədim türklərdə itin müxtəlif adları vardı və bunların hamısı titul adları siyahısında idi.

Genealoji əfsanələrə görə, it (sonralar isə canavar) türklərin ulu əcdadıdır. Məsələn, qırğızlar özlərini Qızıl Taylağın nəslindən sayırlar. Belə hesab olunur ki, onlar Qızıl Taylaqla şahzadə qızın və onun kənzlərinin – qırx qızın izdivacından törəmişlər. Başqa qırğız rəvayətinə görə, bu şahzadə qız və onun qırx qulluqçusu İssık gölün ağ köpüyündən daddıqdan sonra uşağa qalmışlar. Burda da İtsiz ötməyib. Qırğız dilində Ağ köpük – at kobok (ağ köpək) deməkdir. Tobol tatarlarında əfsanəvi əcdad – qəhrəman At kobek (Ağ köpək) adını daşıyır. Ağ noqaylar Ağ koboku (Ağ köpəyi) öz əcdadları sayırlar. Oğuz-qarluq şivələrində – “kobok” (kobek, kobyak) – köpək, ildir. Türk tayfalarında köpək geniş yayılmış adam adı olmuşdur; noqaylarda “kobek” (Ağ köpək) nəslə var¹. Kiçik Asiyada – Rüm səlcuqlarının Səədəddin Kobyak adlı vəziri olmuşdur. XV əsrdə Türkiyədə Köpek adlı türkmən sərkərdəsi şöhrət qazanmışdır. Və nəhayət, Svyatoslav Kiyevskinin 1184-cü ildə məğlub etdiyi qıpçaq xanı “Kobyak”. Əcdad-köpəyə olan bu sitayiş hələ uzun müddət qalmışdı. Əgər başqırdın uşaqları tez-tez ölürdülsə, o, təzə doğulan körpə sağ qalsın deyər onu anasından ayırır və dişi itin əmcəkləri altına qoyurdu².

Hunlar Atilla'nın itdən yaranması haqqında əfsanəni Avropaya gətirib gəldilər. Süjetin macar variantı italyanlara da məlum oldu.

¹ В.А.Гордлевский. Что такое “босый волк”? Известия АН СССР, отд. литературы языка, т. VI, вып. 4-6, М., 1947, стр. 324.

² С.Филоненко. Башкиры. “Вестник Оренбургского учебного округа”, 1914, №8, стр. 304.

A.N.Veselovskinin kitaba daxil etdiyi italyan rəvayətinə görə, öz qızını Bizans taxt-tacının vəliəhdinə əvə vermək fikrinə düşən macar kralı qızı təcavüzlərdən qorumaq üçün müvəqqəti olaraq qalaya saldırır. Kralın gözləmədiyi bir iş baş verir: şahzadə qız onunla qüllədə olan itdən uşağa qalır və Atilla doğulur. Bu məlumata uyğun olaraq, italyan ikonoqrafiyası hun hökmdarını it qulaqlı təsvir edirdi. A.N.Veselovskinin yazdığına görə, italyan rahibləri “əvvəllər fəxr sayıldığı üçün diqqəti cəlb etməyən bir şeyi Atillaya qəbahət tutmuşdular”. Rahiblər Atilla'nın simasında itbaşlıların sələfi yəhucə-məcucu görürdülər. Zaman keçdikcə, it haqqında təsəvvür dəyişir və bəzi tayfalarda bu fəxri yeri canavar tutur.¹

O.İakinfi isə uşğur xanlarının ulu əcdadının mənşəyi haqqında bir rəvayəti yazıya almışdır: hun hökmdarı özü qızını üç il ərzində qüllədə saxlamışdır, bir canavar qülləyə yol tapmış və xanın qızı uşağa qalmışdır².

Cin salnameçilərinin məlumatına görə qədim türklərin bayrağında qurd başının təsviri varmış. Güman ki, bu bayraqları avropalılar da görmüşlər. Hər halda, itbaşlılar haqqında rəvayət hansısa, kifayət qədər konkret tarixi fakt əsasında yaranmışdır. Necə ki, ilk dəfə adamı at belində görə yunanların heyrətindən kentavr obrazı doğmuşdur.

Görkəmli rus şərqşünası İ.N.Berezin birinci olaraq, Konçak titul adının türk dilindəki “kançık” (qancıq) sözündən törədiyini söyləmişdir³.

“Konçak” antroponimi qərbi türk arealında geniş yayılmışdır. Onun Kanişka, Kaniş variantları indiyə qədər qalmaqdadır. Qazax dilində – Kaniş.

Bu adların praformaları: 1) kaniş – yırtıcı (hər fən – “qan iç”), kan işkan – yırtıcı (hər fən: “qan içən”). Birinci variant daha qədimdir. Dilin tarixində elə bir dövrü əks edir ki, o vaxt ilkin fel (imperativ) eyni zamanda isim rolunda çıxış edirmiş. İkinci forma müasir qrammatik ənənəyə yaxındır.

¹ А.Н.Веселовский. История романа и повести. Вып. 2, славяно-романский отдел, СПб, 1888, стр. 307, 315.

² О.Иакинф (Бичурин). Собрание сведений о народах Средней Азии, ч. I, стр. 248.

³ “Слова о полку Игореве”. “Москвитянин”, 1854, № 22, стр. 68-71.

Ümumtürk kançik (kanjik, kanşik, qancıq) uydurma etimologiya nəticəsində genişləndirilmişdir. Kançik (qancıq) termini canavar və itin dişisinə aid edilirdi. Qədim forma – kaniç (kaniş) – “yirtıcı” latın termini – “kaniç”də (it) özünü mühafizə etmişdir.

Türk-moqolların “kan” (xan, kaan, qaqa) titulumun mənşəyi bəlkə də köpək-başçı ideologiyası ilə əşkarlıq bilər.

Türk dillərində mürəkkəb sözlər heç də həmişə ahəng qanununun gözləmir. Qazax antroponimlərini müqayisə et: izbasar, iz-bakar (iz-baxar). Tərkibin birinci hissəsi dilönü, ikincisi dilaşasıdır. Lakin keyfiyyətə iki müxtəlif leksemanın birləşməsi hamarlanmaya gətirib çıxarır. Söz birləşməsinin birinci tərəfi heç də həmişə keyfiyyət etalonu olmur: kan-iş dilaşası Каныш, Каныш (titul adı) və kaniş (hökmdar, bir zamanlar – titul) sözlərini əmələ gətirir. Başqa bir misal. Birləşmiş formanın dilaşası variantı olan – *сә-бак* – “iz axtaran it” slavyanlarda “*сә-бак* (a)” şəklində almışdır. Dilönü s-bək oğuz-qarluq leksemi – *kebək* (köbək, kobek)-dən əvvəl olan *kentum* forması üçün əsas olmuşdur. İz-bakin dialekt variantından titul adı izbək (Özbək) yaranmışdır (Qızıl Orda xanı – Üzbək, sonuncu Azərbaycan atabəyi – Özbək və s.). XV əsrdə “üzбек” termini etnonim olmuşdur. Mənim fikrimcə, Noqay, Barak¹, Özbək, Kobyaş, Kançak bir növ sinonimlərdir. Kanişka (III əsr) və İspaka (e.ə. VII əsr) adlarını bu qəbildən sayıram.

İSPAKA

1. Oğuz-Qarluq dillərində köpəyin əsas adının (köbək, köpək, kepek, köbək, köbök və s.) praforması qıpçaq şivələrində canlı şəkildə qalmaqdadır. Ov iti adlarının bir neçə variantı var:

- a) is-pak (iz-bak) – “izə (iy) – bax”
- b) is-pas (iz-bas) – “izlə (iy) – get”.

Sonrakı daha mürəkkəb formaları:

- a) is-pakan (iz-bakkan) – “izi (iyi) görə”.
- b) is-pasar (iz-basar) – “izlə (iy) geden”.

¹ Barak – güclü keşik iti (qədim türk dilində).

Slavyanlar və qədim iranlılar erkən s-pak (s-bak) formasını mənimsəmişlər. Hindavropalılar türk sözlərini mənimsəyərkən heca quruluşunu dəyişdirməyə can atırlar, buna görə başlanğıc sait düşür və sözün axırına prototik sait peyda olur, yaxud sonuncu samit səs düşür.

İranlılar s-pak formasını mənimsəmişlər (bağlı qapalı söz). Avesta mətnlərində – “spaa” – it (açıq mürəkkəb söz). Midiyalılar birinci saiti “itirməklə” kifayətlənmişlər: SPAK. Slavyanlar son hecanı başqa cür qurmuşlar: ic-bak > сь – бак > сьбака. Protetik sait peyda olmuşdur. Hind-avropa dillərində (Midiya, Avesta və bir neçə slavyan dillərində) bu termin az yayılıb, buna görə onun hind-avropa mənşəyi barədə danışmağa dəyməz. Fasmer də, Trubaçyov da belə hesab edirlər ki, bu, alınma sözdür. Hansı dildən götürülüb? Trubaçyov slavyan sözü üçün prototip tapıb – türk sözü “kobyak”¹. İran nümunələri isə “ata-anasız” qalıb. Lakin kobyak > sobaka keçidi sübuta yetirilməyib.

İŞQUZLAR

Assuriya salnaməçiləri igid yadelli İspakanın yürüşə apardığı köçəri tayfanın adını dəqiq verə bilmişlər. Assuriya xronikalarının bu cəhəti təqdirəlayiqdir. Nə yunanlar, nə romalıları yad dilin terminlərini bu cür dəqiqliklə ifadə etmək qabiliyyəti ilə öyünə bilməzlər. Dahiyane iş = oğuz (iç oğuz) etnonimi oğuz eposu “Dədə Qorqud” dastanı sayəsində bizim günlərə gəlib çatmışdır.

Dastana görə, oğuzların 24 tayfası iki iri birliyə bölünübmiş – iş – oğuz (iç oğuz) və daş oğuz (dış oğuz). (İdeoloji sxem qazax dilində başqırların adında – *iumezi* – iç nəsil və Sibir türklərinin adında (*ös tək*) qalmaqdadır. Çox güman türk dilindəki iş – oğuz Assuriya mətnlərində “iu-ryz” şəklində yazılmışdır. Semit dillərində “o” saiti düşür. Məsələn, ərəblər “oğuz”u “quz” kimi yazır və tələffüz edirlər.

Türk etnonimlərinin uzunömürlülüyünə aid xeyli misal çəkmək olar. “Uysun”, “kanlı”, “dulat” tayfaları III əsrin nüfuzlu mənbələrində yad edilir. Bu tayfalar indi də o zamanlar məskən saldıqları ərazidə – Mesopotamiyada yaşayırlar. Və artıq min ildir ki, yazılı abidələrdə bu tayfalar haqda heç nə deyilmir. Lakin bu o deməkdir ki, onlar yer üzündə yoxdurlar. Əsla! Onlar mövcuddurlar və

adları şifahi xalq ədəbiyyatında yaşayır. Və kim bilir eramızın III əsrindən neçə yüz il əvvəl də uysun, kanqlı və dulatlar yer üzündə yaşayaraq, salnaməçilərin heç yadına da düşməmişlər. Və əgər Çin səyyahları bu tayfaların adını çəkməyi lazım bilməsəydilər, bu adların rəsmi tərcümeyi-halı xeyli qısa olardı. Oğuzlar eramızın VIII əsrində Orxon-Yenisey abidələrində yad ediliblər.

***

Hökmdar Assarxadon dövrünə aid Assuriya xronikaları iş-oğuz türk etnoniminin İs-pak (İs-pakan) titulu adının və başçıların Köpek adlandırmaq ənənəsinin hələ e.ə. VIII əsrdə mövcud olduğunu təsdiq edən ən qədim sənəddir.

Xülasə, mən belə hesab edirəm ki, bir "İspaka" – "Spaka" paraleli kifayət deyil ki, e.ə. VII əsrdə yaşamış işquzlar irandilli tayfa hesab edilsin. Bu termini midiyalılar başqa dildən də mənimsəyə bilərdilər.

Oğuz dastanının hər boyu bu sözlərlə tamamlanır:

"Dədəm Qorqud gəldi, şadlıq çaldı, boy boyladı, soy söylədi, Qazi ərənlər başına nə gəldiyini söylədi. – Qanı dediyim bəy ərənlər? Dünya mənim deyənlər? Əcəl aldı, yer gizlədi, fani dünya kimə qaldı? Gəlimli, gedimli dünya... son ucu ölümlü dünya.

Yum verəyin xanım! Qarlı qara dağların yıxılmasın. Kölgəlicə qaba ağacın kəsilməsin! Qəmən axan körkü suyun qurumasın! Ağ saqqallı baban yeri uçmaq olsun! Ağ birçəkli anan yeri behişt olsun! Axtır sonu arı imandan ayırmasın. Allah verən umudun üzülməsin..."

Kim bilir, bəlkə igid İspakan da iş-oğuz ozanının bu söyləməsini Assuriyanın zeytun pöhrəliyində dinləmişdir.

TENQRİLİK

Tarixdə elə gün var ki, türkologiya təqvimində qızılı hərflərlə qeyd edilməlidir – bu, noyabrın 25-dir!

Köçəri türklərin öz yazısı olduğundan dünyada birinci olaraq danimarkalı alim Vilhelm Tomsen xəbər tutdu. 1893-cü il noyabrın 25-də o, Orxon-Yenisey mətnlərində ilk sözü oxuya bildi: bu, "TENQRİ" sözü idi. Bu sözle Asiya skifləri tarixində yeni bir səhifə açılmış oldu. Bu sehrli sözle mənəm üçün şumer-türk əlaqələrindən xəbər verən yeni bir elmin özü qoyuldu.

...Yeni dinlər haqqında minlərlə kitab yazılıb. Yəhudilik, xristianlıq, islam, buddacılıq bütün bunlar ən savadsız adamlar üçün apaydın, çoxdan dərk edilmiş anlayışlardır. İki min il ərzində bizi inandıra biliblər ki, bu dinlərdən əvvəlki bütün etiqadlar bütperəstlik və mövhumatdan doğub, guya bu etiqadlar qədim əcdadlarımızın əqli pozğunluğuna dəlalət edir.

İndiyə qədər elmi ədəbiyyatda "tenqrilik" termini işlədilməyib.

Hind, İran və semit dinlərinin anası, fəlsəfi təlim kimi xristian allahından 4 min il əvvəl dünyaya gəlmiş, bəşəriyyət tarixinin ən qədim dini, əski Misir inanışlarına güclü təsir göstərmiş tenqrilik çoxdandır ki, öz tədqiqatçısını gözləyir. O, təoloqların da sınağından çıxmağa hazırdır, "Bilik" cəmiyyəti ateistlərinin də. Materialla və idrakla zəngin "Tenqrilik" kitabı yazılmış olsaydı, arxeoloqlara saxsı qırıqlarından baş açmaq nə qədər də asan olardı.

...Yazıçı Vsevolod İvanovun ölümündən bir neçə gün sonra onun oğlundan məktub aldım. O yazırdı: "Atamın oxuduğu son kitab Sizin "Günəşli gecələr"iniz idi". Bu faktın simvolikası məndən möhkəm adamı da sarsıda bilirdi.

Qazax xatunun nəvəsi, canına, sözüne ulu çölün səsləri, rəngləri hopmuş yazıçı, sonralar nəhəng daş şəhərə köçür və ömrünün son məqamlarında cavan bir qazaxın yəndəmsiz şeirləriylə ulu çölə qayıdır. O öz məşhur kitabxanasında olan min-min cild kitabdan bircəciyini – bu narıncı-sarı kitabçanı seçib oxuyur. Və əbədiyyətə köçmüş uşaqlıq xatirələrinin işığı ilə onu irəlində gözləyən əbədi zülmət bir-birinə qovuşur. Dövrə qapanır.

Hər şey, hər şey öz əslinə qayıdır. Balıq okeanda hərənib-fırlanıb ölmək üçün xırdaca dağ çayının qoynuna qayıdır. Çayın suyu buxarlanır və göydə dövrə vurub coşqun leysan, səssiz şəh şəklində yerə qayıdır. Günəş yeri qızdırır, qara torpağı yaşıla boyayır. Yay – gün işığı, payızı – narıncı-sarı, qışı – dümağ qar.

Günəş yeri qızdırır, qara torpağı yaşıla boyayır. Oyanır, işıq saçır, qocalır, təzədən yuxuya dalır.

Günəş oyanır...

1. Təbiətdə ana kökə qayıtmaq şövqünü tək bizmi sezməmiş? Ulu babamız bizdən də itigözlü olub, o, təbiətin qoynunda, onunla qol-boyun, nəfəs nəfəsə yaşayıb, ondan asılı olub və təbiətin rəmzlərini anlayıb yozmaqla onun məhəbbətini qazanmağa çalışıb. O özünü də bu dövrəyə daxil edib. Nə qədər ki yaşayıb, nəfəs alıb – özünü yaşıla boyayıb, bu dünyadan köçəndə narıncı-sarıya bürünüb.

2. "Ölüm – yuxudur.

Bunu bizdən öncə deyiblər..."

Təbiətin ölümü üzərində müşahidə əsasında dəfn mərasimi yaranlar dünyanın ilk materialistləri olublar. Təbiət övladı – insan özünü onun digər oğullarına oxşadıb. Ölməzliyi gözüb, tapa bilməyib, axırda belə bir fikirle təsəlli tapıb: ölüm – yuxudur. Qocalıq – payızdır.

Baydaq öz yuvasını yemlə doldurub qış yuxusuna gedib. Mənim qədim qardaşım qışda bu yuvanı qazıyıb, yemlə dolu yeraltı məskəndə yumurlanıb yatmış baydağı görüb. Yaz gələndə arıqlamış, lakin diri baydaq yuvasını tərk edib, gün işığına çıxıb.

Bitki və heyvanat aləminin həyat və ölümü üzərindəki müşahidələr mühüm bir mərasimin yaranmasına səbəb olub: yuxuya getmiş adamı yatmış baydaq şəklində "yuva"ya qoyur, üstünə toxum, yaxud payızın rəngi olan narıncı-sarı boyaq səpirlər. Ümid edirlər ki, haçansa ölənin Baharı gələcək, onun Günəşi yeri qızdıracaq və "yuxuya dalmış" adam gözlərini açıb ayağa qalxacaq. Sonralar ölən adamın diriləcəyinə ümid sönə də, hələ uzun müddət mərasim olduğu kimi qalacaq. Və gələcəyin arxeoloqları Avropa-Asiya ərazilərində bu çox qədim qəbirləri tapanda təəccüblənəcəklər: nə üçün cəsədlər böyrü üstə yumurlanıb (dizləri çənəsinə dəyir)? Nə üçün ölünün yatağı narıncı-sarı rəngə boyanıb?

Bu qəbirlər dünyanın ilk filosoflarının idrakının dəqiq izlənən müəyyən dövrünü əks etdirir.

3. Lakin dünya ikilidir. İnsanlıq atalar və analara bölünüb. Dağın olması arana işarədir. Işıq zülmətin əksidir. İnsan Yeri müqəddəs-

ləşdirməklə Göyə də tərif verib – antiyer. Bu inqilabi ideya dəfn mərasimində öz əksini tapıb.

İnsan cəmiyyəti erkən dövrlərdən ağalara və qullara, rəiyyət və əsilzadələrə bölünüb. Ağalar özlərini Göy oğlu adlandırıblar. Və həmin anlamın izləri bizim günlərə gəlib çatıb. Dillər terminlərin əksliyini hifz etməkdədir: alçaq və yüksək əsilli (yəni yer və göy mənşəli); qara sümük və ağ sümük (Yerin və Göyün rəngi). XII əsrin rus salnamələrində knyazların dilində xalq "черные люди" (qara camaat) adlanır və bu, təhqiredici ifadə deyil, məlum faktın təsdiqidir. Qədim türklər sadə xalqı "qara-bu-qara" adlandırmışlar. "Qara adam" qocaldıqca başı ağarmış və o, göy övladlarına yaxınlaşmışdır. Ağsaqqal kultu.

Qədim Mesopotamiyada cəmiyyət Göy və Yer oğullarına bölünüb. Xalq isə bütövlükdə "qarabaşlılar" – kar-ir (şumer) adlanırmış.

Günəşin övladları başlarını qırxır, yaxud parik qoyurmuşlar. Baş örtüyünün birinci və əsas vəzifəsi – zümrəyə işarə imiş.

Müxtəlif mənşəli adamlar müxtəlif şəkildə dəfn edilirmiş. Yer övladları baydaq kimi yuvada (yumurlanması, boyaq, dən. Onların matəm rəngi narıncı-sarı idi), Göy övladları sönmüş günəş kimi basdırılırdı. Onların matəm rəngi qara idi.

CAM

...Bir sahəyə aid faktlar bir zəncirin qırılmış halqaları tək dünya ədəbiyyatına səpələnib. Bunları bir-birindən təcrid olmuş halda, ayrı-ayrılıqda gözəndən keçirdikdə metafora bəsit bir fikrə dönür.

Qədimlik kimi zərif materialla təmasda olanlardan təkə kənkan zoru deyil, simvolu duymaq istedadı da tələb olunur.

Mədəniyyət məcazlardan yoğrulub. Onun hər dəyimini hər fən başa düşmək nədanlıqdır. Uzaqdan kürə yastı çevrə şəklində göründüyü kimi qədimliyin poetik simvolu da adi dilə çevriləndə öz perspektivini itirir.

Qədim Çində üzərində tanrı Arya-Balonun təsviri olan yumru aynalar düzəldilirdi. Güzgünün bir üzü cilalanmışdı, o biri üzündə arxasını çevirib oturmuş çoxəlli allahın qabarıq təsviri var idi. Siz onun peysərinə və küreyinə gördükdünüz, tanrının öndən necə göründüyünü bilmək arzusu ilə güzgünü o biri üzünə çevirir...

Və orada özünü görürdünüz.

Beləcə, dahiyənə poetik metafora adı məişət əşyasına çevrilmişdi. Əslində sənətkar-kahinlərin fikri başqa idi: çoxəlli tanrının çöhrəsi gözqamaşdıran günəşə işarə idi. Bu tunc ideoqramda günəşin doğması və qurubu təsvir edilmişdi.

Əşyanın cilalı üzündən güzgü kimi istifadə edirdilər, o biri üzündəki bardaş qurub oturmuş gülüməli adamcığaz isə dekorun ənənəvi, lakin anlaşılmaz elementinə çevrilmişdi.

Maddi mədəniyyət tarixini gözəlliyin göyçəkliklə, simvolun əşya ilə, poeziyanın birbaşaqlıqla daimi mübarizəsi kimi təsəvvür etmək olar.

...Arxeoloq Vulli Şumerdə dəfn yerində üstü yazılı metal qab tapır.

...Yevtyuxova və Kiselyov Altay kurqanında üstü yazılı metal kasa aşkar edirlər.

...Akişev Alatau yaxınlığındakı kurqanda yazılı metal qab tapır.

Əgər biz hər üç tapıntıyı ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirsek, üstü yazılı metal qab qəbirə qoyulmuş qab-qacaq arasında aşkar edilən adı məişət əşyasından başqa bir şey deyildir. Lakin bu faktları bir yerə cəmlədikdə onlar bir-birini qarşılıqlı surətdə tamamlayır, izah edir, literlər kimi yan-yanıya düzülərək söz əmələ gətirir: biz bu sözün mənasını hələlik başa düşməsək də artıq onu oxuya bilirik.

Mən Şumerə üz tuturam: çünki dəfn mərasimində metal qaba bu qədər əhəmiyyət verən ikinci bir xalq olmayıb.

* Aralarında məsafəcə min kilometrə və zaman xətti üzrə min illərlə yol olan iki qəbrin təsvirini müqayisə edək:

“Mərhumu ipək libas geydirmişdilər. Baş tərəfində qoyulmuş gümüş qabın üzərində türk-run hərfləriylə “Azman” və “Yiyə-ağa” sözləri yazılmışdı¹.

“Cəsəd sağ böyrü üstə uzadılmışdı. Belində enli gümüş kəmərlər var idi. Mərhumun əlinə iki min il qabaq külçə qızıldan düzəldilmiş cam verilmişdi. Cəsədin yanında daha bir qızıl cam qoyulmuşdu. Hər iki qızıl qabda bu sözlər həkk edilmişdi: mes-kala-duq – xoşbəxt ölkənin qəhrəmanı”².

¹ А.П.Потанов. Очерки по истории алтайцев. М., 1953, стр.27-90.

² Э.Церен. Библиейские холмы. М., 1966, стр. 188.

Altayda və Şumerdə metal qablı bu cür qəbirlərin qanunauyğunluğu sayca da təsdiq edilməsəydi, Altaydan Şumerə ehtiyatla çəkilmiş nazik tel asanca qırıla bilərdi.

Şumer qəbirlərinin yaxşı qalması metal qaba olan müqəddəs münasibəti izləməyə imkan verir. Aşkar edilən bütün qəbirlərdə metal qab mərhumun əlində olur və elə bununla da qalan (qeyri-metal) qablardan seçilir.

“...Görünür bu qadın böyük mənəb sahibiymiş, başında qiymətli tac var idi. Əlində naxışlı çotur qızıl cam tutmuşdu”¹.

“Mərhumları böyrü üstə uzatmışdılar, əllərində qab (metal) var idi. Baş tərəfdə gil qablar düzülmüşdü”².

Onu da qeyd edək ki, Şumer qəbirlərindəki qabların heç də hamısı yazılı deyil. Altaydakılar da həmçinin. Güman ki, təkcə yazısı deyil, forması və metalın növü qaba rəmzi mənə verirmiş.

Altay yazılı qablarının bibliografiyası daha genişdir. Daş balbalaların (“каменная баба”) hamısı, sanki bu əşyanın mərasim əhəmiyyətini gözə çarpdırırmış kimi əllərində qab tutublar. Nizami Gəncəvinin yazdığına görə, köçəri türklər İslamdan əvvəlki dövrlərdə əlində qab tutmuş Balbala allah kimi sitayiş edirmişlər.

Qəbirlərdəki metal qablarla da balbalların əlindəki qabların qeyri-adi forma oxşarlığı əsasında L.R.Kızılasov belə bir qənaətə gəlmişdir ki, hər daş balbal bir öləni təmsil edir³.

“Əli bardaqlı kişilərin” yayılma arealı Altay və Sibirə məhdudlaşır.

A.D.Qraçın tədqiq etdiyi 58 Tuva balbalından yalnız üçünün əlində aydın seçilən cam var, qalanı əlində bardaq tutub.

Cənub və Qərbi türk çöllərindəki kurqan balbalları da əllərində bardaq tutublar. Əgər orada da güzgü əksi kompozisiyasına riayət edilmişsə, güman var, bu ərazidə mərasim qabı bardaq deyil, camdır⁴.

...Mənim fikrimcə, Şumerdə də əlində bardaq tutmuş balbalın olması şumer-türk paralellərinin “qanuniliyini” sübut edir. Lakin həmin balbal Babil yazılı mənbələri sayəsində öz ilahi funksiyasını qoruyub saxlaya bilmişdir. Babillərdə bu, dirilmə ilahəsi İştordur. Doğan

¹ Э.Церен. Библиейские холмы, М., 1966, стр.170-187.

² Тува в период тюркского каганата VI-VIII вв. Вестник МГУ, 1960, №1, стр.64.

³ Древнетюркские изваяния Тувы, 1961.

⁴ Туран чөллөрində cama olan müqəddəs münasibət XIX əsr etnoqraflarının diqqətini cəlb etmişdir.

günəş Tamuzun – Odun anasıdır. Əsatirə görə, İştör yeraltı dünyaya enir, Tamuzu tapıb dirildir.

İştörün kiçik heykəli bizim günlərə qədər gəlib çatıb. O, əlindəki kasanı qarnına sıxmış vəziyyətdə təsvir olunub.

Şumer heroqlifi ☞ – günəşin qrafik təsviri heykəltəraşlıqda yarı-əyili cam şəklini almışdır.

Ölən adamın baş tərəfində dirilik rəmzi olan dolu cam qoyulurdu. Hər sındırılmış cam ömürdən keçən ili göstərirdi. Əbədi zülmətə gömülən hökmdarın yaşı sayında qəbrə gil, yaxud taxta qab qoyulur və sındırılırdı. Metal, sınmayan qab isə dirilmə ideyasını əks etdirirdi.

Əlində əyili qab tutmuş dirilmə ilahəsi İştörün kiçik heykəli qəbrin üstünə qoyulurdu.

Ölmüş adam günəş-tamuzla eyniləşdirilir. İştör qabdan su çiləyib onu diriltməliyi. Əyili qab dirilməyə işarədir. Qıpçaqlarda “tamuz, tamuz, tamuzuk” nəqəratı var. Hər bir el şerinin mətnini yeri gəldikcə bu nəqərat müşayiət edirdi. Məncə, bu, günəş tanrısı Tamuzun şərəfinə oxunan duanın qalıqı, onun ən çox təkrarlanan hissəsidir. Qədim Ön Asiya dualarının izləri bezi müasir dillərdə də məhz xalq nəqəratı şəklində qalmaqdadır. İ.M.Dyakonov, A.Svanidzenin söhbətinə istinadən yazır: “Gürcü xalq mahnılarının nəqəratında təsadüf olunan urartu (yaxud xürrit) sözləri maraq doğurur”.

Monqolustandan Macarıstana qədər uzanan böyük bir ərazidəki kurqanların üzərində dirilmə ilahəsi İştörün şərəfinə əliqablı balballar ucalırdı. Tenqrilik dəfninin zahiri atributu və simvolu məhz bu heykəl idi.

Tenqrililiyin əsas ideyası sonrakı dinlərin ideyasından nə ilə fərqlənir? İnsanın öləndən sonra sözün əsil mənasında diriləcəyinə və öz əvvəlki qiyafəsində yer üzündə yaşayacağına əmin olan inamla. Yuxu mərhələsindən keçib oyanacaqsan. 1. Baydaq və ot kimi (əgər sən Yer oğlusansa); 2. Günəş kimi (əgər sən Göy oğlusansa).

...Alan qəbirlərinin birində döyüşçünün cəsədi yanında, əlində su dolu qab tutmuş qadının tunc heykəlcisi tapılmışdır. “Dirilik suyu” qabın yuxarı hissəsinə bərkidilmiş rəngli şüşəylə ifadə edilmişdi.

Arxoloqlar bu qərara gəldilər ki, bu, “döyüş atının bəzəyidir”. Heykəlcinin dəşikli tunc altlığı var idi. Qafqazşünas V.B.Vinoqradov “Ötən zamanların sirləri” kitabında bu maraqlı əşyanın daşdığı vəzifəni məzar həddindən konara çıxmadan yozmağa çalışır. Gözəl-

lik göyçəkliyə çevrilir: “Döyüş atının başına bərkidilən bu fiqur nəyin rəmzi idi? Hekayətcinin müəmmalı uydurmasını, yoxsa döyüşçünün uzaq yürüşdən qayıtdıqdan sonra həmtayfaları və sevgilisinin onu necə təntənəylə qarşılayacaqları barədə şirin xəyallarını? Yəqin ki, sonuncu yozum həqiqətə daha çox yaxındır. Sevgilisi su dolu qabı ona uzadır, bu içki igidin yangısını söndürəcək, ona güc-qüvvət verəcək, sevgilisiylə görüş zamanı cəsarətini artıracaq”.

Digər, daha nüfuzlu mənbələrdə də mərasim realiyalarına aid bu cür bayağı yozumların bolluğu yalnız bir şeyə dəlalət edir: tarix sənəvət göstərib öz “nüməyəndələrinin” sərəncamına poetik metaforalar verir və bu dahiyane rəmzlər tarixşünasların yozumu nəticəsində utile, eramızın XX əsr kommunal məişəti üzrə mütəxəssislərə yaxşı tanış olan mətbəx əşyasına çevrilir.

Çünki belə fikir yayılıb ki, guya yalnız simvollar simvol ola bilər. Məsələn, xaç, yaxud aypara kimi¹.

Hazırda qədim qəbirlər tarixi materialın əsas, bəlkə də yeganə mənbəyidir, ona bu cür münasibət tarixşünaslığın ümumi vəziyyətinə mənfi təsir göstərməyə bilməz. Qəbir əşyalarında qədim insanların fəlsəfəsi əks olunub.

KURQANIN ULDUZLARI

Günəş yatağından qalxır, göydə yarıqövs cızır. Qürub çağında qızdır. Yox olur. Və dünya zülmətə bürünür. Göy qübbəsində parlaq ulduzlar peyda olur. Gecə – günəşin ölümüdür. Bu müşahidə tenqri dəfn mərasiminin əsasını təşkil edir. Bu fəlsəfə ilk dəfə Şumerdə təşəkkül tapıb formalaşmış.

Qədim Şumer yazısında gecənin işarəsi ☾ göy qübbəsi və ulduzlardır. Bu simvol həmçinin, zülmət, qaranlıq və gecə anlayışlarını bildirir. Bu işarə simvolun – tərsinə çevrilmiş camın təkamülü kimi də yozula bilər. Yağış, çilənmə. Ölümçilənmə (yağış) anlayışlarının eyni vəzifə daşmasını qədim əkinçilərin mərasimində izləmək olar: onlar yağış yağdırmaq naminə insan qurbanı verir, yaxud ölmüş adamı basdırandan sonra qəbrin üstünə su çiləyirdilər. “Biri mövcud olmasa, o biri də mövcud ola bilməz” fəlsəfi tənliyi çox

¹ XI əsrdə müsəlman-türklər aypara-camı islamın simvolu etdilər.

sadə həll olunurdu: əgər ölüm səbəbsə, o zaman çiləmə (yağış) – nəticədir, yaxud əksinə.

Göy oğlunun məzarı bu işarənin formasına uyğun olaraq, qübbə şəklində düzəldilirdi. İşarənin sehr gücü elə idi ki, kahinlər ilk dövrlərdə ən xırda detallarda belə onu təqlid etməyə çalışırdılar. “Sönmüş günəşin” – meyitin üstünə saxta ulduzlar – açıq rəngli qiymətli mineral və metaldan düzəldilmiş uzunsov muncuqlar səpilirdi. Şumer çarlarının və çariçalarının meyitlərini başdan-başa muncuq “yorganı” örtür. Bu mühüm xüsusiyyət təqri qəbirlərinin də əsas əlamətidir. Arxeoloqların fikrincə, bütün bu bəzəkləri çarlar və çariçalar öz sağlamlıqlarında gəzdirir və öləndən sonra özləriylə axirət dünyasına aparırmışlar. Bu halda güman etmək olar ki, qızıl maskalar da (qızıl – qürub edən günəşin rəngidir) hökmdarların gündəlik geyimlərinin detallıdır. Muncuqlar isə yalnız dəfn atributları kimi əhəmiyyətlidir. (Sonralar soyğunçuların saysız-hesabsız kurqanlardan oğurladıqları bu libas və qızıllar artıq diri hökmdarların geyimi və hakimiyyət simvolu kimi dəbə minirdi. Onlar qızılla işlənmiş hədsiz dar və uzun qolları olan ölü libasını geyib təşəxxüs satırdılar. Belə dar qoldan heç bilək keçməzdi, buna görə libasın dirsək yerində deşik açır və paltarın uzun qollarını yerlə sürüyə-sürüyə gəzirdilər. Nədanlar ölü libasıyla öyünürdülər. Bu yeni hökmdarlar xəsisdirlər, qiymətli şeyləri özləriylə axirət dünyasına aparmaq istəmirdilər. Lakin bütün bunlar çox-çox sonralar olmuşdu. Şumerdə isə dəfn libasları qızılla işlənirdi).

“Çariçanın böyründə bəzəkli qızıl cam qoyulmuşdu. Bədənin yuxarı hissəsini qızıl, gümüş, lazurit, əqiqdən düzəldilmiş muncuqlar örtmüşdü”¹.

Muncuq bəzəyi yalnız qadınlara aid deyildi, padşahın meyitini də yüzlərcə qızıl və lazurit muncuq qalağı örtmüşdü”².

Qaraqum qəbirləri “ulduz” sarıdan bir qədər kasaddır: “Uşağın qəbri xüsusilə zəngin idi, ölünün boynunu və çiyinlərini muncuq silsiləsi bəzəyirdi, muncuqların 400-dən çoxu gips, bir neçəsi gümüş və lazuritdən idi”³.

Ölünün üstünə “ulduz” səpmək ənənəsi böyük dövr ərzində orta əsrlərə qədər qalmaqda idi.

Çeçen-İnquş Muxtar Vilayətində bir neçə il əvvəl yerin altında – daş karxanasının dərinliyində qədim qəbir aşkar edildi.

“Dəfn edilmiş qadının boyunbağısında müxtəlif forma və rəngdə yüzlərcə muncuq vardı”¹.

İndi də Şimali Qafqazdakı skif qəbrinin təsvirinə diqqət verək: “...mərhəmənin sür-sümüyünü muncuqlar örtmüşdü; bunlardan 62-si tuncdan, 263-ü şüşə və antimonitdən idi, qəbir e.ə. VI əsrə aid edilir”².

Şumerdə muncuqları sapa düzürdülər. Bu, “ulduzları” bilavasitə ölünün bədənində saxlamaq cəhdi idi.

Misirlilər bu üsulu təkmilləşdirdilər. Onlar qiymətli daşları tənziflə meyitə sarıyırdılar.

“Mumiyanın üstündə nə qədər qiymətli daş-qaş tapıldığını təəvvür etmək belə çətindir. Hər tənzif bükümünün altından bahalı daş-qaş çıxırdı... Bu on yeddi yaşlı gənc firon təpədən-dırnağacan ləl-cavahiratın içində idi”³.

Bu məlumatı oxuyandan sonra belə qərara gəldim ki, qalan mumiya da bu cür zəngin imiş. Bunu qeyd kitabçasına köçürüb gələcək zamanlar üçün saxladım. Və sonralar həyfsiləndim ki, bu barədə yazmağa cəsarət etməmişəm.

Bu yaxınlarda “Novosti” Metbuat Agentliyinin məlumatında deyilirdi: Amerikanın Miçigan universitetinin bir qrup alimi BƏR alimləriylə birgə, 1898-ci ildən Qahirə muzeyində saxlanılan 29 Misir fironunun mumiyasında qiymətli daş-qaş aşkar etmişlər. Alimlər qədim misirlilərin fiziki inkişafı barədə əlavə məlumat almaq məqsədilə mumiya rentgen şüasından keçirərkən meyitləri örtən qatranlı maddələr qatının altında və mumiya qatının və sinə boşluğunda qızıl bilərzik, qiymətli daş-qaşla bəzədilmiş müqəddəs təlsimlər görmüşlər.

Elmi ekspedisiyaya rəhbərlik edən doktor Ceyms Haris demişdir:

– 1922-ci ildə Tutankamonun sərdabəsi aşkar ediləndən bəri ilk dəfədir ki, Misir hökmdarlarına məxsus qiymətli zینət eşyaları tapılıb.

¹ Э.Церен. Библийские холмы. М., 1966, стр. 180.

² Yəna orada, səh. 188.

³ В.И.Сарнианиди. Тайны исчезнувшего искусства Каракумов. М., 1967, стр.36.

¹ В.Виноградов. Тайны минувших времен. М., 1965, стр. 156.

² Yəna orada, səh. 61.

³ К.Керам. Боги, гробницы, ученые. М., 1963, стр. 195.

“Alimlərin gözənilməz tapıntısı” – bu ifadədə nə qədər də acı istehza var. Axı mədəniyyət abidəsini muzey gözetçisi Əkrəm baba, yaxud filan yeri təsadüfən qazmış ekskavatorçu Əhməd ağa “gözlənilməz” tapa bilər, daha alim yox.

Nə qədər ki, təsadüfən aşkar edilib müxtəlif ölkələrdə toplanmış arxeoloji material nəzəri cəhətdən ümumiləşdirilməyib, arxeologiya kəskin peşəsi səviyyəsində qalacaq və biz vaxtaşırı olaraq, qəzetlərdə “bu tapıntı alimlərin böyük təəccübünə səbəb olmuşdur” kimi məşhur kəlmə ilə başlayan sensasiyalı xəbərləri oxuyacağıq.

Altay və İssik dəfn libasları şumer ideyasının “qızıl muncuqlar qürub edən günəşin – şahın bədənindəki ulduzlardır” – ideyasının ən yüksək mərhələsidir.

Bu cür “spesifik” libasa Karaqum qəbirlərində təsadüf edilir.

“Lazurit muncuqlarla işlənmiş bu cür libas çətin ki, gündəlik paltar olsun, çox güman, bu libas məxsusi olaraq dəfn mərasimi üçün tikilmiş”¹.

Sonrakı dövr Altay kurqanlarında (cramızın başlanğıcı) dəfn libası parlaq Çin materialından – ipəkdən hazırlanmış.

Erkən dövrlərdə isə (e.ə. XII-V əsrlərdə) ipək xalata “qızıl muncuqlarla” bəzədilmiş xəz paltarlar əvəz edirmiş. Özü də bu saxta qızıl muncuqların sayı bir neçə minə çatmış.

Katanqın kurqanında qəbirdə hökm sürən saxta sayəsində xalat çürüməmiş, bizim günlərə gəlib çatmışdır. Xəz yaşıl və qırmızıya (Şumerdə ölümün və dirilmə rəngləri) boyanıb, naxışlanıb. Xalatın yaxalığı və ələyinə dəri zolağı tikilib, dəri işləmələri “düymələr” (muncuqlar) – külçə qızıllar bəzəyir”².

Bu xalata diqqətlə öyrənmiş E.S. Vidonova yazır: “Görünür xalatın tikilişi və tərtibində xeyli adam, ən müxtəlif usta-texniklər iştirak etmişlər. Belə ki, təxmini hesablamaya görə, xalata mindən çox özülü taxtadan olan düymə tikilib”.

Daha sonra deyilir: “Paltara qızıl suyuna çəkilmiş dördkünc dəri parçaları tikilmişdi, bunlardan 1000-i düymələrdən iri, 2 mini isə nisbətən kiçik ölçüdə idi. Bütün bunlar bir şoxs üçün nəzərdə tutulmuşdu”.

¹ В.И.Сарнианиди. Тайны исчезнувшего искусства Каракумов. М., 1967, стр. 36.

² Е.С.Видонова. Катангинский халат. Труды Гос. Исторического музея. Выпуск VIII, сборник статей по археологии, стр. 170.

Mərasim getdikcə təkmilləşir, incələşir. Külçə qızıldan və qiymətli daş-qaşdan düzəldilmiş yüzlərcə muncuqda öz ifadəsini tapmış bəsit Şumer etiqadı Altay mərasimində formal muncuqlarla əvəz olunur (lakin muncuqların sayı qat-qat artır). Etiqad zəifləyir, qızıl nazilir. Daş-qaşı, zəngin libasları zahiri parıltı əvəz edir (orta əsrlərdə çinli dul qadınları ər ölərkən arvadın özünü yandırmasını tələb edən qədim vəhşi adətlərdən bu yolla yaxa qurtararaq, öz əvəzlərinə kağızdan düzəldilmiş qadın fiqurlarını yandırırıdılar)¹.

...İssik kurqanındakı gəncin əynində dəri geyim vardı. Libasa 4000-dən çox qızıl muncuq tikilmişdi. Gəncin başında qızıl dəbilqə vardı, dəbilqənin təpəsini dağ keçisinin qızıl fiquru bəzəyirdi (Şumerdə buynuzlu heyvanlar günəşin övladı sayılırdı). Belində enli qızıl kəmər vardı. Bir tərəfində qızıl qəbzəli tunc qılınc, o biri tərəfində üstü yazılı gümüş qab qoyulmuşdu. Şumer hökmdarının qəbrinin təsvirini yada salın. Əsas əlamətlər uyğun gəlir: 1) elektradan (qızıl və gümüş qatışığı) dəbilqə, 2) enli gümüş kəmər, 3) üstlərinə qızıl muncuq səpələnib, 4) üstü yazılı gümüş qab.

...Tənqri mərasiminin yad edildiyi yalnız bir əbədi abidə məlumdur mənə, burada odlu şərab (“сине вино”), gecə çağının göy qübbəsi (“черная паполюма”) və ulduzlar (“хрупиный жемчуг”) təsvir olunur. Bu əsər – “İqor polku dastanı”dır.

Qardaşı İqorun məğlubiyyətindən xəbərsiz olan Böyük Kiyev knyazı Svyatoslav Vsevolodoviç nəhs yuxu görür ki, onun sinəsinə muncuq səpir, üstünə qara örtük sahr, bədəsinə odlu şərab süzülür.

SİTATLAR

XIX əsrdə geniş yayılmış “Bəşəriyyətin coğrafi tarixi” əsərinin müəllifi Simmerman bir-birindən uzaq ölkələrdə yaşayan müxtəlif xalqların bəzi mərasim və adətlərindəki qeyri-adi oxşarlıqların şahidi olmuş və bu hadisəni çox maraqlı izah etmişdir. Onun şərhə XX əsrin bir para tarixçiləri üçün özünəməxsus proqram oldu. Simmerman yazırdı: “Madam ki, iki ağıllı adam bir-birindən asılı olmadan eyni bir dahiyəyə kəşfi edə bilirsə, o vaxt axmaq və küt adamların qat-qat

¹ Е.С.Видонова. Катангинский халат. Труды Гос. Исторического музея. Выпуск VIII, сборник статей по археологии, стр. 170.

çox olduğunu nəzərə alsaq, bir-birindən xeyli uzaqla yerləşən iki ölkədə yaşayanlar nə üçün də eyni bir axmaqlığı qanun rütbəsinə mindirməsinlər?!”

Mədəniyyət tarixinin müdrik bilicisi E.Teylorun həmin hədisə verdiyi şərh daha çox ürəyimcədir: “Əgər hər hansı bir adət, vermiş, fikir kifayət qədər geniş yayılıbsa, hər cür dəyişən hadisələr uzun müddət bunlara ehtəs bir təsir göstərə bilmir və bu adət, vermiş və ideyalar nəsildən-nəslə keçməkdə davam eləyir. *Biz bu halda mədəniyyətin sabitliyi hadisəsi ilə qarşılaşmış oluruq. Artıq neçə asr əvvəl öz mənasını itirmiş məlum bir ideya yalnız ona görə yaşamaqda davam edir ki, nə vaxtsa mövcud olub*”¹.

Məncə, Teylorun bu sözləri şumerdən başlayıb Orta Asiyada (İssık, e.ə. V əsr) və Altayda “rəsmi” türk dövrünə qədər davam etdirilmiş dəfn mərasimlərinin oxşarlığı faktına aid edilə bilər.

Potanin Asiya və Avropa mədəniyyətlərinin qarşılıqlı təsiri problemlərinə həsr etdiyi kitabında maraqlı bir nəticəyə gəlir. Onun fikrincə, “mədəniyyətin həlledici anları” o zaman əxz edilə bilər ki, hər iki xalq eyni bir mənəvi həyatla yaşamış olsun, eyni bir pərəstiş obyektinə, mərasimlərə malik olsun; deməli, bu halda bir tayfanın o birindən nəyisə mənimsədiyindən deyil, qarşılıqlı təsirindən, öməkdaşlıqdan danışmaq olar”².

İki xalqın tarixdə qısamüddətli təsadüfi görüşü zamanı çox şey mənimsənilə bilər – məişət əşyaları, onların adları, musiqi alətləri, paltar və qab-qacağın forması, hətta epik süjetlər və s. Xalqın, tayfanın mənəvi həyatının dəfn mərasimi kimi gizli, intim hissəsinə gəldikdə isə onu mexaniki şəkildə mənimsəmək qeyri-mümkündür.

Qəbir – dinin silinməz möhürüdür. Dəfn mərasimi və onun ünsürləri bir xalqdan digərinə yalnız dinin, yeni şüur formasının vasitəsilə keçə bilər.

Qədim insanlar təbiətin poeziyasına daha məhrəm idilər. Onlar həyat və ölüm qanunlarını baydaq və dağsiçanından öyrənməyi özələrinə ar bilmirdilər. Onlar yuva qazırdılar və onların ilk mağaraları öz quruluşu ilə köstəbək yuvalarını xatırladırdı. Onlar ölümə inanmırdılar, bunu yuxu zənn edirdilər. Bir müddət keçəcək, bəlkə də

¹ Э.Тейлор. Первобытная культура. М., 1950, стр. 43.

² Г.Потанин. Восточные мотивы в западноевропейском эпосе. СПб, 1899, стр. 791.

bir neçə nəsildən sonra yenə günəş doğacaq. Və onlar yer altından gün işığına çıxacaqlar ki, yerdəki həyatlarına davam etsinlər.

Min illər ötəcək, dünyanın ilk sadələvh dini – tenqrilik təşəkkül tapacaqdır.

Sonrakı dinlər tenqriyyənin çin olmamış ümidlərini nəzərə alaraq, ölməzliyin xas variantlarını yaradacaqlar: a) ruha çevrilib göydə yaşamaq olar, b) canlı materiyanın başqa formalarına çevrilib yerdə əbədi həyat sürmək olar.

Bütün bu etiqadlar kədərli bir həqiqətə – “həyat əbədidir, lakin onun formaları fanidir” həqiqətinə qarşı gücsüz bir etirazın nəticəsində yaranmışdır.

Hind-iranlılar dirilmə mövzusunı təftiş edərək, ölünün sonralar yer üzündə başqa cildə yaşayacağı ideyasına gəlmişlər.

“Padşah ulduzların əhatəsindəki günəşdir” ideyası maddiləşir: meyitin üstünə əsil od – yanar köz səpilir. Bu ideyanın inkişafının məntiqi nəticəsində kremasiya (odla yandırma) olur. Dolça üçün də “iş” tapılır. Tüstülənən kül dolçada “dəfn” edilir.

Hind-iranlıların dəfn mərasimindən hürkən ərəblər bu qorxunu dolçaya salınmış tüstü – cin metaforasında əks etdirmişlər.

***

Çox-çox sonralar yaranmış xristianlıq hələ də Avropada yaşamaqda olan tenqrilik ənənəsindən də istifadə edir, ruhla bağlı yeni təlimdən də. Xristian dinində yalnız allahın dirilmək hüququ var, yer övladları isə haçansa göydə yaşayacaqları ümidiylə təsəlli tapırlar.

Xristianlıqdan demək olar min il sonra dünyaya gəlmiş İslam dini tenqrilik ideyasının son qalıqlarını həmişəlik dəfn etdi. İslam dinində heç kəs, hətta Allahın özü də dirilmir. Çünki Allah ölməzdir! Buna uyğun olaraq, dəfn mərasimləri də dəyişilir. Yalnız türklər və monqollar bəşəriyyətin körpəlik çağının ilk sadələvh arzusunu yeni və döyüşən dinlərin sayrım qılıncı arasında keçirib, cismani dirilməyə olan müqəddəs inamı bu günə qədər qoruyub saxlaya bildilər.

Türklər mərhuma al-əlvan paltar geydirib əlinə dolça veriblər, üstünü adi girdə daşlarla (ulduzlar) örtüb kurqan ucaldıblar, kurqanın zirvəsinə dirilmə ilahəsinin heykəlini qoyublar. Torpağa qımız çiləyib dua ediblər: “Azman igid!.. Əgər təzədən dirilmək qismətindədirsə, öz doğma torpağımızda doğul!”

Qərribə olur insan yaddaşı!..

Bir qarı yüz il yaşadı. Ömrünün son illərində dəmir pul yığırdı. Vaxt yetişdi, qarı kirimişcə əzabsız-əziyyətsiz ömrünü tapşırırdı. Cənazəni qəbiristanına apararkən yol boyu üstünə ovuc-ovuc pul səpirdilər. Və son sikkələr donmuş torpaqla bir yerdə qəbirə tökülürdü (Alma-Ata, Qazaxıstan, İsanın anadan olmasının 1971-ci ili, tenqrililiyin 6000 ili).

Mənanın qərribə təkamül formaları var:

a) Əsilzadə meyitlərini muncuq və metal əşyalarla örtmək ənənəsi əvvəllər təsviri mənə daşıyırdısa, yazı işarəsinin itməsi ilə tenqrilik fəlsəfəsinə uyğun olaraq poetik mənə aldı. Bu yolla insana dirilmək arzu olunurdu.

b) Sonralar bu mərasim dirilərə də aid edildi, bəylə-gəlinin başına gümüş pul, yaxud şirni-noğul, kiçik hədiyyələr yağıdırmaqla türklər cavanlara arzu edirlər ki, dünyaya yeni insan gətirsinlər, özləri də əbədi yaşasınlar. Arzu edirlər? Daha doğrusu, arzu edirdilər. Çünki bu mərasimin yalnız zahiri əlamətləri qalıb. Məzmunu isə icraçılara artıq çoxdan belli deyil. “Şamu” adı isə mərasimin tarixini ifadə eləmir, yalnız hərəkəti təsvir edir. Şamusepmək, yağıdırmaq deməkdir.

c) Dəfn mərasimində mənə itirilib, yalnız ənənə qalıb. Mərasim iştirakçıları qəbirə pul səpirlər. (Xristianlar torpaq atdıqları kimi, “Ulduz”ların materialı dəyişilib, yalnız icra hərəkəti qalıb).

Sitayış termini unudulmur!

Asiyaya gələn türklər səma allahı – tenqrini monqollara verdilər. Onların qədim qarşılıqlı mədəni təsiri dillərdə öz əksini tapdı. Ümumi leksik qatlar və qrammatik məqamların oxşarlığı dilşünaslara monqol və türk dillərinin genetik cəhətdən qohum, bir ümumi mənəbdən – kök altay dilindən doğduğunu iddia etməyə imkan verir. Hind-avropa dilçiliyi metodundan doğmuş əfsanə! Halbuki, hətta bu metodla da alınma sözləri qohumluqdan gələn sözlərdən fərqləndirmək olardı.

Tenqrilikdən ən gec qıpçaq tayfaları ayrıldılar. Qıpçaqlar müqəddəs Adı (tenqri) tutub durmuşdular, bu ad onları ulu, şanlı keçmişə bağlayan nicat teli idi. Xristian, müsəlman, budda missionerlərinin qılıncları bu teli doğramaqda idi.

XIII əsrdə monqollar qıpçaqları yer üzünə səpələdilər. Onların bir hissəsi Macarıstana pənah apardı. XX əsrdə onlar artıq öz dillərini,

öz adlarını unutmuş, xristianlığı qəbul etmişdilər. Lakin hansı sehrli qüvvəyə onları bir yerə sığmalayırdı. Onlar Kartsaqdakı xristian kilsəsinə baş çəkib ibadət etdikdən sonra bayırda dövrə vurub oturur və heç kəsin başa düşmədiyi bir duanı xorla oxuyurdular. Onların başına toplaşmış yerli sakinlərə duanın sözləri çox gülməli gəlirdi: Tenqri, Tenqri, amen! Tenqri, Tenqri, amen!

Adamlar qəhqəhə çəkib gülürdülər. Qıyıqgözlü, almacıqlı qocaların qarğıdalıya (macar dilində qarğıdalıya tenqeri deyirlər) belə canı-dildən sitayiş etməyi onlara çox məzəli gəlirdi.

Bu qocalar doğma qıpçaq dilindən birçə sözü – Adı yadlarında saxlamışdılar. Əsas fonda daxil olmayan bir sözü! Bu əhvalatı danışdı qocaman türkoloq – Y.Nemet.

ŞEH VƏ GÜNƏŞ

(Nəticə əvəzi)

NP nitqdə paleoqrafiya mövzusunə giriş

Telefon dəstəyini qaldırıb rəqəm kodunu yığiram. Məftillər boyu, min kilometrə uzağa gözəgörünməz, duyulmaz siqnallar axır və məftilin o başında kimsə yuxulu-yuxulu mikrofonu üfürür, sehrli sözü deyir: "Allo..." Cavab verirəm: "Allo" Uğultunu, səsküyü yararaq çağırıram: "Allo! Allo!"

Nənəm birinci dəfə telefon görəndə clə bildi Allahla danışırım. O vaxtdan mənə xüsusi hörmət bəsləyir. Doğrudur, sonralar anlamışdı ki, telefonla danışdıqlarımın heç də hamısı bu ada layiq deyil. Lakin ilk sarsıntı beynində dərin iz buraxmışdı. Hərdən qərribəyəndə tramvay dayanacağındakı telefon köşkünə yollanır və yoldan keçəndən xahiş edir ki, kağız parçasına yazdığım telefon nömrəsini yığsın. Bu vaxt kabinetimdə nənəmin asta telefon zəngi səslənir, mən bu səsi başqa zənglərdən asanca ayırıram, tanıyıram. O, yaylığını kənar eləyib möcüzəli dəstəyi qulağına tutur və mən onun harayını eşidirəm: "Alla... Alla..."

Qərribə taleyi var bu sehrli sözün. Bu talc möhkəm tellərdən telefon nitqinə bağlıdır. Başqa vaxt biz bu sözü işlətmirik. Bəlkə Rusiyada ilk aparatları qurmuş telefonçu-ingilislərdən keçib bu söz? Və biz yüz ildə ki, fərqi varmıdan bu sözü itaətkarlıqla təkrar edirik. İngilislər və amerikalılar rastlaşanda bir-birinin əlini sıxır, papaqlarını qaldıraraq salamlashırlar: "Hellou!"

"Helloh" (allah) müqəddəs yəhudi sözünü xristianlar haçan və necə mənimsəyiblər? Dindar yəhudilər hər bir görüşü bu sözlə başlayırlar. İki minillik tarixi olan sərgərdanlığın əzab-əziyyətli yollarında onlar öz din qardaşlarını bu sözlə tanıyıblar. Və indi telefon məftillərinə bütünmüş Yer kürəsi bu söz vasitəsilə əlaqə saxlayır. Artıq bu söz heç bir mənə ifadə eləmir, yalnız mexaniki funksiyası hesabına yaşayır. Əgər indi bütün xalqlar üçün eyni olan piktoqrafik yazı yaransaydı, o zaman irqləri, xalqları və insanları birləşdirən müasir tanrının rəmzi heç şübhəsiz ki, telefon dəstəyinin şəklidir və hər bir xalq bu işarəni bir cür adlandırardı – hellou, allo, ale...

Biz maddi işarəyə aid olan sözün necə yayıldığının şahidi olduq. Həmin işarə heç bir başqa mənə almır, çünki o, son dərəcə konkret-dir və yozula bilməz.

Ləkəmlərin mənimsənilməsi mexanizmi son iki-üç min ildə əslə dəyişilməmişdir. Çox qədim zamanlarda, bəşəriyyətin sübh çağlarında, bir çox dillər öz lüğətlərini təzəcə yaratdığı dövrlərdə sözlər qeyri-konkret, mücərrəd simvolların adları kimi yaranır və yazılı obrazın yozumu sayəsində yerli, adətən, yeni mənə alır.

Sonralar heroqlif (ideoqram) aradan çıxsa da, heroqlifin adından yaranmış sözə onun əksi, izi qalırdı. Abstrakt – obrazlı yazı dilləri zənginləşdirir, abstrakt-mexaniki (hərflə) yazı şifahi sözlüklərin inkişafını ləngidirdi. Hər bir müqəddəs heroqlif dinlə birgə səyahət edərək, yerli kahinlərin poetik yozumu sayəsində yeni-yeni sözlərlər kəşb edirdi.

Nümunə olaraq, qədim Misirdə, Çində işlədilən günəş heroqlifinin (ortasında nöqtə olan daire) qısa tarixini nəzərdən keçirək. Bu heroqlif Misirdə – "ra", Qədim Çində isə (eramızdan 1,5 min il əvvəl, İn epoxası) – "re" (rya) adlanırdı.

Qədim bəşər mədəniyyətinin bu iki əks coğrafi qütbü arasındakı ərazilərdə bu işarədən ən fəal semitlər istifadə etmişlər. Heroqlifi Avropaya (romalılar, yunanlar və slavyanlar), Hindistana və İrana məhz onlar yaymışlar.

"Ra" Misir işarəsinin mənimsənilməsində bir neçə semit xalqı iştirak etmişdir. Mənimsənilmə prosesinin izlərini Bibliya adlarında (qəbilə allahlarının adlarında) görmək olar. Eramızdan əvvəl I minillikdə yəhudilərə tabe olan tayfaların allahları Bibliya şəcərəsində baş yəhudi allahı – İzraildən sonrakı yerləri tuturlar. İzrailin sevimli arvadı Ra-il, böyük oğlu isə Ra-ben¹ adını daşıyır.

¹ "Baş" xalqın (yəhudilərin) kahinləri bu adların mənşəsinə varmırdılar, əks halda Ra-il kişi adı qadın adına çevrilməzdi. Qədim yəhudi dilində Allah artıq Xellok adlanırdı və buna görə "el", "il" kimi qədim dialekt formaları tanınmaz qalmışdı.

...A dialekti müqəddəs işarəni təhlilə çəkmədən olduğu kimi qəbul etmiş və onu Ra-il, yəni Ra-tanrı adlandırmışdır. Lakin həmin tayfa öz mücərrəd allahını dünyaya qəbul edə bilmədi. Onlar günəş işarəsinin incəliyinə varmadılar, işarədəki xəttə, yəni günəşdəki ləkəyə əhəmiyyət vermədilər, onu izah etmədilər, buna görə qeyri-semit xalqları Ra-ili sevmədilər. Bu dinə inanmadılar. Çünki təbii obraz qrafik obraza uyğun gəlmirdi. Ləkəli günəş təsdiq deyil, yozum tələb edirdi.

B dialektinin kahinləri bu istiqamətdə bir qədər irəliləyə bildilər. Onlar dairədəki nöqtəni günəş oğlunun, yəni qəbilənin ulu əcdadının obrazı kimi yozdular. İzah etdilər ki, xalqın başçıları – əsilzadələr həmin ulu əcdadın törəmələridir. Bu yozum Ra-ben, yəni Ra-oğul terminində öz təsdiqini tapdı. Günəşdəki ləkələrin mənşəyini izah edən bu fərhli kəşf semit yazı yaradıcılarının – kahinlərin səyi nəticəsində atəşpərəstlik dininə təkən verdi, bir çox digər mədəniyyətlərin, o cümlədən hind-avropa mədəniyyətlərinin malı oldu (Dialekt formaları: Ra-bin, Ra-min, Ra-men, Ra-man, Ra-maan, Ru-ben və s. Məsələn, germanların büt allahı – Robin-qut (qot), hind tanrısı – Ramin-dev).

Hind-Avropanın yazı və dil yaradıcıları işarənin və adın semantikasını “inkışaf” etdirərək, mənə və nüfuz dairəsini genişləndirirlər. Dairənin ortasındakı nöqtə küreyi-ərzdəki seçmə xalq, seçmə dövlətdir.

• Bu işarəni, onun adını və mənasını slavyan xalqları arasında yayıyan da semitlər olmuşlar. Lakin slavyanlar o dövrdə belə bir mücərrəd ideyanı qavramağa hazır deyildilər. Slavyanların fəlsəfəsi hələlik bəsit idi və “allah”, “dövlət” kimi abstrakt anlayışlar onların şüurunda kök sala bilmirdi. Naturalistcəsinə konkret düşünən slavyan şairləri kiçik yazı işarəsinə təbiətdə olan formaca yaxın əşyalara aid edirdilər. Rus dilində öz semantikasında işarənin təsvirini mühafizə etmiş qəbilə dövrünə aid xeyli miqdarda söz toplanmışdır: *рябина* – 1) çöhrədə nöqtə, 2) kiçik qırmızı giləmeyvə (günəşin rəngi və forması), *ру-мян* (günəş rəngi), *ре-бен*, *ребя* (dairədə nöqtə, bəndə), *ру-бин* (günəş rəngli kristal), *ра-мен* – çəpər, dairənin təsviri (buradan – *рама*); *ра-бен* > *ра-би* > *rab* – ən kiçik ictimai vahid (dairənin təsviri. Deməli, artıq o vaxt dairə ailənin, nəslin rəmzi kimi dərk edilirdi).

Slavyan reproduksiyaalarının çoxunda günəşin adı incə saitlə verilib (ря, ре) və yalnız iki-üçündə keyfiyyəti dəyişilib.

Qədim Misirdə saitlərin təsnifi olub-olmadığı bizə məlum deyil. Onların yazısında ne saitlənməni izləmək mümkündür, ne də səs keyfiyyətini. Buna görə vaxtilə Misir sözlüyündən bəhrələnməmiş canlı dillərin göstəriciləri qədim dünyanın ən möhtəşəm mədəniyyətlərindən birinin dilindəki saitlər ahənginin bərpasına kömək edə bilər.

Qədim semit hərfləri əlifbalarında diakritik keyfiyyət işarələri yoxdur. Yunan və Roma dillərində “x”, “e” tipli incə saitlər yox idi. Alınma sözlərdə bu saitləri “a” və “e” ilə ifadə edirdilər.

Düşünmək olar ki, ря (ре) Çin formaları kimi, ря (ре) slavyan formaları da Misir saitinə həqiqi keyfiyyətini özündə mühafizə edə bilmişdir.

QUYRUQLU GÜNƏŞ

“Ra Oğul” işarəsinə bütövlüklə dərk etmiş semitlər onun fəlsəfi mənasını dərinləşdirmək məqsədilə müqəddəs simvolun şəklini dəyişdirirlər. Oğul günəş öz atası Ranın bətnini tərk edir. Nəticədə yeni heroqlif yaranır – aşağısında kiçik xətt olan çevrə¹. Lakin əvvəlki adını saxlayır. Bu dəyişiklik slavyanların yazı və dil yaradıcılarının nəzərindən qaçmır.

Q – ре = пен (пеней) – ayıpəncəsi

Q – ре пен (pena) – şalqam, turp

Görücü çilli toyuq Ryabanın yumurtladığı qızıl yumurta yadınızdadırmı? Yumurtanı vurdular, vurdular, sındıra bilmədilər, yazı yaradıcıları əlləşdilər, əlləşdilər, Günəş çevrəsindəki xətt-şüanı çıxara bilmədilər. Bu vaxt gözlənilmədən balaca, yumru-yumaq, quyuqlu bir “nəməne” peyda oldu. Qızıl yumurta sındı. İçindəki şüanı buraxdı.

Meşə məktəblərində süpürgəsaqqal slavyan müəllimlərinin uydurduqları belə pritçalar tayfadan tayfaya, nəsilən nəslə keçərək,

¹ Şərqi yunan əlifbasında R (ro), qərbi yunan əlifbasında qoşa şüa – R. Latın əlifbasında həmçinin. Bu kiçik fərq sonralar dünyanın taleyinə öz təsirini göstərəcək. RA – İsa peyğəmbərə, xristianlığa tərəf atılan ilk addımdır.

bizim dövrə qüdrətli siçan haqda olan hekayət kimi müdrik və məzəli nağıllar şəklində çatmışdır.

– Əmican, Günəş niyə ləkəlidir?

– Günəş də ləkə götürür.

“Biri vardı, biri yoxdu, bir baba ilə bir nənə vardı”. Nöqtəli dairə. “Onların bostanında bir turp bitdi”. Özü də adından yox, günəşə bənzərindən. Quyuqlu dairə. “Dartdılar, dartdılar, çıxara bilmədilər”. Nağıl personajları – baba və nənə, nəvə və Juçka Günəş işarələrinin yozum və rəmzlərinin müxtəlif mərhələləridir. Axırncı işarənin – siçanın konkret izahı qalib gəlir. Hind-iranlılar bu simvolların dərkə sahəsində nəvədən uzağa gedə bilmədilər. “Raman-na” da, “Vis və Ramin” də allahların insan əməlləri və insanların ilahi mənşəyi haqdır.

Qədim zamanların heroqlifi dərinə dərin söz ümmanına qərər oldu, həmişəlik itirildi. İndi onun izlərini “Siçan və çil” kimi ilk baxışda sadə, bəlkə də bəsit görünən slavyan miflərində aşkar etmək olar – həmin işarə bu nağıllarda quru qumun altındakı tək çürüməmiş, toxunulmaz qalib. Öz kökləriylə slavyan mədəniyyəti tarixinin çox dərin qatlarına gedib çıxan bu cür yüzlərcə “turp” – əski metodların kollektiv əzələ gücünə duruş gətirir, lakin əqlin, düşüncənin yüngül təmasına təslim olur. Siçan – Günəş işarəsinin bilavasitə xələfidir. Bəlkə buna görə asiyaqların Günəş təqvimini siçan ilindən başlanır? Rəvayətə görə siçan dəvənin təpəsinə dırmaşmış, günəşin doğduğunu ondan qabaq görür. Dilxor olmuş dəvə Günəşin çıxmasını gözləmək istəməyib, tüpürüb gedir. Allah dikbaşları seçmişdir. Buna görə təqvimdə dəvə ili yoxdur.

* * *

...Oğul Ra atasının bətnindən çıxandan sonra bu hadisəni ad vasitəsilə yaşatmaq zərurəti meydana çıxır: semit kahinləri oğlu yaşlaşmağa məcbur edirlər. Yeni ad belə səslənir: Ra-iş, yəni “Kişi-Ra”. Bu kompozisiya dairənin aşağısındakı xətti bildirir. “İ” qarşısında boğaz pauzası hind-avropa dillərində ya boğaz samiti, ya dodaq protezi ilə ifadə edilir, ya da yota ilə doldurulur. Finikiya əlifbasında (e.ə. I minillikdə) “reish” hərfi beləcə yaranmışdır – 1) başçı; 2) baş. Yaşlanmış oğul Ra tayfanın, dövlətin başçısı kimi təsdiqlənir. *Raish* həm padşah titulu, həm də padşahlığı bildiren termin

olacaq. Assuriya hökmdarları “kişi Ra” simvolunu – çevrə və kiçik çubuğu əllərində tutacaqlar; Avropa hökmdarları və imperatorları günəşi öz şüasından ayırmayacaqlar – toppuz və balta onların hakimiyyət simvolları olacaqdır. Semit dillərində “Raşi”nin dialekt formaları Finikiya dilindəki mənaya yaxın mənalarda işlənəcəkdir.

Orta Asiyaya bu sözü ərəblər gətirib gələcək. Orada hər bir rəhbər başçı, xüsusən kolxoz sədri rəis adlanır.

Qədim Romada bu ad qlobal miqyasları ifadə edirdi: *reyz* – imperator, imperiya, *respublika* – xalq hakimiyyəti, Almaniyada – *reyxs*, *rayx*, *rees* – imperiya, Polşada – *Reç Pospolita*.

Qədimdən baş alıb gələn və “Slovo-slovyane” paralelində ifadə olunmuş xalq dil semantik ənənəsi qədim ruslara “Речъ” terminini “xalq” mənasında işlətməyə imkan vermişdir. Lakin “речъ” şifahi yolla gəldiyindən yalnız funksional inkişaf edirdi. Sözü yazılı variantları slavyan dialektləri süzgəcindən keçərək, bir sıra konkret mənalı sözlərin yaranmasına səbəb olmuşdur. İşarənin Finikiya forması baltanın hərəkətini (Finikiya hərfi sola əyilmişdir) təsvir edən fəlləri doğurmuşdur. İşarənin fəzadakı vəziyyətinə bir çox yazılarda dəqiq rəyət edilirdi. Türklərin finikiyalılardan aldığı hərflər iki min ildir ki, öz xarakterik mailliyini mühafizə edə bilmişdir. Slavyanlar baltanın mailliyini hərəkətin icrası kimi yozmuşdular. Beləliklə, *peuu* – 1) öldürür; 2) parçala. *Рехъ* – kəs. *Разу* – öldür; *раз* – bölüşdürmə söz. *Ружие* – balta işarəsinin forması sonrakı “*Оружие*” – tüfəngdə əks olunmuşdur. *О-ружие* – hərbi məqsədlərlə işlədilən bütün əşyaların ümumiləşdirilmiş adıdır.

Digər, nisbətən az döyüşkən tayfa günəş mövzusunda güc vermişdir. *Ружий* (*рыжий* – kürən) – Günəşin rəngi. *Ручий* (sarı) – Günəşin rəngi.

Üçüncü bir tayfa işarənin ilkin mənasını saxlamağa çalışmışdır: *ражий* – 1) böyük (başçı); 2) parlaq. *Ражъ* – ehtiras, qəzəb, şövq (bu duyğular xalq qavrayışında od, atəş, alov obrazı ilə bağlıdır). Dialektlər heroqlifin mənalarını bir növ öz aralarında bölüşdürmüşlər. Gördüyümüz kimi, yozumların əksəriyyəti heroqlifi konkret, real əşya və hadisələrlə bağlayır. Hətta günəşin rəngi də abstraksiya deyil, konkret faktıdır. Amma görün slavyan kahinləri işarənin maddiləşdirilməsi prosesində necə poetik bir yüksəkliyə qalxa biliblər! Təbiətin özündə necə misilsiz müqayisələr, təşbehlər tapıblar. Slavyan şair-dilyaradanları səbirlə incə, zərif süjetlər işləyən rəssamlara

benzədiyi halda, onların müasirləri rəngsiz fırçası ilə geniş mənzərələr çəkirlər. Məni bunların hər ikisi valeh edir. Təki sənətkar olsunlar. Əgər şüalı günəş işarəsi (Ra-iş, Ra-is) hindlilərə “*rasa*” kimi daxilən geniş söz anlayışını yaratmağa imkan veribse, şimal şairi öz səbri və iti müşahidəsi sayəsində incə ot saplağındakı səhər şəhində işarənin obrazını görə bilmişdir – *poca* (şeh).

Və kim deyə bilər ki, dünya mədəniyyəti üçün bu kəşflərin hansı daha əhəmiyyətlidir?

Məcaz poeziyanın başlıca aləti olmuşdur. Biz bir əşyanı o biriylə müqayisədə dərk etməyə çalışırıq. “Qadın çinar tək qamətlidir”. Bu məcaz dilə heç nə vermir. Biz “qamətlidir” təyininə inanmırıq, onu tautoloji simvolla (çinar kimi) daha inandırıcı etməyə çalışırıq. Lakin bu halda da xalq dili heç nə qazanmayacaq, zənginləşməyəcək, çinar sözü yeni mənə – “qamətli qadın” mənasını ala bilməyəcək. Lakin orta əsr ərəb şairləri “ələf hərfinə oxşayan kimi” obrazını ənənə səviyyəsinə qaldırdığı zaman sözyaratma məsini yenidən işə düşdü. Ərəb əlifbasının birinci hərfi – “ələf” üfüqi xətdir. Müxtəlif xalqlarda xəttə olan müxtəlif münasibət mənə əksliyini doğurmuşdur. Türklər “ələf”dən “alıp” sözünü alıblar – “alp” (alp), yeni nəhəng, qəhrəman; onların fikrinə, əlifba sırasındakı birincilik bu işarəyə əzəmət verir. Artıq o vaxtlar “birinci” anlayışı mənasına uyğun idi. Avropalılar isə əsasən işarənin riyazi obrazına diqqət vermişlər. Alman poetik dilində “elf” – çırtan sözü yaranmışdır. Bir sözle, bu işarəyə münasibət müxtəlifdir – maddi-naturalist və abstrakt.

...İsrailin əsas adı – Yəhva'dır. Baş xalq rəhbərlərin və rəislərin tayfalarını özünə tabe edərək, anlaşılmazlıq üzündənmi, yoxsa qəsdənmi rəislər tayfasının allahını Yəhvanın arvadı qələminə vermişdir. Bəlkə ona görə belə olmuşdur ki, Rail adında cins əlaməti yoxdur (ikinci – *Raben* adı yəhudilərin mənasını anladığı *ben* (oğul) sözü ilə qurtarır).

Bəlkəliklə, Yəhvanın arvadı peyda olur – rəqib tayfanın allahı. Görünür bu, yəhudi tarixinin baniləri üçün o qədər əhəmiyyətliymiş ki, onlar bu faktın mövqeyini möhkəmlətmək xatirinə Yəhva adına sinonim uydurmuşlar – “*iş-Rail*”, yeni “Railin əri”. Bibliya rəvayətinə bu adın təhrif edilmiş forması düşmüşdür – *İsrael, İzrael*, buna görə terminin mənasını anlamamış, onun Yəhvanın ikinci adı olduğunu başa düşməmişlər.

...Makropoeziya və mikropoeziya. Birincisi – miflər, həndəsə, astronomiya, geologiya, fizikadır. Makropoeziya

gözəgörünməz, təmasa gəlməz anlayışları – sözləri etə-qana gətirir, maddiləşdirir. Simvolları sitayiş incəsənəti, bəşəriyyətin mənəvi mədəniyyətini inkişaf etdirir.

Mikropoeziya – əşyanı yaradandır. Texnikanın anasıdır. O, simvol toxumundan xeyir və şəri dərk etmək üçün idrak ağacı deyil, adi bir ağac yetişdirir. Makropoeziyanın yaratdığı işarələrdən öz praktiki məqsədləri üçün istifadə edərək onları əşyalara çevirir. Kainatın modelindən lazımlı araba təkəri düzəldir.

Hər bir mədəniyyət bu əsas iki istiqamətin qarşılıqlı təsirinin nəticələrini öz üzərində duymaqladır.

Qədim dövrlərdə, nöqtənin vəzifəsini təyin etməyə çalışan makroşairlər ilk insan ideyasına gəlib çıxırlar. Onlar nöqtəyə qədim semit sıra sayının adını verirlər: Axtum – birinci. Bundan sonra Misirdə birinci kişi – Atum peyda olacaq, Hind-İran mühitində Adəm doğulacaq. Mikroşairlər maddənin ən kiçik hissəciyinin – Atomun dərkinə varacaqlar. Və bu Atomu birinci olaraq, misirlilər insanın yaradışı haqqındakı mifdə daha kiçik hissələrə böləcəklər.

...İşarə mənasının atomu yozumlar sayəsində sonsuzluğa qədər parçalanaraq, qədim yazılı dillərdə terminoloji partlayış doğururdu.

...Söz və heroqlif nisbətən yaxın vaxtlarda ayrılmışlar.

Slavyan, german və türk dilləri kimi “gənc” yazılı dillərin leksikası və qrammatikasında heroqlifik ifadənin aydın cizgiləri qalmaqdadır.

Cansız işarələrin əsasında qədim Şumer, Misir, Akkad, Assuriya və digər unudulmuş dillərin hərfa-tilə həyata qayıtmış XIX əsr paleoqraflarının hünəri müasir sivilizasiyanın tarixi üçün hədsiz əhəmiyyətlidir. *Canlı şifahi sözlüklərin köməyi ilə unudulmuş heroqlif əlifbalarının bərpası bundan az vacib deyil.* Mən inanıram – uzaq gələcəkdə tərtib olunacaq etimoloji lüğətlərdə hər sözün mənşəyi heroqliflərlə əlaqədar şəkildə izah ediləcəkdir. Mən “uzaq gələcək” yazmaqda yanılmamışam, Eynşteyn haqlıdır deyəndə ki, “atomu parçalamaq, xurafatı məhv etməkdən asandır!”

Məişət xurafatı (irqi, dövləti, küçə) kimi elmi xurafatlar da cəhəlatın tələm-tələsik dinə, əqidəyə çevirdiyi ani biliyin şərəfinə ucaldılmış abidələrdir. Dünyanın hər yerindən həmişə sevinc dolu “Evrilə!” bağırması eşidiləcək. Və hər dəfə əhkamlar divarına dəyib nifrət dolu ittiham şəklində öz sahibinə qayıdacaq – kafir!

Mən başa düşürəm ki, sırf elmi problemlərə şair baxışı kimlərisə əsəbiləşdirə bilər və elə əsəbiləşdirməlidir də.

Bu qeydlərdən məqsəd oxucuda əsəbilik hissi oyatmaqla yanaşı, onun fikirlərini qıcıqlandırmaqdır.

Mən bu qeydləri belə bir əqidəylə yazmışam ki, dilyaradanlar sənətkar imişlər, onların əsərini – Sözü yalnız bir halda, bu sənətkarların obrazlı düşünmək mexanizminə, onların poetik dilinə tam yiyələnəndən sonra anlayıb başa düşmək olar. Dil yaradıcılığı sənət idi. Buna görə dilçilik də heç olmasa öz tarixinin başlanğıcında poetik *elm* olmalıdır ki, nə vaxtsa elmi poetikaya çevrilə bilsin.

TARİX VƏ QƏDİMLİK

...Yazdıqlarımı bir də oxudum: mübahisə etdiklərimin də, toxunduğum mövzuların da önündə özümü günahkar hiss elədim. Gördüm ki, başqalarında görüb tənqid elədiyim qüsurlardan özüm də xilas ola bilməmişəm: zamanın obyektiv qiyməti ilə mübarizə apara-apara Anın rolunu şişirtmişəm.

Fikir qələmdən yüyrekdir. Dünən yazdığın artıq bu gün köhnə topoqrafik xəritəyə bənzəyir: tək-tənha bir kolu qeyd etdiyin yerdə artıq meşə uzanır, qırıq-qırıq xətlərlə ehtimal cığırn çəkdiyin yerdə bu gün buldozerlər guruldayır – şüurun beton yolu üçün yataq açır.

Özüme sual vermək istədim: yazı nədir? Zaman və məkan daxilində hisslərin, ideyaların ifadə vasitəsidir. Bəs incəsənət? Obrazlı yazıdır.

Qədim heykəllər – gil və daşla təcəssüm tapmış heroqliflərdir. Hər bir süni yaradılmış əşya – maddiləşmiş rəmzdir. Əşyanın adı – heroqlifin adıdır.

Biz yazını, dili, incəsənəti ayrı-ayrılıqda öyrəndiyimizə görə, bu sahələrdən heç birinə dərinlən yiyələnmə bilmirik, çünki bunları yalnız vəhdətdə dərk etmək mümkündür.

Dilçi geniş profilli paleoqraf və tarixçi-sənətsünas olmalıdır, yalnız bu halda o, sözə yaxınlaşa bilər.

Dilin, yazının və incəsənətin genezis problemlərin bir-biri ilə nə qədər sıx bağlı olduğu bir nümunədən görmək olar.

V.V. deyirdi ki, ən qədim hind-avropa sözü – “olmaq”, “möv-cud olmaq” (“быть”) mənasını bildiren *ist* (est, es, is, iz) hesab edilir. Bu söz əksər hind-avropa dillərində işlənir. Onun mənşəyi hələlik müəyyən edilməyib. Xeyli “qohum-əqrəbası” tapılıb, lakin

ata-anası məlum deyil. *Sözün səbəbiyyəti* müəyyən edilməyib. Bu mənə nə üçün başqa səs uyğunluğu yox, məhz belə bir ahəng daşıyır? Bu, etimologiyada çox əsaslı bir sualdır. Müasir dilçiliyin səviyyəsi nəinki bunu həll etməyə, heç ortaya qoymağa imkan vermir. Bununla belə *ist* sözünü qədim misirlilərin həyat ilahəsi İştin (e.ə. II minillik) adı ilə müqayisə etməyə çalışacağam.

Yunanlar onu *İst* adlandırırlar (yunan dilində fışılıtlı samitlər yoxdur). Farslar onu cingiltileşdirirlər – *İzid*. Döşündən körpəyə süd verən ilahə *İzida* xristianlıqda Məryəm ananın təmsali olmuşdur. (xoşbəxtlikdən bu paralel sənətsünaslar tərəfindən sübut edilib. Deməli, *İzidanın* heç olmasa qədim Avropa mədəniyyətlərinə təsiri təsdiqlənib).

İst kultu Misirə Ön Asiyadan gəlmişdir; e.ə. IV–III minilliklərdən başlayaraq orada həyat, torpaq və bolluq ilahəsinə – *İştora* sitayiş edilirdi. Bu tanrısa özündə bir neçə funksiya daşıyır, o həm də günəş anasıdır.

Qucağında adsız körpəni¹ tutmuş ilanbaşı *İştora*² gil heykəlcikləri özünəməxsus bir metafora idi, onda üç anlayış təcəssüm tapmışdır: Ana (körpəli qadın), Torpaq (gil), İlahə (ilan).

Misir heykəltəraşları “əcnəbi” ilahənin obrazını “təkmilləşdirmişlər”. Onlar *İştora* gözəl çöhrəli bir qadın kimi təsvir edirlər. Müqəddəs qadının başına sarılmış kobralar onun keçmiş görkəmini yada salır.

Misir kahinləri “günəş anası” versiyasını qəbul edir və onların fikrincə, doğan günəşin rəmzi olan körpəni ilahiləşdirirlər. Anlaşılmaz səslənən ad iki personaj arasında bərabər bölüşdürülür: adın birinci hecası *İst* – anaya, ikinci heca *hor* – körpəyə aid edilir.

Sonralar din xadimləri bu təsvirin əsasında süjet qururlar və miflərdə anaya hücum çəkmiş ilanlarla mübarizə aparan *kor-oğul* obrazı pəyda olur. *Kor-oğul* kultu e.ə. I minillikdə bütün dünyaya yayılır.

Etrusklar yeni doğulmuş günəşə sitayiş edirlər. Onun idolu tunc güzgü olur. Qədim etrusk ərazilərində üzərində körpə təsviri olan yüzlərcə tunc güzgü tapılmışdır.

Ellinlər ilanlarla “gülşən” herakla, latınlar herkulcə sitayiş edirlər.

¹ Körpə – analıq, bolluq, məhsuldarlığın rəmzidir.

² İlan Yerin tanrıçası idi.

Xristian mifologiyasında ilanı Qeor-qi öldürür. Türk eposlarında igid Qeor-oqlı, Qor-ulu, Kor-oğlu şücaətlər göstərir. Tanrının adı əksər hallarda etnonimə keçir. Qədim german tayfasının adı – “Her-ul” ola bilsin ki, tanrı Horla bağlıdır. Görünür ellinləri təsadüfən, her-kus (qrexus) adlandırmışlar.

Şəxs adı – hor (her) hind-avropa və türk dillərində əsas mənası “günəş” olan ümumi ismə çevrilir.

...Mifik adların başqa dilə keçərkən ümumi ismə necə çevrildiyini qədim İran dili nümunəsində aydın görmək olar. Misir tanrılarının adları İşt və Hor qədim İran dilində “İzd” – Allah və “hor” – günəş mənalarını almışlar.

Məncə, ilahə-ana İştin adı Avropa və Asiya mədəniyyətlərinə elə həmin dövrlərdə yol tapmışdır.

Biz Ön Asiyada yaranmış Sözü və İşarənin Misir incəsənəti kürəsində bishəndən sonra hind-avropa mədəniyyətini necə zənginləşdirdiyinin şahidi olduq. Lakin sivilizasiyalarının qaynar qazanından hindavropalılar da bilavasitə bəhrələnirdilər. Onlara bütöv İştəor adı da yaxşı tanış idi.

İlahənin gil bədənində şumerlərin tanrı işarəsi – səkkizşüalı ulduz həkk edilirdi. İlahənin adı bu işarə ilə əlaqələndirilir və “ulduz” mənasını daşıyan ümumi ismə çevrilirdi. İştəor adının sonrakı dövrlərə aid variantlarını müqayisə edin. Astarat (-at – qadın cins şəkilçisidir), Aştarta, İştə, İstə və ulduzların hind-Avropa adları – astra, astor, aştra, stella, star və s.

Yunanlar bu ilahə ilə bir neçə dəfə “qarşılaşırlar”. Bir dəfə bu addan “İstəra” terminini alırlar – qadın cinsiyyət üzvü; o biri dəfə bu adın əsasında səkkizşüalı “astir” (ulduz) sözünü yaradırlar. Və nəhayət, qədimlik anlayışını bu adla müəyyənləşdirirlər – İstoriya (tarix).

MÜNDƏRİCAT

Ön söz	4

QIZILQUŞLAR VƏ QAZLAR

Birinci hissə. “İqor polku dastanı” tarixinə dair	9

Mavi günəş

Heyvan civiltisi	26
İzyaslav çarpayıda	29
Əlavə	32
Şahin tükün tüləyəndə	32
Gizli mütercim	37

Gözəgörünməz türkiizmlər

Qızmış kəl müdafiədə	42
Dəliqanlılar	45
Səkkizfikirliliyin beləsi	46
Uydurma gəmilər	47
Tmutorokan divarları	49
Qoraz quşu	50
Svyatoslavin yuxusu	52
Çar Dodon və Herodot	67

Namuslu “söz”

Heyrət	74
Dolaşa, yoxsa qızılquş?	94
Dəyməduşər qız	100
Troyan olmuşdurmu?	107
Boyanın niyyəti	111
Amin, amin, bir də amin!	118

Qərəzli şahid ifadələri

Nikah	127
Köçərilər və Rus. Torkinlər, Torklar	130
Dildə nikah şahadətləri	131

Püfə çiçəkləri

Berendeylər	137
Kovuylar	138
Qara klobuklar	139
Qeyri-xristianlar	140
Poloves	142
Qıpçaq	146

Tarix və tarixçilər	158

Herb və sülh	167

ŞUMERNAMƏ

İkinci hissə	175
Yanımaq imtiyazı	176
Şübhələr	183
Dil və elm	191
Hind-avropa dilçiliyi	194
Yurta və Luvr	202
Cədvələ dair	208
60 söz	211
Qısa nəticələr	
Fonetika	220
Morfologiya	223
Cədvələ əlavə	225
Rebus	228
Öz adamlarımız və köpəklər	236
Sobaka	237
İspaka	240
İşquzlar	241
Tənqirlik	243
Cam	245
Kurqanın ulduzları	249
Sitatlar	253
Şeh və günəş	
Nəticə əvəzi. NP nitqdə paleoqrafiya mövzusunə giriş	258
Günəşdə ləkə	259
Quyruqlu günəş	261
Tərix və qədimlik	266

OLJAS SÜLEYMENOV

AZ-YA

“ŞƏRQ-QƏRB”

BAKİ

2007

Buraxılışa məsul:	<i>Əziz Güləliyev</i>
Texniki redaktor:	<i>Rövşən Ağayev</i>
Tərtibatçı-rəssam:	<i>Nərgiz Əliyeva</i>
Kompyuter səhifələyicisi:	<i>Yalçın Şükürov</i>
Korrektor:	<i>Pərinaz Səmədova</i>

Yığılmağa verilmişdir 14.08.2007. Çapa imzalanmışdır 30.11.2007.
 Formatı 60x90 ¹/₁₆. Fiziki çap vərəqi 17. Ofset çap üsulu.
 Tirajı 25000. Sifariş 230.

Kitab “Şerq-Qərb” mətbəəsində çap olunmuşdur.
 Bakı, Aşıq Ələsgər küç., 17.